

HEEL DE WERELD IN EEN SNELVERBAND

Aspecten van globalisering op waarde geschat

© 2010 Guido de Brès-Stichting, Gouda
www.wi.sgp.nl

ISBN 978-90-78323-16-7
NUR 740

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij digitaal, elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, digital, electronic, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Drs. J.A. Schippers (red.)

Heel de wereld in een snelverband

Aspecten van globalisering op waarde geschat

Met bijdragen van

J. van den Brink LLB, dr. ir. J.S. van den Brink,
J.M. ten Hove MA, ir. H. Kievit, ing. A. Lassche, ir. J. Lock,
W.T. van Luik MSc, drs. J.A. Schippers en
dr. ir. C.M. Verloop

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP

GUIDO DE BRÈS-STICHTING - GOUDA

Inhoud

Woord vooraf.....	9
1. Globalisering: de wereld winnen en jezelf verliezen?	11
2. Globalisering in vogelvlucht.....	19
2.1 Wanneer begon globalisering?	19
2.2 Einde Middeleeuwen: ontluikende wereldoriëntatie	20
2.3 Ontstaan van het kapitalisme	22
2.4 Industriële Revolutie.....	23
2.5 Het begin van de verzorgingsstaat	26
2.6 Globalisering van kapitalisme en statelijke verbanden	28
2.7 Reacties op globalisering na de val van de Muur.....	29
2.8 Samenvatting	31
3. Duurzame globalisering: mechanisme of ideologie?.....	33
3.1 Wereldproductie en wereldinkomen.....	33
3.2 Internationalisering en multinationalisering	35
3.3 Globalisering - voortschrijdende bewustwording.....	37
3.4 Oude papieren.....	39
3.5 Globalization 3.0 - Mahbubani	41
3.6 Kritische geluiden.....	42
3.7 Lerende regio's – 'glocalisering'	46
3.7.1 Cultuurbewuste creatievelingen	48
3.7.2 Slow Food Movement	49
3.8 Duurzame globalisering.....	50
3.9 Mechanisme of ideologie?	52
3.10 Uitleiding.....	57
3.11 Aanbevelingen.....	58
4. Globalisering en politiek	61
4.1 Inleiding.....	61
4.2 Globalisering en uitholling van de nationale soevereiniteit.....	62
4.3 Fricties in de internationale gemeenschap.....	64

4.4 Actoren in de internationale gemeenschap.....	66
4.5 Implementatie mensenrechten.....	68
4.6 Globalisering op lokaal niveau	69
4.7 Globalisering en regelgeving.....	70
4.8 Bijbelse lijnen	72
4.8.1 Geschapen en gevallen wereld.....	72
4.8.2 Volkeren en naties	74
4.8.3 Twee regimenten.....	76
4.8.4 Het einde der tijden	78
4.9 Conclusies.....	81
5. Globalisering en armoede	85
5.1 Inleiding: dilemma's.....	85
5.2 Armoede en globalisering: achtergrond en context.....	88
5.2.1 Een korte historische schets	88
5.2.2 Armoede en globalisering nu	91
5.3 Bedreigingen en kansen vanuit het denken en doen.....	96
5.3.1 De dreiging van de blauwdrukken	96
5.3.2. Zelfoverschatting	100
5.3.3 De dreiging van politiek en macht.....	100
5.3.4 De kwetsbaarheid van noordelijk draagvlak	103
5.3.5 Kansen vanuit het grote perspectief	104
5.3.6 Kansen vanuit het denken en doen	104
5.3.7 Kansen vanuit gedeelde waarden.....	106
5.4 Het Nederlandse beleid rond armoede en globalisering.....	107
5.5 De bril van het maatschappelijk middenveld.....	108
5.6 Ik en de wereld: het individu	112
5.7 Waardenkader voor keuzedilemma's.....	114
5.7.1 De bron.....	114
5.7.2 De visie op de mens.....	114
5.7.3 De visie op de wereld.....	116
5.7.4 Mensen die handelen en doen, het individu.....	117
5.7.5 Mensen in samenlevingen	118
5.7.6 Conclusies	119
5.8 Politieke aanbevelingen.....	122

6. Globalisering en media/ICT.....	125
6.1 Inleiding.....	125
6.2 Ontwikkeling van informatie-uitwisseling en communicatie.....	126
6.3 Relaties	129
6.3.1 Overheid en politiek	129
6.3.2 Bedrijfsleven	130
6.3.3 Kerk	132
6.3.4 Gezin/privé	133
6.4 De betrouwbaarheid van informatie.....	134
6.5 Cybercrime.....	137
6.6 Denklijnen en conclusies	140
6.6.1 Rentmeesterschap	140
6.6.2 Verantwoordelijkheid.....	142
6.6.3 Gerechtigheid	143
6.7 Visie en aanbevelingen	145
7. Globalisering en milieubescherming.....	147
7.1 Inleiding.....	147
7.2. Milieu en globalisering	148
7.2.1 Milieudruk	149
7.2.2 Milieuproblemen	150
7.3. Milieu en de publieke opinie	151
7.3.1 Prioriteit andere landen	152
7.4. Internationaal issue, internationale aanpak?	153
7.4.1 Grensoverschrijdend	154
7.4.2 Hoogwaterrichtlijn	155
7.4.3 Uitvoering.....	156
7.5 Watermanagement	157
7.5.1 Olie en water	158
7.5.2 Bedreiging	160
7.6. Klimaatbeleid	161
7.6.1 Verenigde Naties	162
7.6.2 Na Kyoto.....	164
7.6.3 Nieuwe impulsen.....	165
7.7. Milieu en ethiek	167
7.8 Visie en aanbevelingen	169
7.8.1 Verantwoordelijkheid.....	169

7.8.2 Gerechtigheid en wederkerigheid	170
7.8.3 Rentmeesterschap	171
7.8.4 Verantwoordelijkheid.....	172
8. Globalisering en de wereldgodsdiensten	175
8.1 Inleiding.....	175
8.2 Globalisering roept tegenkrachten op	176
8.3 Godsdienst en identiteitsvraagstukken	179
8.4 Scheiding van publiek en privé-domein	181
8.5 'Globalisering' van wereldgodsdiensten	183
8.6 Contextualisering, radicalisering en relativering	185
8.6.1 Relativering van waarheid: uitweg uit de crisis?	188
8.6.2 Bevordert globalisering fundamentalisme?.....	189
8.7 Godsdienst in een 'globaliserende' samenleving.....	191
8.7.1 Godsdienst niet achterhaald	193
8.7.2 Mens heeft bron van zingeving nodig	194
8.7.3 Godsdienst terug in de politiek?.....	194
8.8 Godsdienst en geweld	197
8.8.1 Bedreigingen	198
8.8.2 Kansen	199
8.9 Slotconclusies en aanbevelingen	200
9. Slotbeschouwing: globalisering op waarde geschat	205
9.1 Globalisering nader beschouwd	205
9.2 Gevolgen van globalisering voor openbaar bestuur	206
9.3 Waarden	207
9.3.1 Gerechtigheid	208
9.3.2 Rentmeesterschap	209
9.3.3 Wederkerigheid.....	210
9.3.4 Verantwoordelijkheid.....	210
9.3.5 Barmhartigheid.....	211
9.3.6 Menselijke waardigheid.....	211
9.4 Globalisering en waarden	212
9.5 Aanbevelingen	213
Personalia auteurs	217

Woord vooraf

Globalisering is een begrip dat iets met mensen doet. Er zijn immers antiglobalisten. Dat kan in de afgelopen jaren haast niemand zijn ontgaan. Hun bezwaren tegen globalisering en alles wat daarmee samenhangt, steken ze bepaald niet onder stoelen of banken. Daarnaast zijn er globalisten. Zij zijn ervan overtuigd dat in de digitale wereld waarin afstanden verdwenen zijn, een wereld omvattende samenwerking nodig is. Tenslotte is er een grote middengroep. De gevoelens van die groep zijn het beste te omschrijven als sceptisch, onbehaaglijk en twijfelmoe-dig.

Welke groep heeft gelijk? Dat is een vreemde vraag. De bezwaren van de antiglobalisten kun je niet zo maar wegwuiven, net zo min als je alle voordelen die de globalisten opsommen, kunt omarmen. Met de onbestemde gevoelens van de middengroep kun je in feite ook niet zo veel. En toch is het van belang dat mensen, en zeker een politieke partij, iets van globalisering vinden. Welk standpunt nemen de afgevaardigden van de SGP in en waarop is dat gestoeld?

Met deze belangrijke vragen als uitgangspunt heeft de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP, het verschijnsel globalisering bestudeerd en vanuit diverse invalshoeken belicht.

Het resultaat is een bundel met lezenswaardige bijdragen. Ze hebben een plaats gekregen tussen het openingshoofdstuk dat de veelzeggende titel draagt: *Globalisering: de wereld winnen en jezelf verliezen?* en de slotbeschouwing *Globalisering op waarde geschat*. De thema's die in de tussenliggende hoofdstukken worden beschreven, gaan over globalisering en politiek, economie, armoede(bestrijding), media/ICT, milieubescherming en wereldgodsdiensten. Een breed spectrum aan thema's wordt belicht en zo bieden deze beschouwingen voor elk wat wils.

Met deze bundel wil het bestuur van de Guido de Brès-Stichting dit thema onder de aandacht brengen van de drie genoemde groepen, namelijk de antiglobalisten, de voorstanders van globalisering en de mid-

dengroep. De bijdragen zijn namelijk niet alleen informatief, maar ook meningsvormend. Verder worden in de slotbeschouwing aanbevelingen gedaan voor een 'waardenvolle' reactie op globalisering. Die combinatie maakt deze bundel de moeite waard om kennis van te nemen.

Het bestuur wil de werkgroep, die bestond uit dr. ir. J.S. van den Brink (voorzitter), drs. J.C. Bazen, J. van den Brink LLB (coredacteur), mr. D.J.H. van Dijk, prof. dr. E. Dijkgraaf, J.M. ten Hove MA, ir. H. Kievit, ing. A. Lassche, ir. J. Lock, W.T. van Luik MSc, drs. J.A. Schippers (secretaris/eindredacteur), dr. ir. C.M. Verloop en A. van der Wulp, harte-lijk dankzeggen voor het vele werk dat ze gedaan hebben in het kader van deze nota.

Namens het bestuur spreek ik de wens uit dat deze nota goed ontvangen mag worden en dat de hierin opgenomen essays en aanbevelingen mogen bijdragen tot bezinning om op een Bijbels verantwoorde wijze om te gaan met dit thema dat ons allen raakt.

Dr. W. Fieret,
Voorzitter van de Guido de Brès-Stichting

1. Globalisering: de wereld winnen en jezelf verliezen?

In het voorjaar van 2008 bracht de Sociaal-Economische Raad (SER) een lijvig advies uit onder de titel *Duurzaam globaliseren: een wereld te winnen*. Dit advies kwam tot stand op verzoek van de staatssecretaris van Economische Zaken en de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Uitgangspunt in deze studie is de stelling dat “toenemende mondiale verwevenheid een realiteit is; het heeft daarom weinig betekenis om voor of tegen globalisering te zijn.” Verder wordt geconstateerd dat globalisering¹ zich verbreedt en verdiept. Verbreding door de actieve betrokkenheid van meer landen, verdieping door ver(der)gaande opsplitsing van bedrijfsprocessen; niet alleen productie, maar ook ontwikkeling, administratie en logistiek. Deze verdieping heeft tot gevolg dat steeds meer mensen niet alleen indirect, maar ook direct te maken krijgen met de effecten van globalisering. De wereld wordt steeds kleiner, begrenzingsruimtes in ruimte en tijd steeds diffuser.

De mondiale verwevenheid is inderdaad een gegeven: 's ochtends op je werk liggen de vragen uit Amerika te wachten, je belt met collega's in India, even later met Finnen. 's Middags ga je naar een lezing die ook in India, Finland, Duitsland en de VS live gevolgd wordt. De negen of meer tijdzones die ons scheiden betekenen eigenlijk niet zo veel. Cultureel zijn er natuurlijk verschillen, maar we delen een doel en vormen een netwerk. De bewegingsruimte in de virtuele wereld van internet maakt ook het fysieke reizen een stuk makkelijker. Je kijkt naar de kaart en satellietopnames op Google Maps, en waar je terechtkomt is geen verrassing meer. Waar je ook zit, je belt even mobiel naar huis, en je werkt op elke locatie bijna even gemakkelijk. Het is moeilijk voor te stellen dat men twee generaties eerder niet veel verder dan het boeren erf en de kerk in het naastgelegen dorp kwam, en dat 45 jaar geleden tachtig kilometer verhuizen een wereldreis betekende. In onze tijd bewegen we ons, al dan niet gemakkelijk en al dan niet bewust, met

¹ Globalisering is in feite een anglicisme, maar inmiddels wordt deze term alom gebruikt. Taalpuristen kiezen nog voor het zuivere Nederlandse begrip mondialisering.

grote snelheid op de verschillende schalen van de sociale en de fysieke ruimte.

Toch is het wel de vraag hoe het verschijnsel precies geduid moet worden. Is globalisering een ideologie, iets waarvoor wordt gekozen? Of is het een mechanisme, een autonoom proces dat ons overkomt?

De nieuwe mobiliteit en wereldwijde integratie stellen ons voor de vraag naar wezenlijke verbanden, mogelijk indringender dan tevoren. De wetgeleerde probeerde met 'Wie is mijn naaste?'² een existentiële vraag te stellen. Het antwoord van de Heere Jezus onthult het wezen van nabijheid, namelijk barmhartigheid en dadelijke ontferming.

Laten we de spiegel eens wat oppoetsen: u adopteert vast ook kinderen ergens ver weg in een *less developed country*. Fijn, ze krijgen een goede opleiding en kunnen hopelijk straks zelf in hun bestaan voorzien. Als het meezit, worden ze prima concurrenten van uw kinderen op de wereldwijde arbeidsmarkt. Mogelijk wilt u tegelijk de grenzen sluiten voor nieuwe gastarbeiders, en kiest u ook voor een protectionistisch model³ als het gaat om de invoer van kleding of elektronica. Maar wie is dan onze naaste, en hoe wordt barmhartigheid effectief? Moet dat via het bevorderen en in stand houden van lokale markten? De reactie van de westerse overheden op de huidige economische crisis toont sterk protectionistische reflexen met nationale stimuleringsmaatregelen. Zijn we wel wereldwijd solidair, kunnen we dat ooit zijn? De zorgen uit een rapport van de Wereldbank van 2007 zijn door de crisis alleen maar versterkt: een groeiende kloof tussen arm en rijk, druk op de westerse economieën met oplopende werkloosheid en een groot milieu- en grondstoffenprobleem.

Toch tonen de feiten dat de wereldbevolking profiteert van open markten en economische groei. Het aantal armen (personen die minder

² Lukas 10 vers 29.

³ Protectionisme: het beschermen van de binnenlandse productie door enerzijds de export te bevorderen (bijvoorbeeld door subsidies, kredieten of garanties) en anderzijds de import te beperken met behulp van de heffing van invoertarieven, quota en/of andere handelsbelemmerende maatregelen.

dan \$1 per dag hebben om van te leven) neemt door economische ontwikkeling bijzonder sterk af, met name in China en India. Veel harder dan via ontwikkelingshulp ooit tevoren. Mensen krijgen grip op hun leven en dat versterkt de opwaartse spiraal in economische zin. Innovatie, kennis en technologie zijn het vehikel voor mondiale en regionale welvaart, te beginnen bij het voorzien in elementaire levensbehoeften en medische voorzieningen. De keerzijde van de medaille is wel dat intussen de ongelijkheid toeneemt, zowel regionaal als mondiaal. Slechts zij die toegang hebben tot goed onderwijs, in een stabiele staat leven en met een open vizier de veranderingen tegemoet treden, zullen kunnen aansluiten bij de welvaarts-groei. De armen die armer worden, bevinden zich met name in Afrika, het Caribisch gebied, en in gesloten dictaturen zoals Noord Korea.

Ook de ecologische effecten van de wereldwijde welvaarts-groei zijn immens. Hebben de ontwikkelende economieën het 'recht' om evenveel te vervuilen als het Westen heeft gedaan in de achterliggende eeuwen? Wie zorgt ervoor dat lasten en baten evenredig verdeeld worden? En hoe kan het technologische paradigma ons voor een wereldwijde milieuramp behoeden? Wie zorgt voor een evenredige en vreedzame toegang tot natuurlijke hulpbronnen? Wat is de rol van de Verenigde Naties en hoe nemen we de allerarmsten en de allerarmste landen mee?

Niet alleen in sociaal-economisch, maar ook in politiek-cultureel perspectief zijn er dilemma's. Op Wikipedia wordt globalisering gedefinieerd als: een proces van wereldwijde economische, politieke en culturele integratie. De National Intelligence Council van de CIA karakteriseert globalisering als een megatrend. Zo komen maatschappijen, mensen en culturen dichter bij elkaar. Als je tenminste door een bepaalde bril kijkt. Er zijn natuurlijk nog wat breuklijnen en conflicten, maar dat worden er steeds minder. Al die barrières zullen ten slotte door breed gedeelde welvaarts-groei worden geslecht, en ieder zal vallen voor de redelijkheid van het westers-liberale denken. Dat is door die bril bekeken onontkoombaar. Waar nodig dwingen we het een en ander af via agendavorming in VN-commissies. De SGP mag geen vrouwen als lid weigeren en Saudi-Arabië moet polygamie uitbannen. We hebben immers samen het VN-handvest getekend?! Dit stelt ons voor

de vraag hoe essentieel culturele eigenheid en diversiteit zijn. Is de culturele smeltkroes een opmaat voor de manifestatie van de mens der zonde, of is hij een onmisbaar element in de realisatie van het vervullen van de aarde?

Overigens moeten we vaststellen dat perversiteit en decadentie zich als de onafscheidelijke zusters van toenemende menselijke autonomie openbaren. Voor Bijbelvaste christenen roept het winnen van de wereld uit de titel van het SER-rapport toch wat negatieve associaties op, vanuit Lukas 9 vers 25. Is het effect niet een verlies van jezelf of schade aan je ziel? Daarbij komt dat voor de oppervlakkige of bevooroordeelde waarnemer de afname van menselijke waardigheid het directe gevolg is van het westerse ontwikkelmodel, onlosmakelijk verbonden aan het christendom. Breuklijnen langs culturen en religies worden verscherpt en verdelen de wereld in nieuwe territoria en machtsblokken. De nasleep van de kruistochten en de machtspretenties van Rome, het kolonialisme en de uiting van het Amerikaanse machtsdenken ("In God we trust", gesecculariseerd tot "Yes, we can") leggen een zware hypotheek op de mogelijkheden om barmhartigheid en het streven naar mondiale menswaardigheid vanuit het Westen gestalte te geven. Daar verandert een Nobelprijs voor Obama niets aan.

Hoe kan de SGP haar eigen positie innemen in het spanningsveld van Verlichtings- en technologiekritiek, beduchtheid voor een wereldregering, islamisering, toenemende macht van een totalitair regime als China en onmiskenbaar positieve resultaten van een meer mondiale economie? Hoe houden we afstand van een ongebreideld vooruitgangsgeloof en tegelijk van fundamentalistische cultuurkritiek van de taliban? En hoe kan het lokaal succesvolle model van subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en scheiding van machten mondiale relevantie krijgen, als tegenwicht tegen een apocalyptisch Babylon (Openbaring 18)? Wat is de rol van de overheid, de markt en het (georganiseerd) individu in dit spanningsveld en hoe kan de SGP haar politieke invloed aanwenden om via overheidsbeleid stabiele en verantwoorde ontwikkeling te stimuleren? Hoe verbinden we inclusief denken en handelen aan de exclusiviteit van de Bijbelse norm? Is er

ruimte om een wereld te winnen, zonder verlies van existentiële waarden voor vele mensen?

Op deze en soortgelijke vragen wil deze bundel essays een antwoord helpen zoeken. Het probleemveld is breed en divers, dynamisch en complex. De bijdragen van deze bundel hebben dan ook elk een eigen karakter en voeren niet de pretentie een alomvattend antwoord te formuleren. De onderwerpen die aan de orde komen, vragen alle om een persoonlijke, lokale en mondiale doordenking en positiebepaling. De lezers nemen zo kennis van de kansen en bedreigingen van globalisering. De bijdragen in deze bundel dragen het stempel van de persoonlijke betrokkenheid van de schrijvers bij hun onderwerp. De verschillen in insteek maken de bundel tot een spannende zoektocht die uitmondt in een slotbeschouwing met aanwijzingen voor individuele christenen, instellingen en politiek. We zoeken onze weg tussen naïef optimisme en rigoureuze cultuurkritiek.

Deze bundel bevat zeven essays die hierna kort bij de lezer worden geïntroduceerd. De bundel sluit af met een evaluerende slotbeschouwing.

Hoofdstuk 2: Globalisering in vogelvlucht

Sinds de Middeleeuwen werden de internationale verbanden steeds meer wereldwijd en steeds intenser. Na de ontdekkingsreizen waren de betrekkingen vooral economisch. Vanaf de Verlichting speelden het vrijhandelsideaal en andere ideologieën hierin een centrale rol. In de negentiende eeuw werden steeds meer gebieden door Europese machten gekoloniseerd en kreeg globalisering ook een politiek karakter. Na de Wereldoorlogen en de Koude Oorlog is globalisering in de vorm van de technologische en communicatieve vooruitgang het meest in het oog springend.

Hoofdstuk 3: Duurzame globalisering: mechanisme of ideologie?

In dit hoofdstuk komen economische aspecten van globalisering naar voren. Opvallend is de snelle groei van de Aziatische economieën en hun aandeel in de wereldhandel. Globalisering is tot nu toe te eenzijdig gereguleerd volgens de economische doelmatigheidsnorm, waardoor bij-

voorbeeld sociale en ecologische normen in de verdrukking komen. Welvaartsgroei en de vrije markt kunnen in een duurzame mondiale economie niet het laatste woord hebben.

Hoofdstuk 4: Globalisering en politiek

De internationale politieke en juridische invloed op het nationaal openbaar bestuur neemt toe. De nationale soevereiniteit komt meer en meer onder druk te staan en het risico bestaat dat rechtsstatelijke evenwichten op nationaal niveau hierdoor worden verstoord. Het is belangrijk om de noodzakelijke internationale samenwerking op een getrapte wijze vorm te geven, volgens het principe van subsidiariteit.

Hoofdstuk 5: Globalisering en armoede

Dit essay biedt een inleiding in de dilemma's rond armoede en globalisering. Ontwikkelingshulp benaderen vanuit christelijke waarden biedt oplossingen, een benadering vanuit theoretische blauwdrukken daarentegen pakt nadelig uit. Ontwikkeling moet plaatsvinden vanuit het ontwikkelingsland en door de mensen zelf, zodat in elk ontwikkelingsland een aanpak op maat vorm kan krijgen. Belangrijk is ook de mogelijke rol van het maatschappelijk middenveld te onderkennen, zowel in het Noorden als het Zuiden.

Hoofdstuk 6: Globalisering en media/ICT

De snelgroeiende mogelijkheden op het terrein van ICT vragen om doordenking van onze omgang daarmee. Hoewel we ook met betrekking tot techniek niet wereldvreemd mogen zijn, is het wel nodig weerbaar en zo veel mogelijk beschermd te zijn tegen de vele schadelijke invloeden. Beschermende maatregelen van overheidswege zijn daarom in sommige gevallen geboden.

Hoofdstuk 7: Globalisering en milieubescherming

De problemen die zich op internationaal niveau voordoen op het gebied van milieu, klimaat en water worden momenteel in brede kring erkend. De internationale afspraken die worden gemaakt, onder andere met betrekking tot de uitstoot van schadelijke stoffen, verdienen de instemming van de SGP, al zouden de doelen wel wat naar boven bijgesteld mogen worden. Wel moet ook bij klimaatbeleid niet meer op inter-

nationaal niveau geregeld worden dan nodig is. 'Groene' belastingen en de productie van duurzame biobrandstoffen verdienen aanbeveling.

Hoofdstuk 8: Globalisering en de wereldgodsdiensten

Dit essay laat zien dat globalisering kansen biedt voor religie, maar ook bedreigingen. Het christelijk geloof is relevant in een globaliserende politieke context. Het secularisme blijkt op wereldschaal slechts een kleine minderheid te vertegenwoordigen, en valt zeker niet samen met neutraliteit. Het christendom is van meet af aan een mondiale godsdienst, waarbinnen een contextualisering door cultureel bepaalde uitingsvormen plaatsvond en -vindt. Dit relativeert enerzijds de eigen traditie, maar staat anderzijds een positieve waardering ervan niet in de weg.

2. Globalisering in vogelvlucht

Jan Mark ten Hove

2.1 Wanneer begon globalisering?

Zoals voor alle verschijnselen, geldt ook voor globalisering dat het niet goed te begrijpen valt zonder dit in een historisch kader te plaatsen en de historische achtergronden voor het voetlicht te halen. Welke drijvende krachten zaten erachter, welke vormen nam het verschijnsel aan en hoe vormde globalisering mede het wereldgebeuren?

De duiding van het proces van globalisering in de loop van de geschiedenis - en daarmee vooral ook het punt waarop het begint - hangt sterk af van de wijze waarop globalisering wordt gedefinieerd. In sommige definities neemt de mentale component een centrale plaats in, waarbij het gaat om de mate waarin de wereld als geheel functioneerde in het denken en het bewustzijn van mensen. Auteurs die hiervoor kiezen, blijken het startpunt van globalisering vaak vroeg in de geschiedenis te leggen. Een voorbeeld is de filosoof Peter Sloterdijk: hij signaleert al een mentale vorm van globalisering vanaf de klassieke oudheid, toen men zich de kosmos (daarbij denkt hij vooral aan de hemelkoepel) als een bol voorstelde en de volledige (verondersteld volmaakte) structuur ervan trachtte te doorgronden.⁴ Ook Van Pelt Campbell legt het startpunt bij de Grieks-Romeinse wereld, met een verwijzing naar de Stoïcijnse filosofie met haar ideaal van wereldburgerschap (kosmopolitisme) en naar de wereldrijk-gedachte van Alexander de Grote, van de Romeinen en later de christenen.⁵

Wanneer men de nadruk legt op toenemende contacten tussen gebieden en culturen in het algemeen, legt men het startpunt van globalisering eveneens al vroeg in de geschiedenis. Dergelijke contacten zijn immers

⁴ Peter Sloterdijk, *Het kristalpaleis: een filosofie van de globalisering*, Amsterdam: Boom/SUN 2006, 14-16.

⁵ George Van Pelt Campbell, 'Religion and Phases of Globalization' in: Peter Beyer & Lori Beaman, *Religion, Globalization and Culture*, Leiden: Brill 2007, 281-304, 282, 287.

haast van alle tijden. De meeste historici laten globalisering beginnen bij het punt waarop alle continenten blijvend en daadwerkelijk met elkaar verbonden worden: de ontdekkingsreizen en vooral de ontdekking van Amerika in de vijftiende en zestiende eeuw. Deze hadden een sterke groei van de wereldwijde handelsrelaties tot gevolg.⁶ Dit essay sluit aan bij de laatste benadering. Overigens is het ook mogelijk om globalisering nog veel later te laten beginnen, bijvoorbeeld bij de opkomst van telecommunicatiemiddelen vanaf het einde van de negentiende eeuw, of van het internet vanaf ongeveer 1970.

Verschillen in benadering brengen tevens met zich mee dat het proces van globalisering op allerlei manieren in fasen wordt ingedeeld. Toch zijn er wel enkele momenten of gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis aan te wijzen die als een omslagpunt of breukvlak moeten worden beschouwd en die hieronder dan ook aan de orde zullen komen. Hierbij wordt bijvoorbeeld gedacht aan de ontdekking van Amerika in 1492, de Industriële Revolutie en het kolonialisme vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw en de mondiale verdragsorganisaties vanaf de wereldoorlogen.⁷

2.2 Einde Middeleeuwen: ontluikende wereldoriëntatie

Internationalisatie, dus de opzet van een wereldwijd netwerk met verschillende marktspelers, begon feitelijk met de ontdekking van Amerika door Columbus in 1492. Dit jaartal is van groot belang in de wereldgeschiedenis, vanaf dit moment wordt *the rise of the West* geclaimd.⁸ De ontdekkingsreizen vanuit Spanje en Portugal werden gefinancierd door het koningshuis van de Spaanse Habsburgers, destijds de leidende natie in Europa.

Door de ontdekkingsreizen kwam er verandering in het Europese handelswezen. Was er eerst sprake van regionale specialisaties, na de ontdekking van Amerika werd de markt steeds competitiever. De vraag naar luxegoederen steeg enorm door de stijgende welvaart en de

⁶ Van Pelt Campbell, 'Religion and Phases of Globalization', 282-285.

⁷ Ibidem.

⁸ Voorvader van deze these is D. Landes in *The world and poverty of nations: why some are so rich and some so poor*, Londen 1998.

bevolkingsgroei als gevolg van betere medische kennis en zorg, terwijl het aanbod van luxegoederen slechts marginaal was. Dat was te wijten aan de enorm lange reizen, aanvankelijk slecht uitgeruste schepen. De prijzen van deze luxeartikelen waren dan ook hoog. Centraal punt in de wereldhandel werd de haven van Antwerpen. Deze stad was namelijk een stapelmarkt. Hier werden goederen opgeslagen en doorvervoerd naar alle windstreken. Een dergelijke plaats als Antwerpen trok door haar functie allerlei mensen aan: er ontstonden banken, kredietinstellingen, scheepswerven en allerlei bureaucratische instanties om de handel in goede banen te leiden.

Vaak worden de ontdekkingsreizen gemarkeerd als het startpunt van de Westerse hegemonie op het wereldtoneel. Deze hegemonie kon ontstaan doordat andere, cultureel hoogstaande rijken in het Oosten desintegreerden: zo was rond 1500 het Ottomaanse Rijk over haar hoogtepunt heen en verloor het grote delen van de Balkan aan andere rijken. Het Russische rijk was nog in een primitief stadium. Daarnaast klapte het Mongoolse rijk ineen, dat zich circa tussen 1250 en 1400 had uitgestrekt van de Chinese Zee tot de Zwarte Zee. Onder invloed van deze gunstige omstandigheden kon het Westen opkomen als meest vooraanstaande regio. Deze ontwikkelingen maakten globalisering van de regionale handel mogelijk. Maar er waren meer factoren. Ook migratie is een reden, waardoor er wereldwijde connecties ontstonden. Door de aanwezigheid van allerlei migranten in handelssteden, nam de kennis van andere markten, producten en regio's toe, zodat de omvang van de handel vergrootte. Daarnaast was het innovatieve karakter van Europa bepalend. Aan het einde van de Middeleeuwen werden allerlei wetenschappelijke ontdekkingen gedaan, bijzonder in de natuurwetenschappen, beïnvloed door de Renaissance, de Reformatie en het humanisme.⁹ Deze ontdekkingen werkten op twee manieren door: enerzijds was er behoefte aan meer kennis en anderzijds was de ontdekte kennis toepasbaar in het handelswezen.

⁹ Deze drie stromingen zorgden voor afstand van de autoriteit van de kerk, persoonlijke vrijheid en onderzoek en een hernieuwde belangstelling voor de Klassieke Oudheid, ontwikkelingen die de wetenschappelijke methode bevorderden.

De politieke verhoudingen in Europa kenmerkten zich in deze tijd door de vele (overigens geldverslindende) oorlogen, die gevoerd werden vanwege het nationale belang van staten om zich tussen de Europese grootmachten te mengen. Wanneer men zich tussen deze grootmachten een plaats had verworven, was een staat verzekerd van diplomatieke betrekkingen en economische ruilverhoudingen.

In de gebieden die door de ontdekkingsreizigers werden ontgonnen, waren behalve positieve ook duidelijk negatieve aspecten van globalisering waar te nemen. Bijvoorbeeld de talloze ziekten die de Europeanen met zich meenamen. Bovendien namen de Europeanen hun eigen cultuur mee, die radicaal botste met de inheemse, primitieve culturen. Verder was de komst van de Europeanen de prelude op de slavernij, het eeuwenlang taboe dat de Europese landen nog steeds met zich meedragen in de vorm van naweeën van de dekolonisatiepolitiek.

2.3 Ontstaan van het kapitalisme

De basis van de geboorte van het kapitalisme werd in de 19^e en 20^e eeuw door veel vooraanstaande theologen, sociologen en historici gelegd in de protestantse ethiek. Door de nadruk van het protestantisme op het innerlijk, het hard werken als plicht, en de nadruk op het individu zou het kapitalisme gevormd zijn door de gesecculariseerde waarden van individualisme, zelfontplooiing en arbeid.¹⁰ Hoewel deze theorie van de socioloog Weber later weerlegd is, bevat ze wel elementen van waarheid.¹¹

In de 17^e eeuw viel de economische politiek van de Europese staten uiteen in twee divergerende richtingen. Enerzijds waren er de absolutistische staten, zoals Frankrijk en Spanje, die kozen voor het economische beleid van het mercantilisme¹², waarbij de economie in

¹⁰ E. Troeltsch, *Die bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*, (München 1925)

¹¹ Zie over de Weberthese ook A.L.Th. de Bruijne, 'Calvijn en arbeid', in: *Congresbundel Calvijn op scherp*, Gouda 2010, 44-49.

¹² Economisch stelsel waarbij de economie in dienst stond van de versterking van de nationale staat. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting in een streven naar het vergaren van zoveel mogelijk nationale rijkdom in de vorm van geld, door weinig producten te importeren en veel te exporteren. Het was inherent verbonden met het absolutisme,

dienst stond van staatsversterking en nationale pretenties. Anderzijds kende Europa in deze periode twee moderne staten, waar machtsdeling plaatsvond door middel van *checks and balances*¹³, namelijk de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en Engeland. De economieën in deze landen stonden in het teken van versterking van de internationale handelspositie. Zowel Engeland als de Republiek beschikten over toegang tot internationale markten, wat voor een belangrijke impuls van de vraag zorgde in de beide landen. De mate waarin deze staten erin slaagden inkomsten uit hun overzeese gebieden te halen, was voor een belangrijk deel bepalend voor de macht van de nationale staat.

Bovendien kenmerkt de 17^e eeuw zich door de opkomst en bloei van Noordwest-Europa, ook in vergelijking met de rest van het continent. Engeland en de Republiek verdrongen Spanje van het wereldtoneel. Daarnaast bleek Oost-Europa (Pruisen, Rusland en Oostenrijk) niet mee te kunnen in de ontwikkeling naar een industrieel Europa. Oost-Europa miste havens, grondstoffen, afzetmarkten en vooral een dynamische middenklasse, zodat de structuur van bovengenoemde landen buitengewoon conservatief was. Dat belemmerde innovatie op allerlei terreinen. In deze landen werd de dienst uitgemaakt door facties van grootgrondbezitters, die in meerdere of mindere mate de rest van de bevolking aan zich wisten te binden in de vorm van patronages. De bevolking in deze landen werd zowel voor werk, voedsel, recht, financiële bijstand enzovoorts afhankelijk van een zeer kleine groep van grootgrondbezitters, die tevens de lokale, provinciale en landelijke politiek naar hun hand zetten.

2.4 Industriële Revolutie

De bevolkingsgroei in de 17^e eeuw leidde tot de Agrarische Revolutie, die als eerste plaatsvond in de Republiek en in Engeland, door hun staatsvorm en economische specialisaties de meest innovatieve landen van Europa. Door innovaties in het zaigoed en de omheiningen om de landerijen steeg het productieniveau enorm. Ook voor de gewone

dat de politieke component was van staatsversterking. Zie ook J.J. Polder e.a., *Tussen beginsel en belang*, Houten 1998, 154-155.

¹³ Verdeling van de macht onder vorsten, parlementen en gerechtshoven.

arbeider was het nu mogelijk om zelf een stukje omheind land te bebouwen, zodat de welvaart van de bevolking toenam. Anderzijds zorgde de modernisering van de landbouw voor een groep werklozen. Doordat er minder mensen nodig waren op het platteland vormde zich een stedelijk proletariaat. Zij werden op korte termijn-basis ingezet in het *putting-out-systeem*, een systeem waarbij een handelaar halffabricaten stuurde naar een aantal families, zodat het thuis bewerkt kon worden tot product, en waarbij hele gezinnen thuis werkten voor een fabrikant en afhankelijk waren van aanlevering van hulpstoffen via derden. Voor de opdrachtgevers waren de kosten laag: er was na de agrarische revolutie geen gebrek aan werkzoekenden. Deze huisnijverheid wordt gezien als de katalysator van het proces van de industrialisatie.

In het midden van de 18^e eeuw liep het mercantilisme tegen zijn grenzen aan. De meeste Europese staten waren failliet, terwijl ze toch op allerlei manieren kartels vormden en de handel aan zich bonden. De moraalfilosoof Adam Smith bepleitte daarom het idee van economisch liberalisme:¹⁴ volgens een systeem van vrije competitie moest handel worden gedreven, zodat de opkomende burgerklasse zowel betere kwaliteit als lagere prijzen kon verwachten. Bovendien verbrak het economische liberalisme het protectionisme¹⁵ van de staten en was het vernieuwend dat het liberalisme door staatsgrenzen heen brak. Het doel was immers kostenvoordeel, en niet langer primair het dienen van het eigen staatsbelang ten koste van andere staten.

Het leerstuk van het economische liberalisme met tegen de achtergrond de stijgende vraag van de markt en een enorm potentieel aan stedelijk proletariaat vormde de ideale voedingsbodem voor het ontstaan van de Industriële Revolutie. Niet verwonderlijk is ook dat deze industriële revolutie ontstond in Engeland. De condities in Engeland waren namelijk voordelig: het land beschikte over veel waterwegen en een geavanceerde infrastructuur. Daarnaast had Engeland een grote onderklasse met veel stedelijk proletariaat en beschikte Engeland over

¹⁴ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776.

¹⁵ Economische structuur waarbij de nadruk ligt op hoge tariefmuren, belastingen en monopolievorming om de eigen nationale producenten te beschermen.

enorme voorraden aan grondstoffen. Ook had Engeland een sterk ontwikkeld bank- en kredietwezen. Vanwege de steeds groeiende vraag naar kleding door de snelstijgende bevolking groeide de huisnijverheid uit haar jasje, zodat het werk in fabrieken moest gebeuren. Sociologisch had dit nogal wat implicaties: opnieuw werden mensen gebonden, nu niet aan een landbezitter, maar aan de fabrieksdirecteuren. Hele gezinnen werkten de hele dag (12-16 uur per dag!) om in het levensonderhoud te kunnen voorzien. Zowel vader als moeder moest de kost helpen verdienen en van de vaak grote kinderschaar werd verwacht dat deze ook meewerkte.

De Industriële Revolutie vond enkele decennia later, rond 1840, ook ingang in Frankrijk en België. Mede door het politiek instabiele klimaat van het Frankrijk na de Revolutie van 1789 ontstonden in de eerste helft van de 19^e eeuw allerlei stromingen die tegen de ideeën van beide revoluties ageerden. Met Marx en Engels ontstond een nieuwe geschiedschrijving: zij kwamen met een sociaal-economische verklaring van de verschillen in welvaart. Volgens hen hadden de verschillende revoluties geleid tot een stadium waarbij het kapitalisme was aangebroken, waarbij enkelen, die de productiefactoren bezaten, de massa, die geen productiemiddelen bezaten, uitbuiten. Volgens deze *Verelendungstheorie* was er een maatschappij haalbaar waarbij iedereen recht had op bezit van productiemiddelen en iedereen gelijk profijt diende te hebben, het dogma van het utopische socialisme. Vanuit dit theoretische kader werd de arbeidsklasse vertegenwoordigd door luddieten, anarchisten, socialisten en communisten. Luddieten (Engelse anarchisten) wilden de technologische verworvenheden radicaal bestrijden en teruggaan naar een feodale samenleving. Anarchisten wilden de staat en het gezag met geweld omverwerpen, die de massa zouden uitbuiten. Socialisten streefden naar staatsinterventie om de arbeiders bepaalde rechten te geven en hen te helpen door middel van filantropie.

De grote sprong voorwaarts in de Industriële Revolutie vond plaats rond 1870. Deze periode tekende de eenwording van twee leidende staten in de Midden-Europese politiek, namelijk Duitsland en Italië. Beide landen industrialiseerden in een relatief laat stadium, doordat regionale

protectie (in Duitsland, dat bestond uit een lappendeken van staatjes) en kerkelijke autoriteit (in Italië de Rooms-Katholieke kerk en in Noord-Duitsland de Lutherse kerk) politieke centralisatie hadden tegengehouden. Na hun eenwording zorgden deze landen door hun onstuimige economische groei voor een verstoring van het machtsevenwicht in de Europese politiek. Dit machtsevenwicht was nauwkeurig bepaald door het Congres van Wenen (1814/1815) en betekende een restauratie van het Ancien regime.¹⁶ Door de enorme economische potentie van in het bijzonder Duitsland werd het machtsevenwicht dusdanig verstoord dat er fricties optraden in de onderlinge allianties. Daarbij was het de wens van de Duitse leiders Bismarck en keizer Wilhelm I om een *Weltmacht* na te streven.

De militaire en economische macht van Duitsland leidde ertoe dat andere Europese staten eveneens hun eigen veiligheid wilden optimaliseren. Om in economisch en machtspolitiek opzicht mee te kunnen blijven doen, begon in 1880 de *scramble for Africa*.¹⁷ Engeland en Frankrijk domineerden al een tijdlang Azië en het Midden-Oosten, Rusland, Japan en Engeland deden zich gelden in China, terwijl de Verenigde Staten (VS), Spanje en Portugal belangen hadden in Latijns-Amerika. Rond 1880 werd Afrika 'ontdekt' als nog niet gekoloniseerd continent. In enkele decennia tijd werd Afrika gekoloniseerd door de Europese staten, zodat de Europese machtstaten verzekerd waren van een constante aanvoer van grondstoffen voor de industrie en een vergroting van hun eigen territorium. Slechts Liberia en Somalië wisten aan het kolonisatiegeweld te ontkomen.¹⁸ Het kan dus gezegd worden dat de industrialisering economische, politieke, militaire en machtspolitieke verhoudingen fundamenteel wijzigde.

2.5 Het begin van de verzorgingsstaat

De economische interdependentie tussen landen was dus sterk toegenomen, waarbij elk land profiteerde van het principe van het

¹⁶ Tijdperk in Europa voorafgaand aan de Franse Revolutie (1789).

¹⁷ McKay, *A history of Western Society*, Boston 2003, 869.

¹⁸ J. Gray, *The true limits of globalisation*, Brussel 2002, 10.

comparatieve kostenvoordeel.¹⁹ Bovendien ontstonden aan het einde van de 19^e eeuw allerlei technologische en communicatieve uitvindingen, zoals de stoomschepen, treinen, telegraaf, radio en auto enzovoorts. De afstanden werden steeds kleiner, de netwerken steeds verfijnder. Daarbij was ook het optimisme groot. Men geloofde oprecht in de vooruitgang. Heersende ideologie was het verlichte liberalisme²⁰. Toch was de grote *clash*, de Eerste Wereldoorlog onvermijdelijk. De steeds wisselende allianties van Europese staten kwamen tegenover elkaar te staan. Daarbij kwam dat Frankrijk en Engeland de potentie van de VS en Duitsland niet meer bij konden houden. Op de Balkan kwam het tot een krachtmeting binnen de rijksgrenzen. Oostenrijk- Hongarije, Rusland en het Ottomaanse Rijk bezweken aan de multi-etnische spanningen binnen deze samenlevingen.

Na de Eerste Wereldoorlog bleek dat het kapitalisme niet doodgebloed was. Het vroegere wijdverbreide optimisme maakte plaats voor totalitaire²¹ stromingen, zoals het communisme, nationaal-socialisme en het fascisme. Deze nieuwe stromingen bonden de maatschappij vast aan de staat en de leider van de staat. Het kapitalisme werd in deze ideologieën veranderd in een socialistische of communistische productieverhouding, waarbij de gemeenschap centraal stond. In deze periode, het Interbellum²², was er sprake van een diepgaande economische crisis, massale werkloosheid en torenhoge prijzen voor eerste levensbehoeften. Het was in deze donkere periode in de globaliseringsgeschiedenis, dat Keynes' theorieën opkwamen. Hij bepleitte interventionisme, het ingrijpen van de staat in de markt, zodat de functies van de markt door de staat worden gereguleerd en dat door staatsinterventie de bevolking minimale bestaansgaranties konden worden aangeboden. Na de Tweede Wereldoorlog leidde dit tot het

¹⁹ Economische theorie, ontleend aan Ricardo, volgens welke landen met elkaar zullen gaan handelen, wanneer voor beiden kostenvoordeel te behalen is.

²⁰ Gray, *The true limits*, 1.

²¹ Een totalitaire staat is een staatsvorm waarbij de partij, de regering of een leider de macht compleet beheerst, vaak met hulpmiddelen, zoals de partij, een ideologie, massacommunicatiemiddelen, terreur en de introductie van een planeconomie. Kenmerkend is dat onderdanen die de staatsideologie niet aanhangen als staatsgevaarlijk worden verwijderd.

²² Periode tussen de twee Wereldoorlogen: 1918-1939.

ontstaan van de verzorgingsstaat. Voor de Tweede Wereldoorlog werd Keynes' theorie in de praktijk gebracht in de Amerikaanse New Deal. Dit sociaal-democratisch economisch beleid zorgde in de VS voor het overwinnen van de recessie na de beursval van 1929.

2.6 Globalisering van kapitalisme en statelijke verbanden

Ook in de politiek was sprake van globalisering: er kwam in 1920 een mondiaal samenwerkingsverband in de vorm van de Volkenbond.²³ Hoewel de volkenrechtelijke status van dit orgaan miniem was, was het toch een eerste aanzet richting de latere Verenigde Naties. Feitelijk waren de twee wereldoorlogen in de twintigste eeuw ook geglobaliseerd. Als gevolg van de oorlogen veranderden de machtsverhoudingen drastisch. Duitsland, Italië, Japan en in feite ook Frankrijk en Engeland verloren hun machtspositie. De overwinnaars en nieuwe mondiale machthebbers waren de Sovjet-Unie en de VS. De wereldorde veranderde van een multipolaire ordening tot een bipolaire machtsstrijd. Daarbij kwamen de tegenstellingen in ideologieën: de VS belichaamde het kapitalisme, het liberalisme en de democratische verworvenheden, daartegenover stond het communisme van de Sovjet-Unie, zijn geloof in een wereldwijde revolutie van het proletariaat en zijn totalitaire regime. Al snel bleek dat een Koude Oorlog onvermijdelijk: na 1945 werd de wereld verdeeld in twee invloedssferen: die van de VS en die van de Sovjet-Unie. Dit was mede te danken aan de dekolonisatie van grote delen van de wereld. Doordat de Europese mogendheden veel verliezen leden in beide wereldoorlogen beschikten zij niet meer over de macht om de koloniën naar hun hand te zetten.

Nadat verschillende staten in de zogenaamde Derde Wereld dekoloniseerden, werden zij een interessant object voor de Sovjet-Unie en de VS, bij de uitbreiding van hun invloedssferen. Zodoende kwam langzamerhand het concept van ontwikkelingssamenwerking op gang. Landen kregen vanuit de VS of de Sovjet-Unie economische steun, wanneer zij bereid waren één van hen politiek te steunen.

²³ Eerste wereldwijde statenverband waarbij gezamenlijk werd geprobeerd om problemen als migratie en etnische minderheden mondiaal aan te pakken.

De wereldoorlogen hadden eveneens op technologisch en militair terrein veel ontwikkelingen opgeleverd: de eerste straaljagers, de introductie van de tank, gifgas, radars, enzovoorts. De snelheid van de ontwikkelingen en het bereik van regio's nam alleen nog maar toe. Deze trend werd voortgezet tijdens de wederopbouw in de jaren 1950. De toepassing van het succesvolle beleid van Keynes²⁴ resulteerde in het ontstaan van de welvaartsstaat. Mensen droegen via hun werkgever premies af en kregen daarvoor na een leven werken recht op pensioen. Het moment was aangebroken dat de mens van wieg tot graf verzekerd was.

2.7 Reacties op globalisering na de val van de Muur

In de Koude Oorlog was dit gegeven een nogal ongeloofwaardige paradox: enerzijds werd het leven kwalitatief steeds beter en veiliger, anderzijds nam door de introductie van nucleaire wapens in de Koude Oorlog de bestaansonzekerheid alleen maar toe. Ook het bereik van de raketten tekende de mondiale pretenties van beide grootmachten. In economisch opzicht was de Koude Oorlog voor het Westen een welvarende tijd: de verzorgingsstaat gecombineerd met voortdurende economische groei zorgde voor bevolkingsgroei en consumentisme. Daarop speelden externe krachten in: door de opkomst van de massamedia werden culturele verbanden opengebroken. Allerlei technologische vernieuwingen zorgden voor een mechanisering van het huishouden. Er kwam zodoende vrije tijd. Door de welvaart groeide er een gevoel van menselijke autonomie: het geloof en het kerkbezoek werden massaal gemeden, zodat over de jaren 1960 gesproken wordt als het decennium van de secularisatie.

De gevolgen van de globalisering zijn het meest duidelijk naar voren gekomen na de val van de Muur in 1989. Na de ineenstorting van de Sovjet-Unie en het morele verlies van het marxisme, veranderde de wereldorde in een hegemoniale, waarin alleen de VS het voor het zeggen had. De naweeën van deze klap waren ook verstrekkend: denk alleen al aan de opkomst van het religieuze fundamentalisme en het uiteenvallen

²⁴ De theorie van Keynes staat bekend als een *mixed economy*: een 'mix' van vrije-markt-politiek en regulatie hiervan door de overheid.

van het Gemeenebest van Onafhankelijke Staten (GOS, de voormalige Sovjet-landen) en Joegoslavië. Historici, zoals Francis Fukuyama²⁵ meenden dat 1989 het markeringspunt was van het einde van de geschiedenis en de overwinning van het kapitalisme en de liberale democratie op alle andere ideologieën. Integendeel, ook de jaren '90 bleken mondiaal bloedig en turbulent te zijn. Zo waren er verscheidene conflicten in de Golfregio, Balkan, Afrika en in Russische deelrepublieken als Tsjetsjenië. In deze conflicten bleek meer dan eens de onmacht van VN en NAVO-missies. Daarnaast blijven er worstelingen bestaan over het zelfbeschikkingsrecht van volken en de regels van het internationale recht. Zo geldt het recht op zelfbeschikking niet strikt voor elk gebied, vooral niet wanneer dit geopolitieke consequenties heeft, zoals in Kosovo.

In de jaren '90 kwamen de verschijnselen van de globalisering het duidelijkst aan het licht. In dit decennium voltrok zich een nieuwe revolutie: de digitale omwenteling. Door de introductie van mobiele telefonie, internet en e-mail werd de afstand van Amsterdam tot Rio de Janeiro verkort tot luttele seconden. Het mondiale karakter van deze verdichte netwerken staat buiten kijf.

De laatste jaren komen steeds meer tegenreacties vanwege deze ontwikkelingen op gang: er is een hernieuwde belangstelling voor regionalisme en nationalisme. Ook de reacties van de fundamentalistische islam zijn deels te wijten aan het mondiale karakter waarop het Westen zich manifesteert. Om wereldwijde milieuvervuiling tegen te gaan, werden met verschillende landen in Kyoto²⁶ afspraken gemaakt om duurzaamheid in economie en ecologie te bevorderen. Ook armoede vraagt om een mondiale aanpak. Om de internationale economie enigszins te coördineren werd het Internationaal Monetair Fonds (IMF) opgericht, die evenals de Wereldbank werkt aan oplossingen voor de schuldenproblematiek van Derde Wereldlanden.

²⁵ Uiteengezet in: *The end of history and the last man*, New York 1992.

²⁶ Het Kyoto-protocol is opgezet in 1997 en bedoeld om de mondiale uitstoot van gassen tegen te gaan en de duurzaamheid van de ecologie te bevorderen, met name in ontwikkelingslanden.

Grote winnaars in dit proces zijn landen als China en India: jaarlijks hebben zij groeiratio's van rond de tien procent. Wel nemen deze landen schending van de mensenrechten in de staten waarin ze belangen hebben op de koop toe en profiteren ze van buitenlandse investeringen in de binnenlandse markt. Door hun interstatelijke structuur en ongebondenheid aan nationale wetgeving kunnen zij adequater optreden en zijn ze niet gebonden aan multinationale afspraken. Grote verliezer is de VS. Naast het feit dat deze zich uit het Kyoto-verdrag heeft teruggetrokken, neemt het land ook niet deel aan internationale mensenrechtencommissies. Bovendien heeft de VS een imago van decadentie, moreel verval en doorgeschoten individualisme.

Openbare protesten vanuit de maatschappij werden voor het eerst duidelijk tijdens een spontane protestactie in Seattle (1999) tijdens een bijeenkomst van de WTO (*World Trade Organization*)²⁷. Deze geluiden werden vertolkt door talloze 'andersglobalisten': wetenschappers uit het discours die niet per definitie tegenstander zijn van de vrije markt of het kapitalisme, maar deze willen corrigeren door meer regulering vanuit de staat.²⁸ Vanaf dit moment was door deze wereldwijd te volgen demonstratie de globalisering een structureel agendapunt op mondiale bijeenkomsten, aangekaart vanuit een wereldwijde nood, vertolkt door mondiaal geëngageerde kosmopolieten. Tien jaar later grepen andersglobalisten de klimaattop in Kopenhagen aan om hun onvrede kenbaar te maken. Meer dan honderd demonstranten werden opgepakt. De andersglobalisten protesteerden tegen de in hun ogen te weinig bindende afspraken van Amerika en China ten opzichte van de armste categorie landen over de emissie van koolstofdioxide.

2.8 Samenvatting

De globalisering van economische netwerken is ingezet vanaf de 15^e eeuw met de ontdekking van Amerika. Hierdoor nam de omvang van de handel dermate toe dat er een mondiaal handelsnetwerk ontstond, dat een eeuw later geïnstitutionaliseerd werd door handelscompagnieën als de VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) en de WIC (West-Indische

²⁷ J. Stiglitz, *Eerlijke globalisering*, New York 2006, 29.

²⁸ Enkele voorbeelden: Viviane Forrester, *De terreur van de globalisering*, Amsterdam 2001; Naomi Klein, *No Logo*, NY: HarperCollins Publishers 2001.

Compagnie). De landen achter deze organisaties voerden een beleid dat gericht was op de economische kracht van de eigen natie. Pas aan het einde van de 18^e eeuw, tijdens de Franse Revolutie was er sprake van politieke globalisering. De leuzen vrijheid, gelijkheid en broederschap werden door de opkomende ideologieën in de 19^e eeuw echter verschillend gewaardeerd. Onder invloed van het marxisme en het socialisme kwam er aandacht voor de sociaal-economische verhoudingen in de mondiaal wordende maatschappij. Na de uitvinding van het economische liberalisme was de optiek van de economie veranderd van staatsbelang naar kostenvoordeel. Interstatelijk economisch verkeer met bijbehorende concurrentie en machtspolitiek kwam op gang. Om machtspretenties te verwezenlijken werden grote delen van Afrika gekoloniseerd. De clash van botsende economische belangen, machtsstreven van nieuwe staten, zoals Duitsland en Italië en tegengestelde allianties leidde tot de Eerste Wereldoorlog.

Na deze oorlog bleek dat het kapitalisme van zijn scherpe kanten ontdaan moest worden door staatsinterventie. Bovendien ontstond een mondiaal statenverband om de problemen die door de Eerste Wereldoorlog ontstaan waren, op wereldwijde schaal op te lossen. Dit resulteerde in de Volkenbond, een mondiaal politiek orgaan. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond hieruit de Verenigde Naties. Op economisch vlak ontstond na de Tweede Wereldoorlog de welvaartsstaat, de ultieme consensus van het kapitalisme en staatsprotectionisme.

Tijdens de Koude Oorlog werd de wereld gevangen in een tweestrijd tussen de VS en de Sovjet-Unie. De gehele wereld was hierbij betrokken, de VS en de Sovjet-Unie probeerden landen over te halen om hun kamp te kiezen door middel van ontwikkelingsamenwerking. Uiteindelijk is de politieke globalisering na de Val van de Muur in 1989 in grote mate voltooid. Na de Koude Oorlog was er geen sprake meer van mondiaal strijdperk. Door de komst van de digitale communicatierevolutie zijn netwerken via internet, mobiele telefonie en computers enorm verdicht. Ook mondiale statenorganisaties, zoals de EU, VN en de NAVO, leidden tot een mondiale aanpak van problemen. Verschillende mondiale economische instellingen, zoals het IMF, de G8, G20 en de Wereldbank behartigen de economische belangen van allerlei landen.

3. Duurzame globalisering: mechanisme of ideologie?

De mondiale wereld in economisch duurzaam perspectief

Henk Kievit

Kledinglabels in de winkelstraat verraden broeken, sokken en jassen gemaakt in Pakistan, China, Turkije, Zuid Korea of Bangladesh. Ook op veel speelgoed prijkt al jaren het 'made in China' label. De staatsinvesteringsmaatschappij Sagia uit Saudi-Arabië wil een deel van de beschikbare duizenden miljarden US dollars de komende jaren in de Nederlandse voedselverwerkende industrie, agri-business en technologische bedrijven investeren om Saudi-Arabië van kennis en intellectueel kapitaal te voorzien.²⁹ Zomaar enkele voorbeelden van internationale handelsmogelijkheden dankzij de globalisering.

3.1 Wereldproductie en wereldinkomen

De wereldproductie verzesvoudigde ten opzichte van de jaren zestig van de vorige eeuw.³⁰ Vooral Azië droeg hieraan bij, via de zogeheten Asian Tigers.³¹ Ook het wereldhandelsvolume verdrievoudigde.³² Ondanks de wereldwijde crisis groeide het volume van de wereldhandel in de periode 1991-2009 met 6,9 procent, al ging die periode ook met grote fluctuaties gepaard.³³

²⁹ *Financieele Dagblad*, 6 oktober 2009, *Mega-investeringen Saudi's*; Amr Al-Dabbagh sprak voor de RSM. McKinsey schat dat de staatsfondsen van olie-exporterende landen zullen groeien van \$ 5000 miljard (2008) tot \$ 13.000 miljard in 2013.

³⁰ Bräuninger, M., en Vöpel, H., (June 2009) 'Globalisation, Trade and Growth: A Macroeconomic Perspective', in: *Intereconomics* 44(3), p. 185-192. En ook A. Heston, R. Summers, B. Aten: Penn. World Table Version 6.2, Center for International Comparisons of Production, Income and Prices at the University of Pennsylvania, September 2006.

³¹ Zie hierover: http://en.wikipedia.org/wiki/Four_Asian_Tigers.

³² IMF: Onlinedatabank, 2009.

³³ G. Faber en Charles van Marrewijk, (2009), 'De crisis en de schommelende wereldhandel', *ESB* 94 (4563S), 26 juni 2009, p. 20-24.

Figuur 1

Ontwikkeling volume van de wereldhandel en wereldinkomen, 1991–2009 (index 1998 = 100).

Bron: geconstrueerd op basis van de CPB wereldhandelsmonitor en jaardata van Maddison, 2009, aangevuld met groeischattingen van *The Economist* van medio 2008 tot 5 maart 2009

Bron: *ESB* 94 (4563S), p. 20

Daarnaast ontstond een zeer open en flexibele wereldwijde financiële markt met grote dynamiek, waar voor de kredietcrisis elke dag bijna twee biljoen dollar in omging.³⁴

Arbeidsspecialisatie en handelsvoordelen geven aanleiding om internationaal met elkaar zaken te doen. Wie comparatieve productievoordelen weet te realiseren is spekkoper in een internationale context, mits de transportkosten ook niet te hoog uitvallen. Een economie die relatief gezien een overvloed van een bepaalde productiefactor bezit, bijvoorbeeld olie of kapitaal, zoals hierboven in geval van Saudi-Arabië beschreven, specialiseert zich in kapitaalintensieve productie, financiële dienstverlening of olievatenproductie. Andere mondiale voorbeelden zijn de

³⁴ Engelen, E., 'Kosten en baten van financiële internationalisering,' in: *ESB*, juli 2007

luchtvaartindustrie en de automobiellindustrie. De ervaringen van mensen met globalisering kunnen het welzijn verhogen door bijvoorbeeld gebruikmaking van nieuwe medische inzichten en medicijnen, die elders op de wereld worden vervaardigd. Tenslotte draait het allemaal om het snel opsporen van de juiste kennis en dit te gebruiken ten behoeve van onze wensen. Daartoe is de snelle opkomst van internet een zeer welkome aanvulling geweest in het globaliseringspakket. Men meet globalisering zelfs met bijvoorbeeld de Big Mac Index voor internationaal vergelijkend koopkrachtonderzoek.³⁵

3.2 Internationalisering en multinationalisering

Economen leren volgens de klassieke handelstheorie van Ricardo³⁶ dat er concurrentievoordelen bestaan per land ten opzichte van elkaar. Regio's en landen specialiseren zich daarbij in producten en diensten, die passen bij hun natuurlijke hulpbronnen, fysieke omgeving, geografische ligging, opleidingsniveau van de bevolking en productiecapaciteit.³⁷ Specialisatie van internationale verdeling van arbeid in bepaalde producten leidt tot efficiëntere productie dat *economies of scale* (schaalvoordelen) biedt en vervolgens aanleiding geeft tot internationale handel. Andere producten kan men goedkoper importeren, waardoor het Bruto Nationaal Produkt gemiddeld per inwoner stijgt en een land door deze internationalisering en specialisatie van arbeid haar welvaart verhoogt.

Echter, deze internationale handel kan de oorzaak vormen van scheve inkomensverdeling binnen die landen en zelfs tussen landen en continenten. De theorie van Heckscher en Ohlin laat zien dat

³⁵ Zie: <http://www.economist.com/markets/Bigmac/Index.cfm>. Deze informele berekeningswijze is door *The Economist* ontwikkeld sinds 1986 om vooral de verschillende valuta's ten opzichte van de Amerikaanse dollar op een informele, ludieke wijze te meten. Op 16 juli 2009 publiceerde men de index weer en bleek de goedkoopste Big Mac verkrijgbaar (incl. omgerekende koersvaluata) in Hong Kong \$1,72 en de duurste in Zwitserland voor \$5,98. L.F.M. Groot, (2002), 'Van Big Mac tot McWage Index', in: *ESB*, 87^e jaargang, nr. 4381. 794-796.

³⁶ D. Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation*, London, 1817

³⁷ Schippers, J.A., (1998) 'Economische orde over de grenzen', hoofdstuk 6. in: J.J. Polder e.a. *Tussen beginsel en belang, Normatieve gedachten over economie, markt en samenleving*. Den Hertog, Houten.

productiefactoren die voor de internationale handel worden gebruikt in beloning zullen winnen.³⁸ Daarmee geeft ze inzicht in inkomensverdelingseffecten ook tussen sectoren binnen een nationale staat. Als een land dus een hogere welvaart verkrijgt door internationale handel, wil dat nog niet zeggen dat iedere burger daar van profiteert.

Werknemers van producten, die in het buitenland goedkoper kunnen worden gemaakt, zien zich met werkloosheid geconfronteerd of omscholingsvraagstukken. Andere sectoren winnen juist extra veel productvraag. Als bedrijven door deze schaalvoordelen echt groot worden, dan ontstaat er een verschuiving van de macht. Bij deze zogeheten multinationalisering verspreiden ondernemingen hun hulpbronnen, met name arbeid en kapitaal, over verschillende nationale economieën om lokale markten rechtstreeks te bedienen. Het doel is om profijt te trekken van internationale kostenverschillen in productiefactoren en het reduceren van transportkosten. Deze multinationals kunnen echter ook de consumentenvraag gaan beïnvloeden. Dit zijn tendensen naar monopolievorming, zoals we in de recente jaren zien bij bijvoorbeeld Microsoft, die wereldwijd de grootste markt voor computerbesturingssystemen domineert. Van de weeromstuit zien we (internationale) toezichtorganen – ‘waakhonden’ – door de internationale politiek in het leven geroepen om hiertegen een tegenwicht te bieden.³⁹ Voormalig Europees Commissaris voor internationale mededinging, mevrouw N. Kroes, is hiervan een inmiddels bekend voorbeeld door multinationals grote boetes toe te kennen om kartelvormen en andere imperfecte marktconcurrentie tegen te gaan.

De internationale economie bestudeert als hoofdzaak de grensoverschrijdende economische betrekkingen. Politiek gezien is het bevorderen van de vrede of het opheffen van internationale crises de reden voor het pleiten van wereldwijde economische betrekkingen. Het Bretton Woods stelsel na de Tweede Wereldoorlog om handelsbarrières te

³⁸ Leamer, E., (1995). *The Heckscher-Ohlin Model in Theory and Practise*. Princeton Studies in International Finance. 77. NJ: Princeton University Press.

³⁹ Zie nationale voorbeelden als de Nederlandse Mededingings Autoriteit (www.nmanet.nl) en Autoriteit Financiële Markten (www.afm.nl) en EU Commission Competition: ec.europa.eu/competition/index_en.html.

slechten en economisch beleid van landen op elkaar te betrekken is daarvan een concreet resultaat.⁴⁰ Ook de oprichting van de Europese Gemeenschap in haar beginstadium vormt hiervan een opmaat. Het lijkt erop dat de term internationalisering uit is. Dit wijst nog op de natiestaat, die expansie van economische bedrijvigheid kan afremmen of juist aanwakkeren. Bij het begrip globalisering is de wereld het speelveld voor internationale ondernemingen, die onbelemmerd gebruik kunnen maken van de economische ruimte.

3.3 Globalisering - voortschrijdende bewustwording

Onder globalisering verstaan economen in het algemeen de toenemende liberalisering van de wereldhandel en de groeiende openheid van nationale economieën. Hierbij spelen technologische vooruitgang, liberalisering van de transportsector en de internationale ontwikkelingen in de financiële wereld een invloedrijke rol.⁴¹ Deze ontwikkeling voorziet het Westen op een efficiënte wijze in haar behoeften en helpt tevens de andere naasten in ontwikkelende economieën door werkuitbesteding (outsourcing⁴²). Voorwaar het mes snijdt aan twee kanten, vandaar dat nieuwe vormen van ontwikkelingssamenwerking momenteel nadruk leggen op de zakelijke kant van duurzame hulpverlening.⁴³ Globalisering hangt verder nauw samen met de voortschrijdende ontwikkelingen in de informatie- en

⁴⁰ In 1944 richtten 730 afgevaardigden van 44 geallieerde landen in Bretton Woods, New Hampshire, USA drie instellingen op: Het Internationale Monetaire Fonds (IMF), de Wereldbank en de Internationale Handelsorganisatie (ITO). Deze laatste organisatie haalde het niet vanwege omslachtige ratificatieprocedures, waardoor 23 landen in 1947 een Handelsconferentie bijeenriepen de zogenoemde General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). Die handelsafspraken werden later overgenomen in de in 1995 opgerichte Wereldhandelsorganisatie (WTO). John Maynard Keynes geldt als één van de belangrijkste architecten van dit stelsel.

⁴¹ Schippers, J.A., t.a.p., p. 160-163.

⁴² Gorp, D.M. van, (2007), 'Offshoring en outsourcing: het 4M-model', in: *Holland Management Review*, 111, p. 39-46.

⁴³ Kandachar, P., en M. Halme, (2008) *Sustainability Challenges and Solutions at the Base of the Pyramid, Business, Technology and the Poor*, Greenleaf Publishing UK; DFID, (juli 2009) *Eliminating World Poverty: Building Our Common Future*, London: The Parliamentary Bookshop; <http://www.dfid.gov.uk/Documents/whitepaper/building-our-common-future.pdf>.

communicatietechnologie.⁴⁴ Hierdoor is het mogelijk geworden om snel informatie binnen seconden via internet over de wereld te verspreiden.

De Amerikaanse econoom en Nobelprijswinnaar Stiglitz vindt dat globalisering over het slechten van handelsbarrières gaat en als gevolg daarvan een toenemende integratie van nationale economieën.⁴⁵ De econoom Goudzwaard wijst er op dat globalisering niet alleen een beschrijving is dat de internationale handel zich versneld heeft uitgebreid en dat vele nationale economieën daardoor hun grenzen hebben geopend voor de beïnvloeding van de wereldmarkt. De expansie van de wereldhandel en de revolutie op het gebied van communicatie technologieën zijn op haar best gezien voorwaarden voor globalisering, maar niet het fenomeen zelf.⁴⁶ *Time* magazine omschreef ooit globalisering als: *The Global Awakening of Mankind*.⁴⁷ Dit ontwaken duidt volgens Goudzwaard c.s. op het ontdekken van een ander soort werkelijkheid, waarin het mondiale aspect geen sluitstuk van een menselijk initiatief of activiteit vormt, maar het begin. Kosmopolitisch denken staat voorop en globalisering heeft daarmee grote maatschappelijke en culturele invloed op het economisch handelen.

Het lijkt alsof de wereld is 'gekrompen'. De ruimte van deze wereld wordt in tijd en afstand korter, zo lijkt het.⁴⁸ Toch zijn hierbij stevige kanttekeningen te plaatsen dat afstand ook anno 2010 ertoe doet. Leamer schreef al: "Geography, whether physical or cultural or informational limits competition since it creates cost-advantaged relationships between sellers and buyers who are located "close" to one another".⁴⁹ Relaties die transactiekosten verlagen, spelen een cruciale

⁴⁴ Friedman, T., (2005) *The World is flat. A brief history of the twenty-first century*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

⁴⁵ Stiglitz, J., (2002). *Globalization and its Discontents*. London: The Penguin Press; Nederlandse vertaling onder de titel: *Perverse Globalisering*, Uitgeverij Het Spectrum.

⁴⁶ Goudzwaard, B., e.a., (2007) *Hope in Troubled Times, a new vision for confronting global crises*, Grand Rapids, Baker Academic, p. 140.

⁴⁷ *Time*, february 3, 1997.

⁴⁸ Schuurman, A., (2007) 'Globalisering, Geschiedenis en Ruimte', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 4, nr. 3. pp. 15-35.

⁴⁹ Leamer, E., (2007) 'A flat world, a level playing field, a small World after all, or none of the above? Review of T.L. Friedman's *The World is flat*', in: *Journal of Economic Literature*, 45(1), 83-126.

rol. Globalisering gaat over “processen van veranderende ruimtelijke organisatie van sociale relaties en transacties die leiden tot transccontinentale of interregionale stromen van goederen, mensen, symbolen en informatie en netwerken van activiteiten, interactie en machtsuitoefening”.⁵⁰ De autonomie van de soevereine nationale staat neemt af, die het belangrijkste middel was om samenlevingen ook economisch te organiseren. De sociale, politieke en economische activiteiten intensiveren en strekken zich uit over staatsgrenzen, wereldregio’s en continenten heen.

3.4 Oude papieren...

Het internationaliseringproces van wereldwijde productie en handel tussen nationale economieën heeft al veel oudere papieren. De meeste auteurs laten dit fenomeen starten aan het eind van de Tweede Wereldoorlog, hoewel er ook geluiden zijn die ervoor pleiten om de periode voor de Eerste Wereldoorlog als beginpunt te nemen toen de internationale handel flink groeide en de openheid van nationale economieën toenam. Deze openheid verminderde stevig door de economische crises van de jaren dertig van de vorige eeuw en de oorlogen, waardoor nationaal economische en politieke belangen de openheid en mobiliteit weer naar de achtergrond drongen.⁵¹ Dit is echter een economische kijk op globalisering. Want al duizenden jaren droeg dit mondialiseringproces bij aan de ontwikkeling in de wereld door het reizen, de handel en bevolkingsmigratie waarin culturele invloeden zich verspreiden en de uitwisseling van kennis plaatsvindt. De Indiase econoom en Nobelprijswinnaar Amartya Sen vindt dat de vooruitgang van de mensheid wordt gestopt, als we met globalisering zouden stoppen. Hij vraagt zich wel af hoe de ongelijke welvaartsgroei, die eruit voortkomt, beter is te verdelen zodat ook de allerarmsten hun ‘fair share and opportunity’ van de voordelen meekrijgen. Hij ziet

⁵⁰ Held, D., en A. McGrew e.a. (1990) *Global Transformations*, Cambridge Polity Press, p. 16.; Zie op de Global Transformations Website; <http://www.polity.co.uk/global/default.asp> van dr. D. Held, London School of Business en dr. Anthony McGrew, Southampton University.

⁵¹ Worldbank (2002), *Globalization, Growth and Poverty, Building an inclusive world economy*, New York: Oxford University Press.

globalisering als een ‘mooi product’ dat voortkomt uit de Renaissance, Verlichting en Industriële Revolutie.⁵²

Wie globalisering ziet als een uitsluitend Westers fenomeen ontbeert geschiedkundige kennis. De verspreiding van de boekdrukkunst, de kruisboog en het buskruit, het magnetische kompas zijn allemaal technische uitvindingen uit China(!) in de wereld van 1000 voor Christus. Door wat nu globalisering zou zijn genoemd, kwamen deze uitvindingen in het Westen terecht. Denk hierbij aan de reizen van Marco Polo, maar ook hoe Columbus het Amerikaanse continent ontdekte in 1492 door gebruik te maken van Chinese zeekaarten.⁵³ De welvaart in het Westen is (mede) te danken aan de globalisering van wetenschap en techniek vanuit het Oosten en is niet (alleen) het verspreiden van Westers imperialisme. Ook nu investeert China veel in Afrika en is het land één van de grotere handelspartners die al meer dan vijftig miljard US-dollar heeft geïnvesteerd. China riep 2006 uit tot “The Year of Africa” en het is hun ongetwijfeld om de vele grondstoffen te doen om de Chinese groeiende economie te stimuleren.⁵⁴ Ook Nederland verwacht voor de toekomst een verdubbeling van positieve welvaartseffecten van China, waar er nu al in 23.000 banen elke dag meer dan 1000 containervrachtwagens in de Rotterdamse haven worden verwerkt met export uit China. Het Nederlandse huishouden is door deze export elke maand vijftientig euro goedkoper uit, zo becijferde het CPB.⁵⁵ De wereldhandel kruipt langzaam weer uit het dal van de grote crisis, waarbij Azië, met name China hierin een prominente rol speelt.⁵⁶ Zo is voor de Amerikaanse autofabrikant Ford Motor Company China een belangrijke groeimarkt, waar ze aankondigde een derde fabriek te

⁵² Sen, A., (2002) ‘How to judge globalism’, in: *The American Prospect*, Cambridge.

⁵³ Menzies, G., (2003) *1421: The Year China discovered the World*, en (2007) *1434: The Year a Magnificent Chinese Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance*, Harper-Collins Publishers, London.

⁵⁴ Behar, R., (Juni 2008) ‘China storms Africa’, in: *Fast Company*, Council on Foreign Relations, Washington.

⁵⁵ Suyker, W., and H. de Groot, (2006), *China and the Dutch economy, stylised facts and prospects*, CPB Document 127.

⁵⁶ Suyker, W. and G. van Welzenis, (September 2009), *Wereldhandelsmonitor*, CPB Memo; IMF, *World Economic Outlook, Sustaining the Recovery*, October 2009, Washington.

bouwen met een capaciteit van 600.000 auto's. General Motors is de grootste buitenlandse autofabrikant in China met de verkoop van meer dan 1,1 miljoen voertuigen in 2009.⁵⁷

3.5 Globalization 3.0 - Mahbubani

Die opkomst van de economische grootmacht uit Azië, wordt intellectueel beschreven door Kishore Mahbubani uit Singapore, die vindt dat er een nieuw tijdperk is aangebroken.⁵⁸ De economische machtsbalans over de wereld verschuift van het Westen naar het Oosten met China en India als grootste consumentenmarkten.⁵⁹ Hij verwacht dat het doorbreken van feodale structuren in Azië zal leiden tot een op prestatie gebaseerde meritocratie, zoals het Westen dat na de Industriële Revolutie invoerde. Hij wijst op Japan dat al veel eerder op Westerse leest geschoeide methoden overnam en hun onderwijssysteem naar Franse snit modelleerden. Een van de grote voorbeelden van Mahbubani is Deng Xiaoping, die grote hervormingen invoerde, mede na een bezoek aan Singapore. Om zijn beweringen te ondersteunen wijst hij op de grote Indiase industrieel Ratan Tata, een staalgigant Tata Steel, die in 2007 voor twaalf miljard dollar het Britse bedrijf Corus aankocht. China is de belangrijkste opkomende economische macht in Azië. Mahbubani wijst verder op de ASEAN (Association of Southeast Asian Nations)⁶⁰ – een vrijhandelsorganisatie van landen in Zuid-Oost Azië. Dit moet ook de regionale samenwerking en economie bevorderen, maar werd vooraleerst groot in diplomatie en bracht daardoor meer veiligheid volgens hem. Hij haalt instemmend Jawaharlal Nehroe⁶¹ aan: 'Er komt een moment, dat maar zelden in de geschiedenis voorkomt, waarop we vanuit het oude in het nieuwe stappen, dat een tijdperk afloopt en dat de ziel van een natie die lang onderdrukt is geweest, haar stem vindt'. Was globalisering niet een soort ontwaken, zoals *Time* magazine het uitdrukte in 1997? Mahbubani pleit niet voor een boycot op de VS, maar

⁵⁷ Financieele Dagblad, *Ford bouwt derde autofabriek in China*, 28 september 2009.

⁵⁸ Mahbubani, K., (2008) *The new Asian hemisphere, the irresistible shift of global power to the East*, Perseus Books Group. Zie ook: www.globalization30.com.

⁵⁹ Spoor, M., en K. Voorend, 'Azië, China en de wereldeconomie', in: *ESB*, juli 2007.

⁶⁰ Zie: www.aseansec.org.

⁶¹ Nehroe was de langstdienende premier van India in de periode 1947-1964 en heeft veel betekend in de internationale politiek na WO-II.

de VS zal minder belangrijk worden op het wereldtoneel. Hij bestrijdt de culturele arrogantie van het Westen, waar slechts twaalf procent van de wereldbevolking woont. De voormalige ambassadeur bij de Verenigde Naties pleit ervoor om bevoorrechte posities van de VS en EU-landen in te leveren ten gunste van die andere 88 procent van de wereldbevolking in Aziatische landen als China en India en ook de ontwikkelingslanden uit Afrika ten einde een mondiale stabielere wereldorde te bereiken. Saudi-Arabie maakt sinds kort deel uit van de G20 en wil snel stijgen naar de top-tien van meest concurrerende landen op de 'Doing Business'-lijst van de Wereldbank.⁶²

3.6 Kritische geluiden

Naast grote voorstanders van globalisering voor de democratie en het vrije marktdenken⁶³ zijn er echter ook kritische geluiden. Globalisering zou slechts gaan over internationale handel binnen met name een drietal wereldregio's. Het merendeel van de handels- en investeringsstromen vindt immers plaats tussen drie economische machtsblokken van Noord-Amerika, de Europese Unie en Oost-Azië met name Japan. Zuid-Amerika, Afrika en grote delen van Azië zijn nauwelijks of mondjesmaat betrokken.⁶⁴ De staatsgrenzen spelen nog steeds een belangrijke rol in het economische verkeer, of ze nu juridisch gedefinieerd worden, of cultureel, of geografisch (afstand).

Een negatieve keerzijde van internationale handel is het zogeheten 'dumpen' van producten op de wereldmarkt. Door subsidiëring biedt men onder de kostprijs producten aan op de wereldmarkt. Zo wordt bijvoorbeeld de tomatentelers in Ghana het brood uit de mond gestoten, doordat tomaten vanuit Europa met grote subsidies ver onder de marktprijs op de markt in Accra worden afgezet. In de economische theorie werkt handel welvaartsverhogend. Immers met hetzelfde nationale consumptiebudget, kan men meer goederen kopen, doordat die in het buitenland goedkoper worden aangeboden en krijgt men zo

⁶² The World Bank Group, International Finance Corporation, *Doing Business 2010* http://www.doingbusiness.org/Documents/DB10_Overview.pdf.

⁶³ Norberg, J., (2002) *Leve de Globalisering*, Uitgeverij Houtekiet.

⁶⁴ Kort, J. de; (2003) *De Mythe van de globalisering. Mondialisering, regionalisering of gewoon internationale economie?*, Research Memorandum, Leiden Universiteit.

meer nut doordat men meer goederen heeft om de behoeften te bevredigen. Natuurlijk zullen er ook verliezers zijn in een land, maar als de winnaars de verliezers compenseren, dan is er maatschappelijke welvaartswinst, zo is de redenering. Echter juist tegen deze uitblijvende herverdeling van de welvaart ageren de antiglobalisten. Zij kunnen overigens hun protesten laten horen dankzij de globalisering. De instituties die vanuit het Bretton Woods zijn opgericht als het Internationale Monetaire Fonds (IMF), de Wereldbank en de Wereldhandelsorganisatie (WTO) vormen voor de hen een kop van Jut. Antiglobalisten zijn een nauwelijks gedefinieerde bonte mengeling van groeperingen, die zich verenigen in het verzet tegen de dominantie van de vrije markt en de gevolgen van globalisering zoals de ongelijke verdeling van het (wereld)inkomen. Zij kwamen tijdens de protesten bij de WTO in Seattle in 1999 naar voren. De antiglobalisten zijn overigens één van de meeste mondiale bewegingen in de wereld. Er staan meestal echt geen lokale jongeren te demonstreren, maar mensen, die verre reizen hebben ondernomen.

Deze protesten laten tevens zien dat globalisering niet alleen over economie en internationale handelsstromen gaan. Het gaat ook over verspreiding van culturele gewoonten, waarden en technologieën, die invloed hebben op het leven van mensen over de wereld.⁶⁵ Ook ziet men dat natiestaten hun macht gedeeltelijk moeten afstaan aan internationale organen als Verenigde Naties of Europese Gemeenschap of ook multinationale ondernemingen, die hun wil aan regeringen wilden opleggen om gunstige (fiscale) voorwaarden en vestiging voor hun hoofdkantoren af te dwingen. Hiertegen ageerde de Britse schrijfster en gasthoogleraar aan de Utrecht School of Economics Noreena Herz in haar boek *De stille overname*.⁶⁶ Hoewel zij niet tegen globalisering, kapitalisme of de vrije markt als zodanig is, keert ze zich wel tegen enkele door haar gevreesde gevolgen. De macht van het internationale bedrijfsleven bedreigt de democratie, aldus Herz in een boek dat

⁶⁵ Albrow, M., (1997). *The Global Age*, Stanford: Stanford University Press.

⁶⁶ Hertz, N., (2002), *De Stille Overname, de globalisering en het einde van de democratie*, Uitgeverij Contact.

overigens geschreven werd toen de wereldeconomie krachtig bloeide.⁶⁷ Als remedie voert zij net als Barber een pleidooi voor sterker nationale instellingen die regelgevend zijn en toezichthouden. Daarnaast wil Herz dat consumenten meer invloed krijgen en met hun aankoopgedrag die multinationals gaan bijsturen. Dit is in essentie ook de boodschap van de Canadese journaliste Naomi Klein met haar boek *No Logo*.⁶⁸ Zij wil ook dat de consumenten zich tegen de 'grote logo's' keren van multinationals teneinde een echte mondiale samenleving te bewerkstelligen, waarin burgers hun mondiale rechten en verantwoordelijkheden kennen. Ook al is globalisering niet terug te draaien, bijsturing en daarbij te stellen vereiste (institutionele) voorwaarden is wenselijk.

Dit is ook de insteek van Stiglitz in zijn boek *Globalization and its Discontents*.⁶⁹ Hij doet in dit boek concrete voorstellen voor bijsturen op basis van zijn ervaring bij de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Zijn conclusie over het IMF is dat dit orgaan de belangen van het grootkapitaal uit het rijke Westen niet zelden beter behartigt dan die van de armere landen. Stiglitz pleitte in 2002 al voor een betere regulatie en toezicht op het internationale bankwezen en valutarisicomanagement. Hij vraagt tevens aandacht voor terugkeer naar economische principes die rekening houden met het falen van de markt en ook aandacht voor rol van (inter)nationale overheid. Zijn visie wordt uitgebouwd in het zijn vervolgbboek *Making Globalization Work*.⁷⁰ Daarin geeft Stiglitz aanzetten voor politieke oplossingen om het feilen van globalisering te repareren en ten goede te laten komen aan de totale wereldeconomie en niet alleen aan de economieën van de westerse landen. Dat dit niet makkelijk is, illustreert Stiglitz bijvoorbeeld in

⁶⁷ De analyse dat globalisering een bedreiging van de democratie vormt, wordt ook beschreven in het boek van Benjamin R. Barber, (1996), *Jihad vs. McWorld, How Globalism and Tribalism are reshaping the World*, Ballantine Books, New York.

⁶⁸ Klein, N., (2001), *No Logo*, NY: HarperCollins Publishers.

⁶⁹ Stiglitz, J., (2002). *Globalization and its Discontents*. London: The Penguin Press; Nederlandse vertaling: *Perverse Globalisering*, Uitgeverij Het Spectrum.

⁷⁰ Stiglitz, J., (2006). *Making Globalization Work*. New York: W.W. Norton & Company; Nederlandse vertaling: *Eerlijke Globalisering*, Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht.

hoofdstuk vijf met 'de Hollandse Ziekte'.⁷¹ Doordat een land veel geld kan verdienen met het verkopen van de bodemschatten – in Nederland was dit aardgas, stijgt de valutakoers, waardoor andere industrieën niet meer kunnen concurreren op de wereldmarkt. De groei in de niet-grondstoffen markt loopt terug en de werkeloosheid loopt op, doordat de export stagneert, die voor de welvaartsverhoging via globalisering zo nodig is. Stiglitz wijst erop dat zo'n land een stabilisatiefonds moet instellen om andere sectoren te compenseren en noemt Noorwegen als succesvol voorbeeld, waar olie zorgt voor twintig procent van het bruto nationaal product en voor 45 procent van de export van het land. Kernbegrippen voor hervorming van globalisering zijn democratisering via een mondiaal besturingssysteem wat nu gebrekkig is en het opheffen van marktimperfecties wat volgens Stiglitz een politieke aangelegenheid is. Hij wijst op een democratisch tekort in de instellingen als het IMF, de WTO en Wereldbank. Hiertoe zijn verandering van stemverhoudingen binnen het IMF nodig en grotere openbaarheid van de procedures van deze niet-gekozen vertegenwoordigers.⁷² De stemverdeling was gebaseerd op de verhoudingen van de landen die na de Tweede Wereldoorlog het belangrijkste waren in de wereldeconomie. En ook al zijn praktisch alle landen (186) lid van het IMF, ze hebben niet allemaal een gelijk stemrecht. Zo domineert de VS de stemverhoudingen met haar 300 miljoen inwoners en ongeveer 17 procent van het totale aantal stemmen.⁷³ Op aandringen van de G20 ging het IMF recentelijk akkoord met een verschuiving van 5 procent van de stemmen met ingang van 2011.⁷⁴ Hierdoor gaan India en China, allebei landen met meer dan 1 miljard inwoners, meer stemrecht krijgen ten koste van Europese landen. China (3,72%) en India (1,91%) hebben nu samen zo'n 6 procent

⁷¹ Dit wordt zo genoemd, omdat dit fenomeen van stijgende valutakoersen door verkoop van grondstoffen voor het eerst in Nederland werd onderzocht aan de hand van de aardgascasus.

⁷² Molle, W., 'Effectiever IMF vereist institutionele hervorming', in: *ESB*, 94(4563S), 26 juni 2009, p. 31-35.

⁷³ Stiglitz, J., (2002), 'The IMF's other agenda, Chapter 5', in: Stiglitz, J. (red.) *Globalization and its discontent*, New York/London: Norton & Co; zie ook: <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.htm>.

⁷⁴ G20 Leaders' Statement - The Pittsburgh Summit, September 24–25, 2009 http://www.g20.org/Documents/pittsburgh_summit_leaders_statement_250909.pdf.

stemrecht, evenals respectievelijk Duitsland en Japan. De VS echter behouden als enige hun vetorecht, doordat elk besluit met 85 procent van de stemmen moet worden aangenomen. Afrika met in totaal bijna 1 miljard inwoners is nog vrijwel niet vertegenwoordigd, alleen Zuid-Afrika heeft 0,86 procent van de stemmen.

3.7 Lerende regio's – 'glocalisering'

Leidt globalisering tot eenheidsworst (mondiale convergentie) en ondermijnt het de autoriteit van de natiestaat? Dit zijn belangrijke vragen, die bepalend zijn voor de beoordeling van globalisering. Ohmae stelt dat globalisering leidt tot de denationalisering van economieën als gevolg van de totstandkoming van transnationale netwerken voor productie, handel en de financiële sector. In een wereld zonder grenzen hebben regeringen van nationale staten nog maar weinig speelruimte voor eigen beleid. Thomas Friedman noemt dit de 'gouden dwangbuis van de globalisering', waarin regeringen in toenemende mate ingeklemd raken tussen lokale, regionale en mondiale bestuur- en beheerstructuren.⁷⁵

Maar we zijn nog ver verwijderd van een zodanig geglobaliseerde wereldeconomie dat daarin het einde van de nationale staat zou zijn gekomen en multinationals *foot loose* zouden zijn geworden.⁷⁶ Al die landen, die intensief met elkaar handel drijven gaan vooralsnog niet op elkaar lijken in economisch en politiek opzicht. Wel komen er specialistische regio's. Ondanks dat de economische vervlechting van landen de laatste decennia is toegenomen, is het niet zo dat de hele wereld met elkaar handel drijft. Ohmae schrijft dat juist door de invloed van globalisering er economisch sterke gebieden ontstaan op kleinere geografische schaal: dat van regio's binnen staten als nieuwe motoren voor welvaart.⁷⁷

⁷⁵ Friedman, T. (2000) *The lexus and the olive tree: understanding globalization*, New York: Anchor Books.

⁷⁶ Doremus, P. e.a (1998) *The Myth of the global corporation*. Princeton: Princeton University Press en A. Muller, 'Kentering in het denken over mondiale strategieën', in: *ESB*, juli 2007.

⁷⁷ Ohmae, K., *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*, London: HarperCollins, 1995.

De term “learning region”⁷⁸- lerende regio - stamt uit de jaren negentig van de vorige eeuw. De globalisering van de economie bekrachtigde tevens regionale verschillen, maar deed die niet verdwijnen. In de huidige internationale economie is kennis een kernbron voor bedrijven om innovatie mee te bereiken en concurrentievoordeel te behalen. De kennis, expertise en capaciteiten om te leren van andere mensen is het nieuwe productiekapitaal en staat boven het belang van de grenzen (van nationale staten) op de prioriteitenlijst van bedrijven. Het clusteren van economische activiteit leidt tot het benutten van schaalvoordelen en daarmee tot hogere productiviteit, maar komt alleen tot stand als de handelskosten laag zijn.⁷⁹ Daarvoor zijn intensieve relaties nodig en die ontwikkelen zich alleen als men elkaar goed kent en zowel fysiek als digitaal een goede relatie heeft opgebouwd.

In Nederland hebben we zulke regio's in de glastuinbouw en ook de *foodvalley*, te vergelijken met de *Silicon Valley* in de VS en de *Nokia-valley* in Finland. Factoren als aanwezigheid van gespecialiseerde toeleveranciers, een hoog voorzieningenniveau en hoog opgeleide beroepsbevolking trekken bedrijvigheid aan naar zo'n regiogebied. Het netwerk van hoogwaardige sociale relaties in een regio is van groot belang voor het welslagen van een 'lerende regio'.⁸⁰ Globalisering leidt dus niet (alleen) tot homogenisering van de wereldeconomie maar soms tot verregaande specialisatie. De constatering is wel dat een aantal beperkte geografisch kleine gebieden op wereldschaal het grootste deel van de welvaart leveren en gebruiken. En tegen die scheve verdeling is veel verzet.

⁷⁸ R.P.J.H. Rutten & F.W.M. Boekema (Eds.), (2007), 'The learning region: A conceptual framework', in: *The learning region: Foundations, state of the art, future*. Cheltenham, Edward Elgar.

⁷⁹ Knaap, T. (2007), 'De theorie van de nieuwe economische geografie', in: *ESB*, juli 2007.

⁸⁰ China en India zetten hier ook op in. Vergelijk bijvoorbeeld *Suzhou Industrial Park*, een project van de Chinese en Singaporese overheid.

3.7.1 Cultuurbewuste creatievelingen

Globalisering is ook iets van de gegoede burgerij met een hoog opleidingsniveau en die meer talen spreekt. Zo is het merendeel van de 300 miljoen Amerikanen nog nimmer buiten de eigen staat geweest. Een beweging die het mondiale samenwerking propageert om duurzame relaties en een duurzame economie en wereldpolitiek te bevorderen zijn de zogeheten 'cultural creatives'. Deze beweging is beschreven door de Amerikaanse socioloog Paul Ray.⁸¹ Deze groep van gegoede burgers bekommert zich ernstig om de ecologie en het behoud van de aarde, om sociale gerechtigheid, relaties tot hun naasten en spiritualiteit en zelfexpressie. In Nederland is een prominente vertegenwoordiger ex-Rabo- en Wereldbank-topman dr. Herman Wijffels.⁸² Ray beschrijft hoe deze groep als een sociale beweging uitgroeide vanuit de jaren zestig van de vorige eeuw en tevoorschijn kwam bij de antiglobalistenbetoging bij de Wereldhandelorganisatie eind 1999 in Seattle. Zij vinden dat onze beschaving momenteel in een kantelmoment in de geschiedenis zit. Gevangen tussen een snelvoortschrijdende globalisering, versnellende nieuwe technologieën en snel verslechterende ecologie van de aarde. Zij zien een creatieve minderheid van de mensheid voor ogen, die een grote hefboomwerking kan bewerkstelligen naar een nieuwe renaissance-tijdperk. Men schetst daartoe allerlei scenario's voor hoop in de toekomst, die met name bestaat in het gezamenlijk optrekken om de wereldproblemen aan te pakken voor een duurzamer toekomst. Men claimt dat in de Verenigde Staten en Europa al ongeveer een kwart van de bevolking deze richting aanhangt. De politieke verhoudingen tussen linkse en rechtse politiek bestaan volgens hen niet meer. Deze groepering heeft er een grote hekel aan dat politici geen ernst maken met de meest urgent maatschappelijke problemen van de humaniteit.⁸³ Deze kosmopolitische burgerij bekommert zich om spiritualiteit als een belangrijk aspect van het leven, maar heeft beslist niet veel op met religieus fundamentalisme. Zij

⁸¹ P. Ray & S. Anderson, (2000) *The Cultural Creatives: How 50 million People are changing the World*, New York: Harmony Books. www.culturalcreatives.org.

⁸² Wijffels, H.H.F., (2008) 'Global Public Goods and Global Governance: An Agenda', in: *Saving Globalization from its Cheerleaders*, WRR-lecture 2008, The Hague.

⁸³ Het grotendeels mislukken van de Kopenhagen-conferentie over milieu- en klimaatproblematiek werd scherp bekritiseerd vanuit deze kring.

is zich sterk bewust van de problemen op deze aarde als 'global warming', armoede en overbevolking. Deze groep is voorstander van organisch voedsel, vegetarische eetgewoonten en van een holistische en alternatieve gezondheidszorg. Het gaat hen met name om een spiritueel bewustzijn en persoonlijke zelfrealisatie om dan gezamenlijk wereldwijd de handen ineen te slaan en keuzes te maken om deze aarde duurzaam te maken en goed door te geven aan de generaties na hen. Men let erg op authenticiteit in deze groep, dat woorden ook daden blijken. Men ziet de wereld in haar geheel verbonden aan elkaar waarin vrouwenrechten, globalisering en ecologie belangrijke maatschappelijke onderwerpen zijn. In Europa zijn zij met name vertegenwoordigd in de Club van Boedapest.⁸⁴

3.7.2 Slow Food Movement

Een andere expliciete beweging op agrarisch gebied is *Slow Food Movement*. De Slow-benadering past prima bij deze bewuste consumenten. In 1999 richtte de Noor Geir Berthelsen het *World Institute of Slowness* op waarmee hij een Slow Planet beoogde. De Slow-beweging was al in 1986 ontstaan als protest tegen de opening van een McDonalds in Piazza di Spagna in het centrum van Rome.⁸⁵ Dit protest tegen *fast food*, deed de wens ontstaan om regionale producten te eten en daarvan te genieten die organische gegroeid zijn zonder spuitmiddelen of in kassen. Deze beweging verdedigt een agrarische biodiversiteit. Het frappante aan deze benadering is dat zij nadrukkelijk voorstander zijn van regionale keuzes voor het inrichten van levensonderhoud, maar wel de globalisering volop benutten om hun filosofie wereldwijd uit te dragen in moderne netwerkorganisaties.⁸⁶ Deze nieuwe consumenten willen opnieuw verbonden worden met de natuur en lokale plattelandsproducten. Het gaat om kwaliteit en

⁸⁴ Zie de website: <http://www.clubofbudapest.org>. Vanuit Nederland zijn prominente ereleden dr. Herman Wijffels en HKH Irene von Lippe Biesterfeld, naast wereldprominenten als Mikhail Gorbatsjov, Paul Ray, Mohammed Yunus en dr. Ervin Laszlo. Daarnaast bestaan er verbindingen met de Club van Rome: www.clubofrome.nl.

⁸⁵ Zie *CV Koers*, oktober 2009 en http://en.wikipedia.org/wiki/Slow_Movement en www.slowfood.com.

⁸⁶ Van der Meulen, H., 'The emergence of slow food: social entrepreneurship, local foods and the Piedmont gastronomy cluster', in: *Wageningen UR Frontis Series*, 24 [1], Februari 2008, 225-247.

beleving van de leefomgeving om zo bewust zorg te dragen voor de ecologie, natuur, relaties, sociale gerechtigheid en daar nadrukkelijk in hun doen en laten aandacht voor vragen. Dit komt ook tot uiting in het *Cradle to Cradle*-concept.⁸⁷ Dit toont aan dat men niet hoeft te kiezen tussen economische of ecologische voorspoed. Economie en ecologie kunnen elkaar juist versterken. Om dit te verwezenlijken dient men wel de producten, logistieke processen, gebouwen en steden intelligenter te ontwerpen zodat ze recyclebaar zijn. Na gebruik van de producten worden ze volledig ontmanteld in waardevolle grondstoffen en is de consument geen vervuiler meer. Vanaf de concept- en ontwerpfase wordt rekening gehouden met bio- en technokringlopen en het herinrichten van productieprocessen. Eco-efficiency moet worden vervangen door eco-effectiviteit. De 'CtC' auteurs zetten hun visie op 'afval = voedsel' uiteen en roepen de consument op zich telkens drie vragen te stellen: is een product eetbaar, te recyclen, of te gebruiken als brandstof voor energieopwekking? Zij pleiten voor meer respect en aandacht voor biodiversiteit om de natuurlijke systemen te versterken en roepen de industrie op in navolging van de natuur deze natuurlijke systemen in eindeloze bio- en technokringlopen na te bootsen.

3.8 Duurzame globalisering

Globalisering stond de afgelopen jaren in het teken van verabsolutering van materiële welvaart door liberalisering van de vrije wereldmarkt. Maar de voortschrijdende vrije wereldmarkt botst steeds vaker op de schaarste aan natuurlijke rijkdommen. Dit zal instabiliteit en conflicten met zich meebrengen, mede doordat in de gebieden waar die natuurlijke rijkdommen zich bevinden diepgewortelde etnische en religieuze levensbeschouwingen bestaan, die botsen met de postmoderne westerse wereldbeschouwing.⁸⁸ De bewustwording over globalisering en mondiale duurzaamheid is al ingezet in de jaren zeventig van de vorige eeuw met de publicatie van het rapport *The Limits to Growth* door de club van

⁸⁷ Braungard, M. en W. McDonough, *Cradle to Cradle: Remaking the way we make things*, 2000; In Nederland zie hierover meer bij o.a. www.duurzaamheid.nl en www.letsradle.nl.

⁸⁸ National Intelligence Council (2004), *Mapping the Global Future, Report of NIC's 2020 Project*, Pittsburgh, USA, p. 97-98.

Rome.⁸⁹ De wereldwijde verspreiding van de documentaire: *An Inconvenient Truth*⁹⁰ (Al Gore) en *The Age of Stupid*⁹¹ zorgt ervoor dat over de wereldproblemen weer wordt nagedacht. De SER publiceerde in 2008 een advies over duurzame globalisering waarin zij een pleidooi voert voor een duurzame ontwikkeling door evenwicht te brengen en te behouden tussen profit, people en planet.⁹² Naast de economische dimensie vraagt de SER nadrukkelijk aandacht voor de sociale en ecologische aspecten van globalisering. Maatschappelijke schandalen op milieugebied zoals het afzinken van de Brentspar in het North Feni-Rif ten westen van Schotland in 1995 en met de Probo Koala in 2006 bij de Ivoorkust hebben dit bewustzijn wereldwijd vergroot. Het Brundlandt rapport *Our Common Future* (WCED, 1987) introduceerde eigenlijk al het begrip duurzame ontwikkeling op wereldschaal, daar zij naast het milieuvraagstuk ook het ontwikkelingsvraagstuk op de kaart zette over de scheve welvaartsverhouding tussen Noord en Zuid. Het internationale bedrijfsleven wordt opgeroepen tot een mondiaal verbond voor maatschappelijke verantwoordelijkheid en solidariteit. Kofi Anan zei in zijn toespraak in 2004 voor het World Economic Forum: *“In just a few short years, the prevailing atmosphere has shifted from a belief in the near-inevitability of globalisation to deep uncertainty about the very survival of our global order. This is a challenge for the United Nations. But it obliges the business community, too, to ask how it can help put things right”*.⁹³

Veelal verbindt men globalisering met problemen van eerlijke handel en schuldverlichting voor arme landen om de ongelijkmatigheid van de welvaartsverdeling te bestrijden. De Wereldbank becijferde in haar rapport in 2006 dat er voor \$ 161 miljard aan verdiende lonen door immigratiewerkers werd teruggestuurd naar hun thuislanden

⁸⁹ Meadows, D.H., D.L. Meadows, J. Randers en W.W. Behrens III (1972), *The Limits to growth: a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*, London: Earth Island.

⁹⁰ Zie voor meer informatie over deze documentaire: www.climatecrisis.net en www.an-inconvenient-truth.com.

⁹¹ Zie meer over deze documentaire: <http://www.ageofstupid.net>.

⁹² SER-Advies, (2008), *Duurzame globalisering, een wereld te winnen*, no. 08/06.

⁹³ Annan, K. (2004) *Special address by Kofi Annan*, <http://www.weforum.org/site/homepublic.nsf/Content/Special+Address+by+Kofi+Annan>.

(*remittances*).⁹⁴ Dit is verdrievoudigd sinds 1990 en meer dan dubbel zoveel als het budget dat door de rijke landen voor ontwikkelingshulp beschikbaar wordt gesteld! Door de economische crisis is de verwachting dat deze *remittances* zullen afnemen met het stijgen van de werkeloosheid in westerse landen. De armste landen worden door deze wereldwijde crisis dubbel getroffen. Zij krijgen dus minder geld toegestuurd van de migranten en kunnen hun producten moeizamer exporteren naar de rijke landen.⁹⁵

3.9 Mechanisme of ideologie?

Het verschijnsel globalisering kan worden beschouwd als mechanisme waarin import- en exportintensiteit als maar groeit, maar ook als fenomeen met ideologische wortels.⁹⁶ De internationale handel is door globalisering pas echt op gang gekomen. Dit mechanisme heeft goed gewerkt. Maar daardoor is ook een vehicle op gang gebracht wat de dominante westerse cultuur op de continenten wil verspreiden. En tegen die ideologie komt verzet. De antiglobalisten verzetten zich voornamelijk tegen de negatieve gevolgen. De anders-globalisten zijn niet tegen globalisering, maar willen globalisering op een andere manier.⁹⁷ Mondiale vraagstukken op gebied van mensenrechten, armoede, wereldwijde volksgezondheid, macht van het internationale bedrijfsleven en het klimaat zijn hun thema's. Zij zijn langzame hervormers, die een wereldrevolutie voorstaan en het mondiale kapitalisme willen vervangen door een ander politiek-economisch systeem dan het verafschuwde neo-liberalisme. Zij organiseren zich in netwerken en coalities met name via internet om hun thema's duidelijk te maken en allianties via te smeden. Solidariteit is een vooraanstaand thema in de ideologie van de andersglobalisten.

⁹⁴ Worldbank 2006, pp. 313-314.

⁹⁵ Ploeg, R. van der en S. Poelhekke, 'Mondiale crises rampzalig voor ontwikkelingslanden', in: *ESB*, 94(4563S), 26 juni 2009, p. 36-41.

⁹⁶ Goudzwaard, B., (2009), 'Globalization, economics, and the modern world-and-life view', In: Green, M.W. and E. Glanville, *The Gospel and Globalization: Exploring the Religious Roots of a Globalized World*, Regent College Publishing, Vancouver, Canada.

⁹⁷ Nieuwenhuis, E. (2005), *De grote globaliseringsgids: van aandeelhouder tot Zapatista*. Amsterdam: Van Genneep.

De Duitse filosoof Rüdiger Safranski benadert⁹⁸ globalisering niet als proces of mechanisme, maar ideologie. Een ideologie die hij als dwingend ervaart. Hij ziet globalisering onder anders als moderne argwaan waarin de aarde ontdekt wordt als een mondiale biotoop, die door de technische consumentencultuur met de ondergang wordt bedreigd. Safranski vreest dat de individuele geest slaaf is van de dominante wereld en daardoor geen rust meer vindt en chaos en wanhoop het resultaat worden. De mens leeft in een wisselwerking tussen lichaam en geest, tussen individu en wereld en kan geen keus maken.

Jongeneel ziet globalisering als vrucht van een natuurlijk evenwichtig ontsluitingsproces van voortgaande differentiatie en integratie van het economisch leven.⁹⁹ Hierbij hoort een robuuste economische orde en passend overheidsbeleid. Dit proces gaat al sinds de schepping haar weg door de geschiedenis. Op zichzelf zit in die ontwikkelingsgang niet iets intrinsieks slechts, zoals antiglobalisten claimen. Zoals Jongeneel terecht opmerkt verplicht die ontsluitingsweg mensen vanuit hun levensbeschouwing om te kiezen uit de gegeven mogelijkheden. De keuzes van de wereldburgers van vandaag beperken en bepalen de mogelijkheden voor de generaties in de toekomst, wat een belangrijke verantwoordelijkheid legt op de burgers van vandaag. Doordat het menselijk handelen onvolmaakt is vanwege de zonde, gaat dit ontsluitingsproces met falen gepaard. Voor de westerse postmoderne kosmopolitische wereldburger is er geen extern levensbeschouwelijk referentiepunt meer, waartoe hij hier op aarde is. Dat leidt ertoe dat één bepaald aspect van de (veranderde) werkelijkheid wordt verzelfstandigd. Dit is bij globalisering voornamelijk het economisch aspect, vanwaar alles uit verklaard wordt. Het is dan een keihard economisch proces van bikkelharde concurrentie binnen een internationaal netwerk van autonome wereldwijde markten die voor enkelen op deze aarde veel welvaart brengt en velen in armoede laat.

⁹⁸ Safranski, R., *Hoeveel globalisering verdraagt een mens?* Amsterdam: Atlas, 2003.

⁹⁹ Jongeneel, R., (2002), 'Globalisering - de economische kant', in: *Radix*, 28(3), p. 200-219.

De postmoderne mens, die opgroeit met globalisering, denkt de betere keuzes voor de wereld te kunnen maken, zoals de “cultural creatives” aangeven en *geloven* daarmee in de maakbaarheid van de mondiale samenleving. De economie is in de greep van mechanistisch denken geraakt, waardoor mensen zich verloren voelen als ziellose automaten in de samenleving.¹⁰⁰ Daardoor raakt de compassie uit de economie, want wie geen hart heeft kan niet liefhebben. De kern van de economie is efficiënte behoeftebevrediging. Productiemiddelen moeten daartoe zo worden ingezet dat geen verspilling plaatsvindt. Consumenten moeten nu met behulp van (internationale) stimuleringsmaatregelen en nieuwe (bio)technologische vindingen worden “verleid” tot duurzamer gedrag.¹⁰¹

Het besef begint ook in de politiek (weer) door te dringen dat men niet alles kan privatiseren. De verabsolutering van het marktdenken in de privatiseringsgolf van (semi)publieke goederen leidde ertoe dat buitenlandse organisaties Nederlandse (nuts)bedrijven opkopen, vanwege financieel gewin. Het argument van schaalvergroting voor efficiëntievoordelen gaat echter lang niet altijd op. Het lijkt een drogreden dat de privatisering van (semi)publieke goederen tot prijsverlaging leidt. Eerder resulteert dit erin dat de verantwoordelijkheid verdwijnt en er via de politiek of anderszins geen grip meer is op woningcorporaties, publieke transportsystemen, zorginstellingen etcetera. En als het fout gaat, draait de nationale overheid binnen de natiestaat toch op voor de broodnodige correctie en moet de burger met eigen belastingcenten de failliete expansiedrang betalen. Men privatiseert en maakt daarmee de globalisering van semi-publieke diensten mogelijk, maar het toezicht erop blijft bij de nationale landen. Een duidelijk voorbeeld zijn de nationale financiële systemen die naar één Europees systeem aan het groeien zijn, maar waar

¹⁰⁰ Vgl. B. Goudzwaard.

¹⁰¹ Een voorbeeld hiervan is de richtlijn voor verbod op gloeilampen vanuit de Europese Unie (www.regering.nl, *Gloeilamp in 2012 in Europa verboden*) en de introductie van spaar- en LED-lampen (www.lemnislighting.com), welke tot 90 procent energiebesparing leidt.

de regulering en toezicht nationaal is georganiseerd, waardoor niemand eigenlijk ergens zeggenschap over had bij de huidige crisis.¹⁰²

Wie betaalt, bepaalt. Dit is nog immer een Nederlandse gezegde dat veel waarheid bevat. Het verdient aanbeveling dat bij de afschaffing van al die internationale handelsbelemmeringen er geen sterke wereldoverheid ontstaat.¹⁰³ De Lutherse domineeszoon en econoom Wilhelm Röpke waarschuwde hiervoor al in de jaren zestig van de vorige eeuw. Hij waarschuwt voor het sluipend proces van collectivisme. De sociale normen waaraan in zijn ogen de vrije markt moet voldoen (ook internationaal), moeten toegesneden zijn op 'deproletarianisation' en 'decentralisation'. De vrije markt is geen zelfvoorzienend, automatisch gedreven proces. De markt is slechts een kleiner onderdeel van het maatschappelijk leven. Mensen zijn niet alleen concurrenten, producenten en consumenten, maar ook gewone burgers onder elkaar. Daarom moet het principe van individualiteit (*survival of the fittest*) samengaan met sociale en humanitaire principes, anders zullen beide ondergaan in onze moderne samenleving.¹⁰⁴ Naast religie en onvervreemdbare deugden moeten er tegenwichten bestaan *binnen* de juridische en maatschappelijke instituties van de samenleving. Hij verafschuwt Rousseau's ruineuze doctrine dat de mens inherent goed is en door de samenleving slecht wordt, zodat alles goed komt wanneer de samenleving wordt herbouwd.¹⁰⁵ En die gedachte voert de grondtoon bij de nieuwe ideologische golfbeweging van "groene duurzame" globalisering. Als we beter consumeren en duurzamer produceren, dan gaat het goed met 'planeet aarde' en kunnen we die in goede orde overhandigen aan de generaties na ons. Markteconomieën moeten zijn ingebed in sociale normen en instituties, waarin barmhartigheid en rechtvaardigheid functioneren. Dit om te voorkomen dat hebzucht en

¹⁰² Zie NRC-Handelsblad 22-10-2009, *Europese Unie dreigt uiteen te vallen*, interview met Padoa-Schioppa, voormalig directielid van de Europese Centrale Bank.

¹⁰³ Dus niet zoals minister W. Bos van Financiën opmerkte bij G20 top in Pittsburgh in september 2009: 'De G20 is steeds meer een wereldregering in wording', *Financieele Dagblad*, 3 oktober 2009 - 'Torenhoge ambities van het wereldkabinet', M. Goudswaard.

¹⁰⁴ Röpke, W., (1960) *The Humane Economy, the Social Framework of the Free Market*, 3rd ed. 1999, Intercollegiate Studies Institute, p. 82-83.

¹⁰⁵ Röpke, W., t.a.p. p. 386-387.

concurrentie dominant worden en het leven tot een 'oorlog van allen tegen allen' maken. De post-moderne westerse wereld zoekt een globalisering waarin *survival of the fittest* voorop staat en waarin de oriëntatie ligt op het veroveren van concurrerende krachten en politieke uitbreiding.

De G20 heeft als doel om samen te werken aan een 'sterke, duurzame en evenwichtige groei en stabiliteit van de wereldeconomie in de 21ste eeuw'. Goudzwaard analyseert zo'n samenwerking in het licht van het beginsel 'sovereiniteit in eigen kring'.¹⁰⁶ Dit beginsel vraagt gehoorzaamheid aan Gods wegen en bevraagt daarmee iedereen op de oriëntatie in het leven en de samenleving als geheel wie en wat zij wil dienen in al de aspecten en volheid van het leven. Binnen een kring is er een vast punt, waar alles om draait. Wie of wat is dat punt in de westerse samenleving voor de kring, die globalisering heet? Wat is haar oriëntatie in haar levensbeschouwing, van waaruit zij de keuzes maakt die economen zo graag onderwerpen aan de vraag of dit efficiënt en effectief gaat? Soevereiniteit in eigen kring verwerpt elke vorm van totalitaire macht om de menselijke samenleving vorm te geven. Dat laat onverlet dat intensieve internationale samenwerking geboden is om toe te zien op het nakomen van gerechtigheid. Binnen dit gedachtegoed van soevereiniteit in eigen kring moet dat internationale ontsluitingsproces tot nut van allen plaatsvinden als dienende rentmeester in de samenleving. Hierbij moeten de regionale grenzen in acht genomen worden omdat wereldwijde verantwoordelijkheden alleen via gedereguleerde nationale gemeenschappen goed kunnen worden uitgevoerd binnen hun tradities en historische karakteristieken. In het besef van de gebrokenheid van de samenleving dat rentmeesterschap

¹⁰⁶ Goudzwaard, B. (2000). 'Globalization, regionalization, and sphere sovereignty', in: *Religion, pluralism and public life : Abraham Kuyper's legacy for the twenty-first century* 325–341. Grand Rapids: Eerdmans; Goudzwaard maakt een interessante notie door professor Gerbrandy te citeren, die aanhaalde dat Kuyper het meest karakteristieke aan dit beginsel vond dat het ging om de soevereiniteit van de goddelijke instellingen in elke levenskring, waar elke meester en slaaf, regering en volk gehoorzaam voor moest buigen. Het ging Kuyper dus niet primair om het handhaven van de rechten van de gezagsdragers in hun eigen kring, wiens rechten behoorden te worden gerespecteerd door iedereen.

binnen een duurzame globalisering het ontsluitingsproces de economie dienstbaar maakt¹⁰⁷ aan het leven in meest brede en diepe zin.

3.10 Uitleiding

Globalisering als ideologie heeft voor veel wereldwijde cultuuruitwisseling gezorgd. Het is goed om elkaar's culturele uitingen en voorkeuren te kennen, ook op economisch gebied. Maar van een "McDonaldization", van culturele eenheidsworst over de hele wereld is geen sprake. Dit blijkt ook wel daar veel allochtonen toch terugverlangen naar hun eigen geboorteland.¹⁰⁸

Alle goede bedoelingen ten spijt blijken de globaliseringsvoordelen toch niet de allerarmsten te bereiken. De Top van de FAO in november 2009 informeerde de wereld, dat het aantal allerarmsten was gestegen in plaats van gedaald, ondanks alle wereldwijde activiteiten! De wereldvoedselvoorziening raakt ook lokale economieën.

Christenen horen zeker globalisering te ondersteunen, maar dan wel vanuit het perspectief dat het gaat om de *survival of the weak* en niet dat de wereld steeds meer concurrerend wordt in een Spenceriaanse *survival of the fittest*-wedloop naar meer materiële welvaart voor de *happy few*. Internationale samenwerking is noodzakelijk in de eenentwintigste eeuw bij het zoeken naar oplossingen voor problemen op wereldschaal zoals in het samenwerkingsverband van de G20 wordt beoogd. Een waarschuwing is wel op z'n plaats: voortschrijdende economische integratie moet niet de mogelijkheid uithollen om zelfstandig (als nationale staat) voor economische en sociale prioriteiten te kiezen. Dit zou een bedreiging vormen voor democratisch beleid. De financiële crisis aan het begin van deze eeuw heeft de kwetsbaarheid van globalisering als proces duidelijk laten zien. Maar de globaliseringsgedachte als ideologie is niet aangetast, sterker nog, door de "groene duurzaamheidstrend" zal dit 'geloof' alleen maar toenemen. En daar moeten we zeker beducht voor zijn. Ook op economisch gebied.

¹⁰⁷ Zoals Christus Zijn discipelen voorhoudt in Markus 10 vers 35-45; wie de belangrijkste wil zijn, zal de anderen moeten dienen.

¹⁰⁸ Zie ook: "Terug naar Turkije, maar dan?", in: *NRC-Handelsblad*, 14 november 2009.

Het is goed dat overheden weer beseffen hoe kwetsbaar het financiële systeem is en hoe afhankelijk men in de westerse wereldeconomie van elkaar is geworden. Het verdient aanbeveling dat overheden inzetten op 'glocalisering' en 'lerende regio's'. Waar is men goed in als regio of natie bekeken op wereldniveau? En de grondgedachte dat we zorgvuldig moeten omgaan met de aarde om die in goede orde via internationale samenwerking aan de generaties na ons te overhandigen, verdient alle steun. Wel in het besef, dat we in de gebrokenheid van de schepping leven. Daarom moet in de visie van de SGP ook in een wereldwijde context het beginsel van gerechtigheid prevaleren boven het belang van welvaart.

3.11 Aanbevelingen

- Intensieve internationale samenwerking op terreinen waar nationale staten het afzonderlijk niet alleen kunnen oplossen zoals voedselvoorziening en veiligheid is noodzakelijk. Hierbij is het voorkomen van protectionistische maatregelen nodig ten einde een groene, duurzame samenleving te borgen voor de generaties na ons.
- Nederland heeft een zeer open economie en heeft daarom veel internationale handel. Het verdient aanbeveling nog meer op 'glocalisering' in te zetten om economische kennisregio's te stimuleren (Food Valley, Health Valley, Glastuinbouw, etc.) als lerende regio's om concurrentievoordelen op wereldschaal te behalen. Ook het middelbaar en hoger onderwijs kan daarop ingericht worden. Ook hierbij veel aandacht voor talen: Engels, Duits, Frans, Chinees.
- Overheidsaandacht voor de voedselvoorzieningen in internationaal verband verdient grote prioriteit om vitale belangen veilig te stellen.
- Privatisering van (semi)-publieke goederen naar een markteconomie, waardoor binnen- en buitenlandse marktpartijen deze kunnen gaan uitbaten moet worden tegengegaan. Hierdoor wordt korte termijn aandeelhoudersdenken in essentiële behoeftevoorzieningen geïntroduceerd en de voordelen van efficiëntie niet behaalt, daar de markt hier uiteindelijk faalt en uiteindelijk de burger betaalt.

- Overheden moeten zich realiseren dat er niet zoiets bestaat als een 'free lunch'.¹⁰⁹
- De economische theoretische zekerheden werden door de financiële crisis hard onderuitgehaald. Voor het internationaal economisch beleid moet men meer aandacht krijgen voor irrationaliteit en niet te reduceren onzekerheid, ook in economische keuzes.
- De toegenomen collectivering van internationaal toezicht moet een halt worden toegeroepen. Daarentegen is overleg gewenst voor afstemming van bepaalde economische keuzes. Het uitbesteden van toezichtbevoegdheden aan internationale (Europese of mondiale) organisaties dient kritisch te worden beschouwd en waar mogelijk moet hierbij terughoudendheid worden betracht.
- Internationale organisaties die één beleidaspect behartigen verdienen de voorkeur boven supranationale instellingen die economische en politieke macht integreren.
- Ook bij globalisering moet het beginsel van gerechtigheid prevaleren boven het belang van welvaart.

¹⁰⁹ Voor zaken die op het eerste gezicht vrij verkrijgbaar lijken, blijkt toch op een of andere wijze c.q. op een later moment betaald te moeten worden. Het begrip 'free lunch' gaat terug op het gebruik in Amerikaanse Saloons om een gratis lunch aan te bieden onder de voorwaarde dat de klant minimaal één drankje consumeerde. De meeste klanten dronken meer en betaalden zo toch voor de 'free' lunch.

4. Globalisering en politiek

Jan Mark ten Hove & Jan Schippers

4.1 Inleiding

In de recente wereldgeschiedenis is het jaar 1989 bijzonder belangrijk geweest. Dit jaar markeerde het einde van de Koude Oorlog tussen het kapitalisme en het communisme. De desintegratie van de Sovjet-Unie in 1989 en van het Gemenebest van Onafhankelijke Staten in 1991, leidde tot de bekende uitspraak van de politicoloog Fukuyama, dat het einde van de geschiedenis bereikt was, dat gekenmerkt zou worden door de eindoverwinning van de liberale democratie.

Deze 'eindoverwinning van het kapitalisme' werd echter op 11 september 2001 flink op de proef gesteld. Het rijke Westen was blijkbaar niet de enige machtsfactor op mondiaal niveau. Ook islamitisch terrorisme is een component, evenals bijvoorbeeld de opkomende landen China en India. Dan hebben we de Zuid-Amerikaanse grootmacht Brazilië nog niet eens genoemd. Deze verschuiving van machtscentra hangt nauw samen met het proces van globalisering. Globalisering is een moeilijk definieerbaar begrip. Kort samengevat komt het er op neer dat grenzen vervagen en dat zaken wereldwijd worden. Globalisering beïnvloedt bijvoorbeeld politieke ideologieën. Vormen van cultureel, etnisch en religieus nationalisme kunnen extra sterk worden in het licht van een staat die haar soevereiniteit verliest aan supranationale verbanden. Bovendien is het proces van globalisering op zichzelf niet neutraal! Globalisering is neoliberal ingesteld, wat betekent dat de positie van de markt ten opzichte van de staat verder toe zal nemen.

Daarnaast kan men, met name in de islamitische wereld, globalisering niet scheiden van Amerikaans/Westers imperialisme. Vandaar ook dat tegenbewegingen, vaak socialistisch gekleurd, in deze landen ook relatief sterk zijn in vergelijking met overige werelddelen. Een goed voorbeeld van een globaliserend conflict is de 'war on terror': het Westen valt radicaalislamitische netwerken aan, die verspreid liggen in

meerdere landen in het Midden-Oosten. Naast een globaliserend conflict kenmerkt deze oorlog een nieuwe trend in de geschiedenis van de internationale betrekkingen. Voor het eerst sinds de opkomst van de natiestaat hoeft een oorlog niet per se een conflict te zijn tussen soevereine staten.

In de hiernavolgende paragrafen wordt allereerst een beeld geschetst van de politieke aspecten van globalisering: de betekenis van nationale soevereiniteit, internationale verhoudingen, de rol van internationale organen en internationaal recht en de gevolgen van dit alles voor het nationale politieke bestel. Vanaf paragraaf 4.8 wil dit essay een principiële reflectie bieden op deze ontwikkelingen, door eerst een bijbels kader te schetsen en dit ten slotte toe te passen op de gesignaleerde ontwikkelingen.

4.2 Globalisering en nationale soevereiniteit

Tijdens de Westfaalse vrede van 1648 is afgesproken dat nationale staten soeverein zijn op eigen territorium. Deze afspraken markeerden ook het begin van het internationale recht. De afspraken die toen gemaakt waren, werkten behoorlijk. Men moet echter niet vergeten dat dit enkel ging om het Europese continent, waaraan een gemeenschappelijk, joods-christelijk waardensysteem ten grondslag lag. De echte problemen met betrekking tot staatssoevereiniteit begonnen in de 19^e eeuw. Bij de kolonisatie van Afrika werd geen rekening gehouden met cultuurverschillen of met Afrikaanse waarden. Bij het bevrozen van de grenzen leverde dit in retrospectief grote problemen op. Het Westen dat brutaal de niet-Westerse wereld koloniseerde, had en heeft een grote schuld en verantwoordelijkheid richting de tweede en derde wereld.

Bovendien ontstonden er in de tweede helft van de twintigste eeuw falende staten. Dit zijn staten die ten onder gaan of dreigen te gaan aan een gebrek aan zelfbestuur of vanwege externe conflicten met buurlanden. Deze staten leiden niet alleen tot regionale instabiliteit, maar veroorzaken ook problemen in een globaliserende wereld. De vraag rijst wie voor de oplossing van dit soort conflicten verantwoordelijk is.

Op nationaal vlak blijkt duidelijk dat globalisering de nationale staat niet voorbij gaat. Ondanks het feit van de overdracht van bevoegdheden naar internationale organisaties of naar de Europese Unie (EU) in het bijzonder, blijft de natiestaat de belangrijkste opererende entiteit in het internationale statenstelsel. Nationale soevereiniteit is in een globaliserende wereld geen anachronisme. Iemands burgerschap en de daaruit voortvloeiende rechten en plichten zijn immers afhankelijk van de nationale staat. Zo zorgt de staat voor onderwijs, rechtspraak, een sociaal vangnet, etcetera.

Nationale soevereiniteit wordt ondermijnd wanneer sprake is van overdracht naar internationale organisaties en regels van internationale organisaties, en vooral regels vanuit de EU, rechtstreeks doorwerken en voorrang hebben boven het nationale recht van lidstaten. Een opvallend kenmerk van de EU is dat de Europese rechtspraak en Europese besluiten het nationaal beleid op de betreffende onderdelen aan zich onderwerpen. Vreemd genoeg voorziet de Nederlandse Grondwet niet in een speciale 'verzwaarde' parlementaire procedure voor de ratificatie van EU-verdragen met verstrekende constitutionele gevolgen voor Nederland, zoals er wel een speciale procedure geldt voor wijziging van de nationale Grondwet.¹¹⁰

Een heel ander probleem is het weglekken van allerlei transacties, zoals belastinggelden. Ook via hedge-fondsen verdwijnen transacties in een grijs gebied. Dit laat zien dat landsgrenzen steeds meer vervagen, waardoor de zelfstandigheid van natiestaten afneemt.

Het feit dat de natiestaat onder druk staat, is een proces dat al tientallen jaren geleden in gang is gezet. Sinds de Tweede Wereldoorlog is het verval van natiestaten ingezet, betoogt de Israëliische historicus Van Creveld. Er zouden sedert 1945 amper oorlogen gevoerd worden tussen staten, maar vooral tussen staten enerzijds en guerrillabewegingen en terroristische netwerken anderzijds. Daarnaast zijn staten verzwakt, omdat de verzorgingsstaat als een loden last

¹¹⁰ Het in 2006 door de Tweede Kamerleden Van der Staaij en Herben ingediende initiatief-wetsvoorstel om hierin verandering aan te brengen, werd niet aangenomen. Zie: Kamerstukken 30874, nr. 2.

drukte op de staatskas. Een derde punt, waarin van Creveld de verzwakking van de natiestaat naar voren ziet komen, is de uitbesteding van verantwoordelijkheid van de staat aan internationale organisaties en het bedrijfsleven.¹¹¹

4.3 Fricties in de internationale gemeenschap

Binnen de internationale gemeenschap doen zich in een globaliserende wereld regelmatig conflicten voor. Deze zijn alle inherent aan het feit dat een mondiale wereldorde nu eenmaal veel verscheidenheid kent. In zeven punten worden de belangrijkste fricties op een rij gezet:

We kunnen er niet om heen dat de internationale gemeenschap duidelijke Noord-Atlantische wortels heeft. Men denke alleen al aan de hegemonie van de Verenigde Staten en allerlei internationale statenverbanden, zoals de VN en de NAVO, die westers van aard zijn. Hoewel westerse normen en waarden, zoals het kapitalisme, de liberale democratie en het christendom wijdverspreid zijn, botsen zij regelmatig met Aziatische waarden en islamitische uitgangspunten. Er is een gebrek aan een onderliggende cultuur die door allen gedeeld wordt. Frappant detail is dat de meerderheid van de Algemene Vergadering van de VN bestaat uit niet-westerse staten, terwijl de VN (ook historisch gezien) door de westerse cultuur wordt gedomineerd.

Wat economie en cultuur betreft is er geen mondiale overeenkomst. Het Noorden is in economisch en technologisch opzicht superieur aan het Zuiden, en er zijn belangrijke culturele verschillen. Ook worden geen initiatieven overgelaten aan het Zuiden, maar exporteert het Noorden haar cultuur en kennis naar het Zuiden.

Tussen staten lijken de economische verschillen niet kleiner te worden, maar te groeien. Dit komt met name doordat rijke westerse landen meer gericht zijn op hun positie op de wereldkaart, dan dat zij zich bekommeren om armere landen op de zuidelijke continenten. Bovendien zijn westerse mondiale instellingen zoals de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) er op gericht om in niet-westerse

¹¹¹ Van Creveld, *The Rise and Decline of State*, Cambridge 1999, 336-421.

staten een neoliberale economische orde in te richten, waarbij het initiatief ligt bij de markt. Alleen botsen hier westerse begrippen over de verhouding markt, overheid en bestuur met de lokale gewoonten. Daarnaast domineert het Westen al eeuwenlang de internationale markt. Nieuwkomers, zoals verschillende Afrikaanse landen in ontwikkeling, hebben een gebrek aan innovatie, missen financiële vermogens en missen vaak de kennis en expertise om mee te doen in een mondiale netwerksamenleving.

Wat feitelijk onder globalisering wordt verstaan, komt in de praktijk vaak neer op een cluster van regio's of groepen staten. Europa, Zuid-Amerika en Zuidoost-Azië kennen alle drie een sterke traditie van een geografische regio met culturele homogeniteit en een op de regio gerichte economie. Veel verbanden tussen staten zijn economisch van aard en gericht op specifieke regio's. Denk aan de vrijhandelsovereenkomsten tussen de Mercosur¹¹²-landen in Zuid-Amerika en de Nafta¹¹³-staten in Noord-Amerika. Een dergelijke economische samenwerking leidt in de praktijk vaak tot politieke samenwerking en clustering van internationale belangen. Zie bijvoorbeeld de politieke samenwerking in Zuid-Amerika, die dogmatisch socialistisch van aard is en gericht tegen de economische en politieke invloed van het neoliberale Amerika. Daarnaast zijn veel internationale afspraken, hetzij economisch of politiek, meestal van bilaterale aard.

Sinds 1945 zijn er internationale grenzen gevormd op zo'n wijze dat er niet altijd stabiele natiestaten ontstonden. Terwijl veel landen lijden onder willekeurig getrokken grenzen door westerse grootmachten, kon het haast niet anders of ideeën over nationale zelfbeschikking moesten zo snel mogelijk de kop in worden gedrukt. Dergelijke situaties leidden tot regionale conflicten. Bijvoorbeeld tijdens de jaren '90 in Joegoslavië en tussen Ethiopië en Eritrea. Op haar beurt leidde deze situatie tot het

¹¹² *Mercosur* (afkorting van *Mercado Común del Sur*, ofwel: Zuidelijke Gemeenschappelijke Markt) is een douane-unie tussen Brazilië, Argentinië, Uruguay, Paraguay en sinds 4 juli 2006 ook Venezuela. Mercosur werd opgericht in 1991 met als doel onderlinge vrijhandel te realiseren tussen de aangesloten landen. Bolivia, Chili, Peru, Ecuador en Colombia zijn geassocieerde leden.

¹¹³ *North American Free Trade Agreement*, een overeenkomst van vergelijkbare strekking tussen de staten Canada, Mexico en de Verenigde Staten.

ontstaan van een aantal falende staten, die een bedreiging vormen voor de machtsbalans in een regio.

De doctrine van non-interventie heeft in het verleden geleid tot veiligheidsvraagstukken. Met name postkoloniale en post-communistische staten bleken hier gevoelig voor. Daardoor was het voor de internationale gemeenschap vaak juridisch moeilijk om in te grijpen in conflicthaarden in falende staten. Bovendien waren de slachtoffers van non-interventie vaak landen die net gedekoloniseerd waren. Voor Westerse machthebbers was de historische invloed vaak te pijnlijk om in te grijpen na een politiek conflict.

Een mondiale wereldorde heeft het in zich geavanceerder te zijn dan eerdere internationale gemeenschappen: bijvoorbeeld een vorm van mondiaal burgerschap door elites uit de nationale staten, waarbij sprake is van gedeelde culturele waarden en van de implementatie van mensenrechten als uitgaand beginsel. Alleen moet niet vergeten worden dat mondiale ongelijkheid schrijnender op de voorgrond komt te staan. Zo verwacht de Wereldbank dat verschillen tussen rijke en arme landen verder zullen groeien. Ook is er op gebieden van milieu en terrorisme meer samenwerking nodig. Door armoede zijn arme landen vaker overgeleverd aan milieuvervuiling en zijn zij ontvankelijker voor religieus geïnspireerde conflicten.

4.4 Actoren in de internationale gemeenschap

De internationale gemeenschap kent verschillende actoren. In de eerste plaats gaat het dan om de verschillende soevereine staten, dit zijn er ongeveer tweehonderd, waarvan meer dan negentig procent lid is van de VN. De VN is een voorbeeld van een IGO (Intergovernmental organization), evenals de NAVO en de EU. Wereldwijd opereren ongeveer 240 internationale statenverbanden die samenwerken op economisch en politiek niveau. Staten en IGO's zijn de belangrijkste actoren in een mondiale samenleving. Een internationale gemeenschap dient immers het principe van soevereine staten te erkennen, hoewel de soevereiniteit van de staten in zekere mate wordt aangetast door IGO's. Het fundamentele legitimatieprobleem van een IGO is vaak dat de *Trias Politica* hier niet of nauwelijks functioneert, in zoverre dat

supranationale gemeenschappen controlende organen missen die het internationale uitvoerende beleid kunnen controleren.

In dit vacuüm springen vaak de ngo's (non-governmental organizations) die gevraagd of ongevraagd het beleid van staten, statenverbanden en multinationals bekritisieren. Daarbij is het de kracht van een ngo dat zij relatief onafhankelijk kan kijken naar een zaak, omdat een ngo vaak expertise heeft op een afgebakend deelgebied. Zoals reeds genoemd zijn ook multinationals een belangrijke actor in de mondiale gemeenschap. Wereldwijd opereren ongeveer 65.000 multinationals. Zij zijn een belangrijke factor voor werkverschaffing in de Derde Wereld en het stimuleren van een verantwoord ecologisch en maatschappelijk beleid door de landen waarin zij actief zijn.

Overlegstructuren en agendavorming

Gezien mondiale problemen als milieuverontreiniging, waterproblematiek, de gapende kloof tussen rijk en arm, nucleaire proliferatie en internationaal terrorisme is het noodzakelijk dat genoemde problemen wereldwijd aangepakt worden. Hiervoor zijn supranationale verbanden, deze zijn onvermijdelijk, omdat er interstatelijke problemen zijn. Het is dus legitiem om te zeggen dat de staat soevereiniteit in moet leveren om interstatelijke probleem het hoofd te bieden. Alleen dringt zich dan de vraag op waar de grens ligt. In de eerste plaats is het nodig om mondiale bedreigingen op de internationale agenda te plaatsen. De Algemene Vergadering van de VN lijkt hiervoor de meest logische locatie, omdat haast alle soevereine staten hierbij aangesloten zijn. Vervolgens is coördinatie van de problematiek nodig in samenwerking met in het desbetreffende gebied opererende ngo's. Ook regionale statenverbanden kunnen hierbij van dienst zijn.

Een voorbeeld hoe dit praktisch gestalte kan krijgen: het waterprobleem in Syrië en Turkije kan besproken worden in de Algemene Vergadering, vervolgens komt een internationale commissie met een rapport. Dit dient op haar beurt teruggekoppeld te worden naar bijvoorbeeld de Arabische Liga die het uitvoerend project gaat implementeren. Vervolgens is het de beurt aan Syrië, Turkije, Libanon en Israël om te

komen tot bilaterale gesprekken en akkoorden over de levering van nader te bepalen quota water per jaar. Of in het geval van een economische crisis in Congo: een dergelijke zaak kan in samenwerking met de VN, de Afrikaanse Unie, de Wereldbank, het IMF en bilaterale steun van België als voormalige kolonisator worden aangepakt. Dergelijke structuren van samenwerking betrekken zoveel mogelijk partnerschappen, zoals de VN als vertegenwoordiger van de internationale gemeenschap, continentale politieke eenheden, regionale economische verbanden, bilaterale hulp en vervolgens nationale coördinatie. Deze mate van getrapte samenwerking zal ook de machtenscheiding ten goede komen.

4.5 Implementatie mensenrechten

Sinds 1949 betaamt de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Deze mensenrechtenproclamatie probeert zoveel mogelijk universele waarden en normen aan te dragen voor implementatie van internationaal beleid. Voorbeelden van universele waarden zijn bijvoorbeeld de Bijbelse waarden van gerechtigheid en barmhartigheid. Mensenrechten zijn in het verleden succesvol toegepast. Zo is Rusland tijdens de Koude Oorlog voortdurend aangesproken op haar mensenrechtenschendingen. Deze succesvolle strategie maakte van mensenrechtenbeleid een volwaardige pijler van het instrumentarium van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. In 1966 zijn de belangrijkste mensenrechten geclusterd in de International Bill of Rights. Dit bestaat uit een verdrag met betrekking tot economische, sociale en culturele rechten en één ter bescherming van burgerlijk-politieke rechten.

Sommige andersglobalisten vinden dat globalisering een bedreiging is voor de mensenrechten. Immers, bedrijven zouden puur uit zijn op winstbejag. Anderen vinden dat globalisering de eerbiediging van mensenrechten juist wereldwijd bevordert. Omdat landen steeds meer met elkaar in verbinding staan, zijn er meer mogelijkheden dan ooit om druk uit te oefenen op regimes die mensenrechten niet respecteren. Denk bijvoorbeeld aan de instelling van het Internationaal Strafhof.

Tegenwoordig lijkt een derde generatie mensenrechten in opkomst, namelijk de zogenoemde collectieve rechten, zoals het recht op

zelfbeschikking voor volken, het recht op ontwikkeling, het recht op vrede en het recht op een gezond en evenwichtig leefmilieu. Met name het eerstgenoemde recht van volken op zelfbeschikking roept veel vragen en discussie op. Moeten de Basken een onafhankelijke staat kunnen stichten? En de Kosovaren, Tsjetsjenen en Koerden? De oordelen hierover vanuit de internationale gemeenschap lijken nogal eens een willekeurig en politiek karakter te hebben.

4.6 Globalisering op lokaal niveau

Het proces van mondialisering en inherent daaraan de uitholling van de nationale identiteit heeft invloed op het levenspatroon van burgers. Het is bekend dat processen vaak twee richtingen uitgaan. Wanneer er sprake is van verregaande globalisering, komt er vaak een reactie die zich kenmerkt door het tegenovergestelde, in dit geval regionalisering. Veel burgers voelen zich geen kosmopoliet, of staatsburger, maar in eerste instantie verwant met de lokale en regionale cultuur. Dit heeft ook te maken met het feit dat burgers primair aandacht hebben voor de lokale leefomgeving.

Grofweg kan de maatschappij opgedeeld worden in een driedeling met daarbij drie verschillende verwachtingspatronen van het burgerschap. Mensen die zich kosmopoliet voelen, verkeren veelal in de hogere kringen van de samenleving. Burgers uit de middenklasse met kans op sociale mobiliteit voelen zich vooral verwant met de natie. De boeren- en arbeidersgezinnen tenslotte voelen zich vaak vooral verwant met de lokale gemeenschap. Op nationaal niveau is eveneens sprake van regionalisering, waarbij men in de periferie zoekt naar behoud van eigen levensgewoonten en subcultuur. Hier vormt zich een soort regionaal besef, zoals dit kenmerkend is voor bijvoorbeeld Friesland of Twente.

De regio als vlucht is een typisch voorbeeld van de behoudzucht van de gemiddelde burger. De cultuurhistorische betekenis van de regio verschaft inwoners een vorm van identiteit die boven de nationale identiteit uitstijgt. Kenmerken als taal (dialect) en een gemeenschappelijke religie geven de regio een belangrijke samenbindende factor. Bovendien heerst vaak een onderhuids gevoel van een gedeelde geschiedenis in de strijd tegen het centrum van de

macht. Identiteit heeft dus op regionaal gebied vooral een culturele inslag. Daarnaast groeperen mensen met een zelfde identiteit vaak samen in een regio. Dit verklaart ook deels het ontstaan van een Bijbelgordel, groepen christenen die regionaal definieerbaar zijn en waar hun invloed duidelijk merkbaar is op bestuurlijk niveau. Dit biedt kansen voor christelijke organisaties. Regionalisering kan overigens op verschillende niveaus plaatsvinden. Ook op mondiaal vlak kan sprake zijn van regionalisering, zoals de vorming van regionale economische regio's die in hoofdstuk twee besproken zijn.

4.7 Globalisering en regelgeving

Naast globalisering is tegelijkertijd ook een proces gaande van deregulering. Steeds meer overheidsinitiatieven, op welk niveau dan ook, worden particulier of aan de markt uitbesteed. Hiermee verliest de overheid grip op zaken. Dit past binnen een (neo)-liberale markteconomie, maar ook grijpt het in binnen het leven van burgers, vooral wanneer oude zekerheden worden aangetast, zoals het ontslagrecht, de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) en dergelijke. Waar de verzorgingsstaat opgebouwd was om de uitwassen en de sociaal nadelige gevolgen van het negentiende-eeuwse *laissez-faire*-beleid tegen te gaan, daar is het nu nodig dat de verzorgingsstaat gesaneerd wordt, om de vergrijzing en sociale zekerheid in goede banen te leiden. Terecht kan dan ook de vraag opgeworpen worden wat een overheid nog regelen kan. Steeds meer initiatieven worden uitbesteed, veelal aan de markt. Krijgt de overheid slechts de functie als nachtwaker?

Op mondiaal niveau wordt het een en ander gereguleerd via internationaal recht, zoals de genoemde Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van de VN. Internationaal recht en mensenrechten zijn vanwege hun universele rechtsgeldigheid een belangrijke bron van rechtspraak die de lidstaten van internationale verdragen dienen te implementeren in het eigen rechtssysteem. Het volkerenrecht wordt gehandhaafd bij de gratie van nationale staten en deze wijze van handhaving laat een lacune zien. Er is geen mondiale (gelegitimeerde) organisatie die toeziet op de naleving van de internationale afspraken.

De totstandkoming van supranationaal recht biedt mogelijkheden om internationaal beleid te reguleren en grensoverschrijdende problemen aan te pakken. Tegelijkertijd dient men kritisch te kijken naar de ideologie achter internationaal recht. Doet dit recht aan de regionale sociaal- culturele verschillen? Een bezinning hierop is nodig. Bij de doorwerking van internationaal recht, besluiten en algemeen verbindende regels vindt een vermenging van verschillende rechtsordes (de nationale en verschillende internationale) plaats, betoogde professor E.A. Alkema in 2005. Volgens hem verstoort dat proces het goed functioneren van de rechtsstaat en de daarmee verbonden *checks and balances*. Om dat probleem te overstijgen stelt hij de instelling voor van een speciaal college met rechterlijke en adviserende bevoegdheden om gevolg te kunnen geven aan internationale verplichtingen.¹¹⁴

Globalisering en het machtsvraagstuk

Machtenscheiding is een fundamenteel gegeven in de politieke theorie. Bekend is de machtspreiding a la Montesquieu in een Trias Politica waarbij machten onderling in balans zijn in uitvoerende, wetgevende en controlerende instituties. Deze machtenscheiding functioneert het best in een democratisch bestel dat uitgaat van onafhankelijke natiestaten.

Door internationalisering en globalisering wordt de interne machtenscheiding van nationale staten uitgehold. Soevereiniteitsoverdracht reduceert de effectiviteit van de machtenscheiding. Dit gebeurt enerzijds door het grotendeels ontbreken van controlerende en tegenwicht biedende organen op het niveau van internationale organisaties. Evenzeer speelt mee dat het nationale machtsevenwicht door de vermenging van rechtsordes kan worden verstoord, zoals blijkt uit het hierboven weergegeven betoog van Alkema.

De uiterste consequentie van globalisering is een wereldregering, met wereldburgerschap en een vrije, voor iedereen toegankelijke markt van vraag en aanbod. Dit concept leek misschien na de instorting van het communisme bewaarheid te worden, maar gezien de opkomst van

¹¹⁴ Rede van prof. mr. E.A. Alkema (hoogleraar internationaal en constitutioneel recht) bij het aanvaarden van de Van Asbeckleerstoel aan de Universiteit van Leiden.

regionale machten als India, Brazilië en de Europese Unie lijkt een wereldregering op korte termijn geen realistische optie.

4.8 Bijbelse lijnen

In dit hoofdstuk zijn tot nu toe diverse politieke aspecten van globalisering de revue gepasseerd. Hoe waarden we deze in het licht van de politieke uitgangspunten van de SGP? Uit de aard van de zaak is globalisering een wereldomvattend proces. Voor het vormen van een staatkundig gereformeerde visie op dit verschijnsel, is van belang na te gaan welke Bijbelse noties hierbij richtinggevend zijn. De SGP aanvaardt de Bijbel als de gezaghebbende openbaring van God. Te midden van de vele veranderingen die zich voordoen in politiek en samenleving, heeft zij universele en blijvende geldingskracht voor ieder mens. Daarbij past de kanttekening dat de Bijbel geen pasklare of directe antwoorden geeft op politieke en andere vragen van deze tijd. Wel zijn in het Woord van God waarden en normen te vinden die ook voor het heden van betekenis zijn.

Vanuit deze grondhouding stellen we in deze paragraaf eerst de vraag hoe de Bijbel spreekt over de wereld. Daarna volgt een korte beschouwing over de rol van volkeren in het licht van het Schriftgetuigenis. We zullen zien dat het volk Israël daarin een bijzondere plaats inneemt. In de derde plaats wordt nagegaan hoe het Koninkrijk van God zich verhoudt tegenover de koninkrijken van deze wereld. Tenslotte wordt globalisering door menig christen geduid als een verschijnsel dat behoort tot de eindtijd. Daarom geven we ook aandacht aan de vraag hoe het Bijbelse eschatologisch perspectief is te betrekken op de wereldgeschiedenis.

4.8.1 Geschapen en gevallen wereld

Het eerste Bijbelboek Genesis meldt dat de door God geschapen wereld goed, zeer goed was.¹¹⁵ De aarde wordt in de Schrift dan ook aangemerkt als het eigendom van de Heere.¹¹⁶ Doordat de mens tegen God in opstand is gekomen, is de van oorsprong volmaakt harmonieuze wereld

¹¹⁵ Genesis 1 vers 31.

¹¹⁶ Bijvoorbeeld in Psalm 24.

gevallen en onder de vloek van God gesteld. De aarde brengt nu doornen en distels voort die de bewerking van het land bemoeilijken.¹¹⁷ De opstand tegen God brengt ook verstoorde verhoudingen tussen mensen met zich mee, waardoor de ene mens de ander zelfs het licht niet in de ogen gunt.¹¹⁸

In het Nieuwe Testament wordt het woord 'kosmos' (=wereld) primair geduid als de van God vervreemde, afgefallen wereld. De wereld is in de greep van de machten van het verderf¹¹⁹; machten waarvan de ondergang echter vaststaat doordat Jezus Christus deze heeft overwonnen. Hij is de Redder en Zaligmaker van de wereld.¹²⁰ De grond voor deze verlossing is de liefde van God tot de gevallen wereld: 'Want alzo lief heeft God *de wereld* gehad, dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een ieder die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe.'¹²¹ De Nieuwtestamentische term 'kosmos' heeft ook de betekenis van mensheid, dus alle mensen omvattend. De leerlingen van Christus krijgen bijvoorbeeld de opdracht tot zending aan de gehele wereld.¹²² Wanneer mensen door het geloof in Christus niet langer opstandig zijn tegen God, maar zich laten verzoenen met God door Christus,¹²³ heeft dat ook gevolgen voor hun opstelling en gedrag in de wereld. Alleen op deze wijze keren vrede en harmonie met God en de naaste op deze wereld terug.

Deze Bijbelse boodschap over de geschapen en gevallen wereld, hier beknopt samengevat, heeft als politieke consequentie dat mensen en menselijke instellingen van God en Zijn Christus afhankelijk zijn voor het herstel van deze geschonden wereld. Een aardse heilstaat zal nooit door politieke inspanning tot stand komen. Een realistische politieke

¹¹⁷ Genesis 3 vers 18-19.

¹¹⁸ Zie Genesis 4 vers 8; de broedermoord van Abel door Kaïn staat symbool voor alle menselijk geweld op deze gevallen wereld. Vgl. H. Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht*, Rotterdam 2008, p. 250-251.

¹¹⁹ II Petrus 1 vers 4.

¹²⁰ Johannes 4 vers 42.

¹²¹ Johannes 3 vers 16.

¹²² Marcus 16 vers 15: 'Gaat heen in de gehele wereld, predikt het Evangelie aan alle creaturen.'

¹²³ II Korinthe 5 vers 19-21.

visie houdt rekening met de zondige aard en neiging van de mens door die te beteugelen. Als het gaat om de waarde van gerechtigheid, is de overheidstaak primair erop gericht onrecht zoveel als mogelijk tegen te gaan, in het besef dat alleen God de volmaakte gerechtigheid zal stichten. Een tweede consequentie is dat geen mens of staat absolute eigendomsrechten kan laten gelden op aards territorium of bijvoorbeeld op grond- en delfstoffen, omdat heel de wereld Gods eigendom is. Mensen hebben de aarde in bruikleen en mogen deze bezitten als rentmeesters. Over het beheer daarvan zijn zij verantwoording schuldig tegenover God. Hieruit vloeit de waarde van rentmeesterschap voort.

4.8.2 Volkeren en naties

Het feit dat in de wereld vele volken en naties naast elkaar bestaan, is niet slechts het resultaat van historische ontwikkelingen. In het tiende hoofdstuk van Genesis, de volkerentafel, lezen we hoe uit Noachs zonen Sem, Cham en Jafeth de onderscheiden volken zijn ontstaan. Onder de ene regenboog heeft God een verscheidenheid aan volkeren gewild. Hij gaf daarom de mens de opdracht om zich te verspreiden over de hele aarde.¹²⁴ Genesis 11 bericht ons dat de mensheid, ook na de straf door middel van de zondvloed, nog steeds ongehoorzaam blijkt aan de opdracht van God om zich te verspreiden over de aarde. Dit kwam pregnant tot uitdrukking in de torenbouw van Babel, waardoor mensen zich wilden verenigen tot één groot en machtig volk. 'Babel' is afgeleid van 'Bab-ili' dat 'Poort van God' betekent. Met de bouw van een toren wilden de mensen voor zichzelf een weg tot God banen. De angst om verstrooid te worden over de gehele aarde was een belangrijk motief voor de torenbouw.¹²⁵ De satan gebruikte deze angst om een valse eenheid onder zijn macht te constitueren. De Heere doorkruist deze strategie en verdeelt de mensheid in verschillende taalgroepen. Sindsdien is er een grote verscheidenheid van volkeren, talen en culturen op de aarde.

Met de vorming van de volken heeft God, door middel van het verbond met Abraham, de weg gebaad tot de vorming van het volk Israël, dat

¹²⁴ Zie Genesis 9 vers 1; een herhaling van de opdracht uit Genesis 1 vers 28.

¹²⁵ Genesis 11 vers 4.

gezegd werd boven alle volken.¹²⁶ Israël heeft een bijzondere bestemming onder alle volkeren. God maakt de volkeren en hun leiders soms dienstbaar aan Israël.¹²⁷ Alleen van het Joodse volk wordt in de Bijbel gezegd dat het Gods volk is: 'Dit volk heb Ik Mij geformeerd, zij zullen Mijn lof vertellen'.¹²⁸ Die bijzondere positie heeft het volk Israël nog steeds, ondanks de verwerping van de Heere Jezus als de Messias. De kerk is niet in plaats van Israël gekomen. Door Israëls val is de redding van God aan de volkeren gegeven om op hun beurt Israël tot jaloersheid te verwekken.¹²⁹ De verkiezing van Israël blijkt de weg te zijn waarlangs God Zijn doel bereikt, namelijk dat de ganse aarde zal belijden, dat de Heere alleen God is. De Bijbel maakt ook op andere plaatsen duidelijk dat het God zelf is Die aan het begin van het volksbestaan staat. God maakte de volkeren en gaf hen een plaats en tijd om te wonen.¹³⁰ Job belijdt tegenover zijn vrienden dat God de volken vermenigvuldigt en verderft, ze uitbreidt en leidt.¹³¹

We kunnen concluderen dat Gods voorzienig bestel ook over de volkerenwereld gaat en dat dit ten doel heeft dat de volken God hun Schepper erkennen en aanbidden. Dit gegeven uit de Schrift veroordeelt iedere vorm van nationale zelfverheffing, gevoelens van superioriteit of racisme, een ideologie waarin één volk van hogere waarde wordt geacht dan alle andere. Ook het andere uiterste, een volstrekte relativisering van de eigen aard van volken, vindt geen steun in de Bijbel. Onderling zijn de verschillende volken, ontstaan door Gods voorzienige leiding, gelijkwaardig. Zij geven mede uitdrukking aan de rijke diversiteit die in Gods schepping openbaar komt. Hieruit vloeit voort dat de identiteit van volkeren, hun talen en culturen, respect en waardering verdienen. Een andere notie die uit de Schriftgegevens wordt afgeleid is dat de menselijke neiging tot zonde ertoe noopt om concentratie van macht –vgl. de torenbouw van Babel - tegen te gaan door verantwoordelijkheden zoveel

¹²⁶ Deuteronomium 7 vers 14.

¹²⁷ Bijvoorbeeld Farao van Egypte en Kores (Cyrus) van Perzië.

¹²⁸ Jesaja 43 vers 21.

¹²⁹ Romeinen 11 vers 11-15.

¹³⁰ Zo spreekt Psalm 86 vers 9 over al de volken die God heeft gemaakt. Zij zullen zich voor God buigen. Handelingen 17 vers 26 stipuleert de gemeenschappelijke oorsprong van de mens en ook van de volken.

¹³¹ Job 12 vers 23.

mogelijk te spreiden. Gelet op het risico van misbruik van macht zijn deugdelijke controlemogelijkheden (*checks & balances*) van belang, zowel in de lokale, nationale als internationale context.

4.8.3 Twee regimenten

In de voorgaande subparagraaf kwam het volk Israël ter sprake. Het Oude Testament laat in de historie van het volksbestaan van Israël zien dat de regeermacht bedoeld is om, tot welzijn van het volk, recht en gerechtigheid volgens de Mozaische wetgeving in praktijk te brengen. De koningen van Israël en Juda maken daarbij als (gebrekkige) representanten van Gods Koningschap iets zichtbaar van de wijze waarop Gods toekomstig Koninkrijk op aarde gestalte krijgt. Maar ook andere koningen en machthebbers worden opgeroepen de Heere als de Koning der koningen te erkennen.¹³² In verschillende Psalmen¹³³ wordt de roeping om God eer te geven universeel geformuleerd. Het is niet om het even hoe de regeerders van deze rijken omgaan met hun bevoegdheden. De Heere straft bij de andere volken en hun koningen dezelfde zonden als bij Israël: afgoderij, zelfverheffing, onrecht en imperialisme. Dat is bijvoorbeeld te zien in de snelle opkomst en val van de grote Assyrische, Babylonische, Perzische en Grieks-Macedonische rijken. Daniël laat in zijn bekende visioen van het grote beeld¹³⁴ zien dat God die grote rijken en hun hoogmoedige heersers omverwerpt. Uit dit alles is af te leiden dat alle volken mét hun overheden geroepen zijn om de God van Israël, die zich in de Bijbel openbaart als de énige God, te dienen.¹³⁵

De geschriften van het Nieuwe Testament brengen de komst van het Koninkrijk der hemelen expliciet ter sprake, vooral in de Evangelieën.¹³⁶

¹³² Psalm 2. Zie ook: H. van den Belt, *De Messiaanse kus. Overheid en godsdienst bij Johannes Calvijn*, Gouda 2009, over Calvijns uitleg van Psalm 2 in het bijzonder pp. 101-106.

¹³³ Bijvoorbeeld de Psalmen 29, 33, 47 en 82.

¹³⁴ Daniël 2.

¹³⁵ H.F. Massink e.a., *Theocratische politiek: Principes, geschiedenis en praktijk*, Houten 1994, pp. 17-31; J.H. Visser e.a., *Ver weg en toch dichtbij. SGP-visie op buitenlands beleid*, Houten 1996, pp. 20-25; E.J. Brouwer e.a., *Getuigen in de politiek*, Den Haag 2001, pp. 11-13.

¹³⁶ De climax van het Evangelie, aldus W. Aalders, *De apocalyptische Christus volgens TeNaCh, Septuagint en Evangelie*, Heerenveen 2001, p. 106-108.

Dat begrip 'koninkrijk' moet echter niet opgevat worden als een politieke term.¹³⁷ Het Koninkrijk van God is een geestelijk koninkrijk. Door de grensoverschrijdende verkondiging van het Evangelie vormt zich een nieuwe wereldwijde gemeenschap, ongeacht sociale status, ras of natie. Christus' Koninkrijk begint al daar waar het Evangelie mensen innerlijk verandert, waar het zichtbaar gestalte krijgt in de christelijke gemeente en waar de geboden van God toepassing vinden in het publieke domein van samenleving en politiek. Het gaat in het Nieuwe Testament echter niet om politieke vormen. Het is evenmin zo dat christenen door hun politieke activiteiten het Koninkrijk der hemelen oprichten of dichterbij brengen. Dat wil niet zeggen dat christenen geen verantwoordelijkheid ten opzichte van de samenleving en de politieke vormgeving daarvan zouden hebben. Integendeel. In de Naam van Christus dienen in het bijzonder armen, zieken en vreemdelingen geholpen te worden. De christelijke gemeente vormt een 'modelgemeenschap' die aan de mensenwereld behoort te laten zien wat een wedergeboren leven met en door de Heere Jezus betekent en hoe de inrichting van de samenleving daaraan kan beantwoorden.

Al kan de komst van het Koninkrijk der hemelen niet door menselijke macht tot stand worden gebracht of worden tegengehouden, mensen kunnen het wel bevorderen of hinderen. Gods Woord roept niet alleen geloof, maar ook verzet en vijandschap op. De mens probeert koninkrijken op te richten zonder Christus en tegen Hem, koninkrijken waarin de mens zélf, autonoom de boventoon voert. Deze vijandige machten zijn er vanaf de zondeval geweest. De Bijbel laat dat zien¹³⁸ en de geschiedenis bevestigt het. De antichristelijke machten hebben echter niet het laatste woord. Christus heeft met Zijn kruisdood en opstanding de overwinning behaald over zonde, duivel en aardse machten en regeert tot Zijn wederkomst als Koning over alle wereldlijke machthebbers. Met het gebed 'Uw Koninkrijk kome' geeft de kerk daarvan getuigenis in een

¹³⁷ Johannes 18 vers 36: 'Jezus antwoordde: Mijn Koninkrijk is niet van deze wereld. Indien Mijn Koninkrijk van deze wereld ware, zo zouden Mijn dienaren gestreden hebben, opdat Ik den Joden niet ware overgeleverd; maar nu is Mijn Koninkrijk niet van hier.'

¹³⁸ Zie bijvoorbeeld Psalm 2.

ontkerstende samenleving,¹³⁹ zonder aardse macht na te streven en zonder zich te vereenzelvigen met politieke of maatschappelijke instellingen.¹⁴⁰

4.8.4 Het einde der tijden

Globalisering kan worden gezien als een verschijnsel waardoor grenzen en afstanden relatief worden. Wat aan de andere kant van de wereld gebeurt, kan in een kort tijdsbestek aan de deze zijde van de globe op een beeldscherm worden getoond. Deze ‘verdichting’ van de werelddamenleving maakt veel zaken wereldwijd.

Aan het einde der tijden, wanneer de geschiedenis wordt voltooid, voorzegt de Bijbel een verdichting van de wereldhistorie. Christus spreekt dan het laatste oordeel uit over alle mensen uit alle tijden en plaatsen, over levenden en doden. De geschiedenis van alle eeuwen wordt als het ware in één ogenblik samengeperst, zodat alle mensen verantwoording afleggen voor de rechterstoel van Christus, de Koning der koningen en Heere der heren.¹⁴¹ Aan ieder mens wordt voorgehouden wat hij met zichzelf, zijn naaste en met Gods goede schepping heeft gedaan. Niets en niemand ontloopt dit oordeel, waarin ook het vergeten en verborgen onrecht openbaar komt en door Christus wordt rechtgezet. Goed en kwaad, hier en nu vaak vermengd, worden dan definitief geschift. Zo wordt de aarde schoongeveegd en verlost van de macht van het kwaad. God heeft het laatste en beslissende woord. Door dit eindgericht heen komen de gelovigen openbaar.¹⁴² De Rechter is tegelijk hun Verlosser.

Een vraag die de leerlingen van Christus al stelden, luidt: wanneer zal dit gebeuren? Als antwoord op die vraag zegt Jezus dat geen mens weet wanneer dit zal plaatsvinden. Daarom roept Hij op tot waakzaamheid:

¹³⁹ De kerk van Christus op aarde heeft de taak overheden onder de kritiek van Gods Woord te stellen en - in positieve zin - overheden op de waarde en betekenis van dat Woord voor samenleving en politiek te wijzen. Zie ook J. van Eck, *Paulus en de koningen: Politieke aspecten van het boek Handelingen*, Franeker 1989.

¹⁴⁰ Zacharia 4 vers 16: ‘Niet door kracht noch door geweld, maar door Mijn Geest zal het geschieden.’

¹⁴¹ Openbaring 20 vers 12; zie ook J. Overduin, *Het onaantastbare. Over de christelijke hoop*, Kampen 1975 [3e druk], p. 160.

¹⁴² Zie Romeinen 8 vers 19; vgl. artikel 37 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

let op de tekenen van de tijden. En tot kalmte: wordt niet verschrikt.¹⁴³ Want de tekenen der tijden zijn merendeels verschrikkingen, zoals verdrukking, hongersnood, oorlog, ziekte en verkilling van de samenleving. Maar een teken is ook dat het Evangelie van Christus' koninkrijk in de gehele wereld gepredikt zal worden.

In het Bijbelboek Openbaring staat dat aan het einde van de wereldgeschiedenis antichristelijke machten zullen samenspannen.¹⁴⁴ Innerlijke leegte en uiterlijk vertoon, economische exploitatie en religieuze corruptie zullen zij hand in hand doen gaan. Het is moeilijk deze machten concreet te duiden. Evenmin is te zeggen in welke concrete vorm ze zich zullen openbaren: door politieke eenwording, door breed verspreide ideologieën of toch weer anders. Ook bestaat er onder Schriftuitleggers geen eensluidende opvatting over de 'weerhouder', waarvan gesproken wordt als 'rem' tegen de doorwerking van de 'mens der wetteloosheid'.¹⁴⁵

Bij de uitleg van de profetie over de val van Babylon in Openbaring 18 moet in acht worden genomen dat in dit laatste Bijbelboek lijnen uit de gehele Heilige Schrift samenkomen. De stad Babylon staat symbool voor het oude Babylon¹⁴⁶ het vroegere Tyrus¹⁴⁷ en de metropool Rome,¹⁴⁸ centrum van het toenmalige wereldrijk. Militair en economisch succes voeren bestuur en bewoners van de stad Babylon tot grootheidswaan, onbegrensde zelfvoldaanheid en zelfvergoddelijking. Het consumentisme viert er hoogtij. Van buitensporige weelde is sprake, getuige de lijst van kostbare, luxe goederen en levensmiddelen die met schepen van overzee werden aangevoerd, inclusief vee en slaven.¹⁴⁹ Maar hoogmoed komt voor de val. De val van Babylon treft niet alleen de inwoners van deze stad. Allen die op haar macht steunen of zich van haar economie afhan-

¹⁴³ Mattheüs 24 vers 6 en 42.

¹⁴⁴ Zie Openbaring 13 en 17.

¹⁴⁵ II Thessalonicenzen 2 vers 2.

¹⁴⁶ Zie o.a. Jesaja 13.

¹⁴⁷ Zie o.a. Jesaja 23 en Ezechiël 26-28.

¹⁴⁸ Het boek Openbaring is waarschijnlijk geschreven tijdens de regering van keizer Domitianus, in 95 of 96 na Christus. Toen was er nog niets dat wees op de val van Rome. Zie H.R. van de Kamp, *Openbaring. Profetie vanaf Patmos*, [serie Commentaar op het Nieuwe Testament], p. 27.

¹⁴⁹ Openbaring 18 vers 12-13.

kelijk hebben gemaakt, worden getroffen. De val van Babylon wordt betreurd door koningen die met haar collaboreerden, door kooplui die van hun broodwinning zijn beroofd en door zeelieden die werkloos worden.¹⁵⁰ Hierin kan een waarschuwing worden gelezen aan het adres van (vooral westerse) christenen, om zich niet te laten bedwelmen door economische welvaart en politiek succes, maar daar voldoende afstand van te houden. Babylon onderging immers haar straf vanwege economische uitbuiting, leugenachtige verleiding en om het onschuldig bloed van profeten, heiligen en andere slachtoffers.¹⁵¹

De Bijbelse profetie van Christus' wederkomst en Zijn rechtvaardig oordeel heeft als consequentie dat elk mensenleven en iedere menselijke handeling door God serieus wordt genomen. Niets is onbelangrijk. Wij mensen moeten volledige verantwoording afleggen over ons leven, ons rentmeesterschap, en worden aangesproken op de norm van de Goddelijke, Bijbelse gerechtigheid. Die aanspraak geldt ook politici. Een andere gevolgtrekking is dat de geschiedenis niet cyclisch, maar lineair verloopt: van schepping naar voleinding, van begin naar einde. Het gezicht van de geschiedenis toont een *powerflow*: het opkomen, blinken en verzinken van machtige wereldrijken die elkaar aftroeven en afwisselen totdat de geschiedenis een laatste, grote en beslissende wending neemt en Gods koninkrijk doorbreekt.¹⁵² Dit relateert het bestaan en voortbestaan van staats- en regeringsvormen en accentueert de Bijbelse norm waarnaar geregeerd dient te worden.

Het Woord van Christus dat geen mens weet wanneer dit staat te gebeuren, stimuleert tot een werkzaamheid en waakzaamheid. Bij een lijdelijk afwachten komen mensen hun verantwoordelijkheid ten opzichte van God, zichzelf, medemensen en de schepping niet na. Maar ook behoedt het voor overspannen krampachtigheid: het realiseren van een volmaakt vrede-rijk is ons mensen niet gegeven. Waakzaamheid blijft geboden, vroeger in de tijd van de postduif, maar ook tegenwoordig in de tijd van email en twitter.

¹⁵⁰ Openbaring 18 vers 9-19.

¹⁵¹ Openbaring 18 vers 23-24.

¹⁵² Vgl. W. Aalders, *De apocalyptische Christus volgens TeNaCh, Septuagint en Evangelie*, Heerenveen 2001, p. 79-93.

4.9 Conclusies

Welke lijnen kunnen op grond van het bovenstaande getrokken worden voor een antwoord op de in de eerste zeven paragrafen geschetste ontwikkelingen? Allereerst wil de SGP positief staan tegenover internationale samenwerking waar dat nodig is. Zoals gezegd vragen ontwikkelingen op allerlei terreinen om samenwerking tussen staten, iets wat ook ontwikkeling van internationaal recht noodzakelijk maakt. Zo kunnen grensoverschrijdende problemen concreter aangepakt worden wanneer dit door meerdere landen op een gecoördineerde wijze gebeurt. Te denken valt aan ontwikkelingssamenwerking, bestrijden van ziekten, aanpak van milieuproblemen en tegengaan van georganiseerde misdaad en transnationaal terrorisme. Ook profiteren regionale economische samenwerkingsverbanden van het proces van globalisering. Door regionaal samen te werken worden gezamenlijke belangen gediend en handelsbelemmeringen opgeheven. Wel wijst de vorige paragraaf er op dat hierbij een moreel kader van belang is. Dit morele kader zal hier in grote lijnen uiteen worden gezet aan de hand van enkele kernbegrippen of waarden.

De primaire taken van de overheid zijn: het intomen van onrecht, het nastreven van publieke gerechtigheid, het scheppen van voorwaarden voor de verkondiging van het Evangelie, het bewaren van vrede en het beschermen van de burgers in tijden van gevaar, en het tegengaan van sociale misstanden en verwaarlozing van de schepping. Deze taken gelden in de eerste plaats nationaal, in de tweede plaats internationaal. Overheden hebben een Goddelijk primaat gekregen om deze taken uit te voeren.¹⁵³ Hieruit vloeien in grote lijnen drie waarden voort die ook in de vorige paragraaf zijn genoemd: publieke gerechtigheid, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheden.

Gerechtigheid

Het gerechtigheidsbegrip, zoals de SGP dat hanteert, wortelt in de christelijke wereldvisie, zoals in de vorige paragraaf kort uitgewerkt. Dit

¹⁵³ Zie H.F. Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid. SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak*, Houten 1993.

brengt mee dat de SGP kritisch staat tegenover samenwerkingsverbanden die zich ideologisch gronden op een wereldvisie die hier haaks op staat. Voor zover met name de VN en de EU een seculier, humanistisch en optimistisch vooruitgangsgeloof uitdragen dient hiertegen stelling te worden genomen.¹⁵⁴ Wanneer overheden en maatschappelijke actoren hun eigen belang en welvaart boven alles stellen en zo economische en sociale uitbuiting in de hand werken, zullen christenen hierop kritiek uitoefenen.

Meer praktisch betekent de waarde van gerechtigheid in deze context dat ervoor moet worden gewaakt dat de rechtsstatelijke balans in de nationale rechtsorde niet wordt verstoord door de doorwerking van internationaal recht. Democratisch bestuur gaat uit van het functioneren van het parlement en een onafhankelijke rechtspraak, waarbij sprake is van verschillende uitvoerende, controlerende en regulerende organen. Deze *checks and balances* bevorderen een afgewogen bestuur. Deze democratische werking gaat het best op in de nationale context, binnen afgebakende grenzen met een aanwijsbare natie en een gezamenlijke herinneringsgeschiedenis, als zijnde onderdelen van de nationale identiteit.

Bij globalisering wordt duidelijk dat er sprake is van een spreiding van macht in de wereld. Ook in de geschiedenis is er nog geen rijk geweest dat een wereldregering kon realiseren. Dit principe van machtspreiding past bij de Goddelijke orde van de schepping. Wel verdient de verhouding tussen nationale soevereiniteit en de internationale rechtsorde doordenking, met name waar het gaat om interventies in staten die het internationaal recht in zeer ernstige mate schenden.

Rentmeesterschap

Deze waarde houdt ons voor dat mogelijkheden die mensen (en dus ook naties) hebben, hen slechts door de Schepper worden geschonken om die ten nutte van anderen en van de gemeenschap in te zetten. Dit duidt er bijvoorbeeld op dat internationale samenwerking geboden kan

¹⁵⁴ Zie Stichting Studiecentrum SGP, *Nationale soevereiniteit. Gave en opgave*, Den Haag 1991, 117-119.

zijn om andere staten van dienst te kunnen zijn op bijvoorbeeld economisch gebied. Ook is de zorg voor het milieu nauw met deze waarde verbonden. Dit zal in een aantal essays in deze bundel verder worden uitgewerkt.

Gespreide verantwoordelijkheden

Hoewel het goddelijk recht om te regeren niet voorbehouden is aan nationale overheden, is de SGP beducht voor grote machtsconcentratie.¹⁵⁵ Wie rekening houdt met de zonde en gebrokenheid in de wereld, ziet in dat net zomin grote als kleine politieke verbanden de ideale wereld kunnen benaderen. Dat internationale samenwerking haar diensten op veel terreinen bewijst, neemt niet weg dat niet meer bevoegdheden en beleidsterreinen overgeheveld zullen worden naar bovennationale organen dan nodig is. Vanwege het risico van machtsmisbruik en vanuit het adagium 'bestuur dicht bij de burger' moet bij verdeling van bevoegdheden subsidiariteit worden toegepast. Concreet betekent dit bijvoorbeeld dat het goed is wanneer grensoverschrijdende problemen door middel van 'getrapte internationale samenwerking' worden opgelost (zie paragraaf 4.4).

Het bovenstaande is eveneens van belang vanwege de grote culturele verscheidenheid die de wereld kent. Dit mag worden beschouwd als een scheppingsgegeven en het is niet realistisch om daar door middel van vergaande opheffing van de nationale soevereiniteit overheen te walsen. Door processen van individualisering, multiculturalisering, europeanisering en globalisering wordt de rol van de nationale staat onder druk gezet. Doordat grenzen vervaagd zijn, neemt de kracht van de nationale identiteit af. Dit proces bevordert op zijn beurt het proces van globalisering op politiek en economisch terrein.

Bij het proces van globalisering is duidelijk te zien dat op hogere niveaus dan de nationale staat er in sterkere mate sprake is van relativisme en pluriformiteit. Dat bemoeilijkt het vormgeven en beleven van identiteit. Immers, identiteit hangt nauw samen met een gezamenlijke geschiedenis en met gedeelde waarden en normen. Op

¹⁵⁵ Zie ook J.H. Visser e.a., *Ver weg en toch dichtbij. SGP-visie op buitenlands beleid*, Houten 1996, 72-76.

regionaal en nationaal niveau is dit vaak in voldoende mate gewaarborgd. Verder moet hier – overigens zonder in nationalistisch vaarwater te geraken - verwezen worden naar Gods leiding in de wording van de Nederlandse natie. Het bewustzijn daarvan zou de Nederlandse identiteit moeten blijven stempelen.

Op internationaal en Europees niveau kan niet in gelijke mate worden gesproken van een gezamenlijke geschiedenis, temeer daar op deze niveaus sprake is van een grote verscheidenheid van zowel religieuze als culturele uitingsvormen. Een meervoudige identificatie is hier onontkoombaar. Een helder vormgegeven identiteit op christelijke grondslag lijkt hier te conflicteren met andere religieuze en culturele waarden en normen. Representatie van een persoonlijke of gemeenschappelijke identiteit is derhalve beter op een kleinere dan op een grotere schaalomvang te realiseren. Op lokaal en nationaal niveau is namelijk sprake van organisatievorming en overheidssteun op basis van gezamenlijke principes, in een gemeenschappelijke taal en met een gedeelde herinneringsgeschiedenis.

5. Globalisering en armoede

Jan Lock & Jaco van den Brink

5.1 Inleiding: dilemma's

De relatie tussen armoede, armoedebestrijding en globalisering is er één vol dilemma's, voetangels en klemmen. Globalisering is in een aantal gevallen mede de oorzaak van armoede zoals de diamantenkwestie in Sierra Leone (zie de tekst in het kader op p. 86-87) laat zien. Globalisering biedt ook kansen in de strijd tegen armoede. De pepers, gember en sesam uit hetzelfde Sierra Leone illustreren het. In de ICT, de digitale snelweg en de mobiele telefonie biedt globalisering ook oplossingen in de strijd tegen armoede.

Globalisering genereert ook bedreigingen, die juist de armen treft. Zoals het sekstoerisme, maar ook verslechtering van export- en productiemogelijkheden door ontwikkelingen in de wereldhandel. Zelfs (wellicht goed bedoelde) pogingen vanuit het westen om de armoede de wereld uit te helpen moeten hier soms toe gerekend worden, zoals hieronder zal blijken.

Dit essay zal in meer in detail ingaan op de voetangels, klemmen en kansen in het speelveld van globalisering, armoede en armoedebestrijding. Op welke wijze moet armoede worden bestreden? En wie bepaalt hierin, de donor of de ontvanger? Wat moeten we aan met diepgaande culturele verschillen? Wat is hierbij de rol van overheden in ontwikkelingslanden? En hoe te handelen in dictaturen en falende staten?

Wie spreekt over voetangels, klemmen en dilemma's spreekt uit dat hij of zij voor een op het eerste gezicht onmogelijke keuze staat. En alsof dat nog niet genoeg is, spelen bij het probleem van globalisering, armoede en armoedebestrijding lokale omstandigheden, omgeven door historische, culturele en religieuze elementen, een heel belangrijke rol. Het maken van 'standaard'-keuzes is daardoor lastig, zo niet onmogelijk. Het daagt uit tot zorgvuldigheid, sensitiviteit en creativiteit.

Sesamcasus

Het is november. Ik (JL) loop ergens in het noorden van Sierra Leone in West-Afrika. Samen met Ellen en John, twee collega's. Frank, een collega van onze partnerorganisatie, en een paar boeren maken ons wegwijs in het woud dat groeit in de verlaten tuinen, waar rijst, peper, sesam en gember wordt verbouwd. Ver van de stad, diep in het land. De vrouwen breken met hun ene hand takje voor takje. In de andere hand maken ze hun rijstbussels. En elk takje draagt voor de komende tijd bij aan het dagelijks voedsel.

Het dorp is arm. Een typisch dorp in het regenwoud. Hutten opgetrokken uit blokken, die ooit als modder gekneed tot een steen gevormd en in de zon gedroogd zijn. Te ver van de dicht bewoonde wereld om over stromend water en elektriciteit te beschikken. Net aan overlevend op de rijst en de sorghum. Zonder inkomen om de eigen kinderen onderwijs te geven, naar de dokter te kunnen of medicijnen te kopen. Verstoken van alles dat het wonen in een stad of ontsloten dorp aangenaam maakt. Boeren en hun vrouwen die met hun nazaten voor mij model staan voor de plattelandsarme in Afrika. En de boeren die met ons meelopen zijn eigenlijk nog goed af. Want hier, in het noorden van Sierra Leone, kunnen ze in ieder geval zeker zijn van regen, is de omgeving altijd groen en is er nooit absoluut gebrek aan eten.

De boeren van dit dorp waren in de burgeroorlog, die vijf jaar geleden eindigde, gevreesde rebellen. Deze oorlog, die deels werd gefinancierd met de export van diamanten, is na enkele internationale militaire interventies tot een einde gebracht. Uiteindelijk zitten de boeren, met dank aan de gesloten vrede, aan de goede kant. Sierra Leone krabbelt langzaam maar zeker op uit de strijd tussen stammen en om de diamanten die het land in het gat van chaos, onzekerheid, onveiligheid en diepe armoede liet tuimelen. En elke boer, elke man, elke vrouw kan verhalen over familieleden die ze missen. Bij sommigen hoef je geen psycholoog te zijn om te kunnen zien dat het trauma van de oorlog méér het leven beheerst dan de ploetering om de dagelijkse rijst. En de boeren moeten duidelijk nog wennen aan een overheid.

Het gaat ons vandaag om de pepers, de sesam en de cashew. En we praten over de gember. Want met dank aan de organisatie van Frank, met wie we als ontwikkelingsorganisatie samenwerken, kunnen we langs de Libiërs en Indiërs in Free Town heen deze boeren met hun pepers toegang te geven tot

de markt in Free Town. Twee zakken pepertjes geven voldoende inkomen voor een half jaar. De sesam uit het dorp hier in Sierra Leone zit straks op de harde broodjes in Nederland, de gember in de Europese bami goreng en de cashew ligt over een paar jaar in de schappen van de supermarkten. Het ideaal van Frank en Michael, zijn directeur, is dat door de verkoop van deze producten de kinderen van de boeren uiteindelijk naar school kunnen, op eigen kosten. Maar Frank en Michael weten ook van de bedreigingen die vanuit een open wereld op hen afkomen. De producten de wereld insturen lukt alleen als de prijs kan concurreren en de kwaliteit de toets der kritiek kan doorstaan.

Ik beseft ineens dat er in onze groep veel symboliek zit. De boeren en hun vrouwen, Ellen, John en ik. Frank niet te vergeten, die de boeren en ons verbindt. Mensen die iets met elkaar hebben. Die met elkaar verbonden zijn. Met elkaar onderdeel zijn van een wereld die steeds opener wordt. In en door ons groepje komt Europa in het regenwoud en het regenwoud in Europa en worden mensen door producten aan elkaar verbonden, waarbij ze ook invloed op elkaar hebben. Want de sesam van de boeren die we vandaag bezoeken is te klein voor onze broodjes. Frank geeft tips om dat probleem bij de volgende oogst te voorkomen.

Maar dát er keuzes gemaakt moeten worden staat buiten kijf. Want wie in een dilemma géén keuze maakt creëert onzekerheid. Wie daarentegen willekeurig kiest creëert chaos, onbegrip en verwarring. En wie vlucht uit de dilemma's rond armoede en globalisering in de blauwdrukachtige oplossingen houdt zichzelf en anderen voor de gek en creëert valse hoop en dus frustratie. Dat lijkt een open deur. Toch is het belangrijk dit te benoemen. Want omwille van de complexe aard van de problematiek wil dit essay geen kant en klare antwoorden geven op de problematiek die speelt in het spanningsveld rond armoede en globalisering. Wél wil dit essay vanuit waarden en waardenoriëntaties handvatten aanreiken, die helpen bij het maken van keuzes.

Belangrijke voorvragen als het gaat om ontwikkelingshulp zijn die naar het motief om aan ontwikkelingshulp te doen, en (daaraan gerelateerd) het doel van deze hulp. De WRR signaleert een spagaat tussen twee verschillende drijfveren achter ontwikkelingshulp (hoewel het volgens

hem wel mogelijk is deze naast elkaar te laten bestaan). Veel hulp, met name vanuit particulier initiatief, wordt er geboden vanuit het morele motief, om de zwakken te ondersteunen. Dit motief leidde tot een breed scala aan projecten, met name op het gebied van directe armoedebestrijding (op de korte termijn). Daarnaast speelt er het motief van (welbegrepen) eigenbelang, dat met name westerse staten ertoe gebracht heeft om landen in het Zuiden te moderniseren – niet zelden langs westerse lijnen.¹⁵⁶ Dit essay zal trachten een benadering te laten zien vanuit een waarden-volle visie op mens en maatschappij. Christelijke waarden als trouw, naastenliefde en eigen verantwoordelijkheid spelen hierbij een rol. Hieronder zal duidelijk worden waarom het wenselijk is om te kiezen voor het realiseren van deze waarden als drijfveer, richtingwijzer en doelstelling van ontwikkelingssamenwerking.

De volgende paragraaf biedt een ruwe schets van het speelveld van armoede en globalisering. In paragraaf 5.3 wordt een overzicht gepresenteerd van de verschillende bedreigingen, maar ook van de kansen die zich voordoen bij armoedebestrijding. Vervolgens komt het Nederlandse overheidsbeleid aan bod en in paragraaf 5.5 de rol van het maatschappelijk middenveld. Paragraaf 5.6 biedt een blik vanuit het perspectief van het individu, en tenslotte worden in de laatste twee paragrafen een christelijke reflectie en een aantal aanbevelingen gepresenteerd.

5.2 Armoede en globalisering: achtergrond en context

5.2.1 Een korte historische schets

De echte start van ontwikkelingssamenwerking en dus armoedebestrijding ligt in het beroemde *Point Four* van Truman. *Point Four* was er op gericht om landen, die zich net aan de koloniserende mogendheden aan het ontworstelen waren, de hand te reiken met een programma van technische assistentie en financiële ondersteuning. In diezelfde jaren werden internationale instellingen als het Internationaal

¹⁵⁶ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt*, Amsterdam: A.U.P. 2010, 35-60.

Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank opgericht. Allemaal gericht op verbinding van landen onderling en met het primaire doel om armoede te bestrijden.

In Nederland werd, aansluitend op Trumans *Point Four*, in 1949 een interdepartementale werkgroep opgericht, om mogelijkheden voor een bijdrage aan de plannen van Truman te bestuderen. In de literatuur is er op gewezen dat dit naast motieven van humanitaire aard, ook te maken had met het opnieuw in kunnen zetten van tropische deskundigheid uit de koloniale gebieden en het uitbreiden van exportmogelijkheden voor de Nederlandse bedrijven. Dat laatste thema duikt in de korte geschiedenis van de ontwikkelingssamenwerking steeds weer op.

In de jaren 1950 kwam het organiseren van ontwikkelingshulp nog niet echt van de grond. In VN-kringen werden dan ook de jaren zestig pas het eerste ontwikkelingsdecennium. In die jaren wilde men de hulp strategisch en gestructureerd gaan aanpakken. Nederland volgde op dit punt de trend. De in 1949 ingezette bezinning werd pas in 1963 vertaald in een staatssecretariaat voor ontwikkelingshulp op het ministerie van Buitenlandse Zaken. Van 1965 tot 2010 staat er, met een korte onderbreking tijdens het kabinet Balkenende-I, een minister aan het roer van ontwikkelingssamenwerking.¹⁵⁷

De geschiedenis van de ontwikkelingssamenwerking kenmerkt zich door een opeenvolging van paradigma's die telkens teleurstellingen bleken op te leveren. In de jaren 1960 werd armoede gezien als een vooral economisch bepaald probleem, dat binnen afzienbare tijd opgelost kon en moest worden. Vanuit humanitair oogpunt was er wel betrokkenheid bij het lijden dat gepaard gaat met armoede, maar voor het overige had men weinig oog voor het feit dat de mens meer is dan een pion in het "wereldmonopoliespel".

Tegen deze achtergrond was er aanvankelijk in de ontwikkelingshulp vrijwel uitsluitend aandacht voor zaken die vanuit macro-economisch oogpunt groei moesten bevorderen (bijvoorbeeld door middel van

¹⁵⁷ Het in oktober 2010 aangetreden kabinet-Rutte/Verhagen heeft geen afzonderlijke minister voor Ontwikkelingssamenwerking.

industrialisatie, import vervangende productie, bevordering van export en dergelijke). Daarbij ging men er vanuit dat door het veronderstelde *trickle down effect* de welvaart uiteindelijk ook wel tot de armen zou doorsijpelen en ook zij zouden profiteren van de groei. Helaas bleek de strategie in veel gevallen te leiden tot een bredere kloof tussen armen en rijken, juist ook in de landen, die de hulp ontvingen. Rijkdom druppelde niet vanzelf door. Achteraf bezien omdat voorbijgegaan werd aan de vraag naar het diepere waarom van de armoede, de problematiek rond tariefmuren, beroepsscholing van mensen en dergelijke. Anderzijds bleek een ontwikkelingsland veelal wel ten minste een zekere mate van economische groei nodig te hebben om (in potentie) voor de eigen armen te kunnen zorgen.¹⁵⁸

In de jaren 1970 kwam daarom de gedachte op dat de overheden in ontwikkelingslanden een sociaal beleid moesten voeren en aan herverdeling van inkomen moesten doen. Het decennium daarna werd dit paradigma verdrongen door het neoliberalisme: de betreffende staten moesten vooral de vrije markt zijn werk laten doen. Toch bleek ook dit ideaal niet te leiden tot sterkere ontwikkelingseconomieën. De laatste twee decennia wordt het belang van een zekere mate van goede sturing door de overheid weer erkend.¹⁵⁹

Ondertussen is de ontwikkelingssector aan het einde gekomen van de *magic bullets*: het is voor iedereen duidelijk dat er niet één universeel concept en geen theoretisch te ontwerpen pad naar ontwikkeling bestaat. Ontwikkelingsdeskundigen zien in dat er per land nauwkeurig gekeken moet worden waar de problemen zich bevinden en hoe daarmee kan worden omgegaan. Daarnaast is men bescheidener geworden met betrekking tot de eigen mogelijkheden om een ontwikkelingseconomie uit het dal te tillen.¹⁶⁰

Een andere trend is dat het hulpaanbod en de hulpstromen steeds talrijker, gevarieerder en ook diffuser worden. Dit heeft allereerst te

¹⁵⁸ Ibidem, 174-176.

¹⁵⁹ WRR, *Doing Good or Doing Better. Development Policies in a Globalizing World*, Amsterdam: AUP 2009, 16-19.

¹⁶⁰ Ibidem, 33-40.

maken met het feit dat voormalige ontwikkelingslanden als met name China ook steeds meer doneren. Overigens hanteert China daarbij andere normen dan het westen gewend is, waarover hieronder meer. Ook de rol van ngo's (non-governmental organizations) wordt groter, mede door de opkomst van ngo's in het Zuiden. Dit alles heeft geleid tot een grote versplintering van de ontwikkelingshulp. In 2005 had een ontvangend land gemiddeld met 33 donoren te maken. Daarbij komt dat de invloed van multilaterale instellingen als de VN afneemt, zodat de internationale coördinatie in toenemende mate te wensen overlaat. Daarnaast nemen de private investeringen in ontwikkelingslanden en ook de bedragen die in het westen werkende migranten naar hun land van herkomst sturen (*remittances*) een veel hogere vlucht dan de officiële kanalen van ontwikkelingshulp. Wel moet hierbij de kanttekening worden gemaakt dat de groei van investeringen met name plaatsvindt in China, en niet of nauwelijks in Afrika.¹⁶¹

5.2.2 Armoede en globalisering nu

Anno 2010 is de kloof tussen arm en rijk groter dan ooit en het absolute aantal armen historisch hoog. Meer dan een halve eeuw ontwikkelingssamenwerking en een kwart eeuw slechten van allerlei grenzen en obstakels heeft dat niet kunnen voorkomen. Globalisering is vooralsnog geen voldoende voorwaarde om armoede de wereld uit te helpen.

Globalisering, armoede en armoedebestrijding grijpen op verschillende manieren op elkaar in. Belangrijk in dit verband is de situatie met betrekking tot de wereldhandel, en de discussie over vrije handel en tariefmuren. Maar ook op andere manieren is er sprake van een relatie. In het meten van armoede. In het beschouwen van armoede als fenomeen. Maar ook in de beleving van armoede, zoals een aantal hieronder genoemde voorbeelden illustreert.

De hegemonie op het terrein van de wereldhandel (ook met betrekking tot de invloed bij internationale handelsverdragen) ligt duidelijk niet meer bij de Verenigde Staten, zelfs niet meer zozeer bij het Westen.

¹⁶¹ Ibidem, 20-21; WRR, *Minder pretentie, meer ambitie*, 125-130.

Newly Industrializing Countries (NIC) als de Zuid-Oost-Aziatische landen, maar ook Brazilië, worden erg belangrijk en volgen hun eigen agenda. Deze landen zijn intussen dan ook voorstanders van vrijhandel geworden, omdat vooral hun economieën daar wel bij varen. Sub-Sahara Afrika daarentegen is (vooralsnog) vooral gebaat bij de mogelijkheid haar economieën (deels) af te schermten van de wereldhandel.¹⁶²

Op een nadelige wijze ondervonden veel ontwikkelingslanden de gevolgen van globalisering toen vanaf 2007 de voedselprijzen sterk stegen. Het betekende voor velen een sterke vermindering van de mogelijkheden om voldoende voedsel (met name graan) te kunnen importeren. De financiële crisis in het westen blijkt ook nadelig uit te pakken voor de ontwikkelingseconomieën. De kapitaalstromen richting het Zuiden (zowel de investeringen als de *remittances*) dalen in belangrijke mate, en de wereldhandel loopt terug zodat het voor ontwikkelingslanden moeilijker wordt hun grondstoffen af te zetten en er voor hen betalingsbalansproblemen dreigen. De verdere gevolgen moeten worden afgewacht, ook omdat het nog niet geheel duidelijk is hoe de westerse staten zullen reageren, hoewel er al wel neigingen tot meer protectionisme zijn waar te nemen en er signalen zijn dat de voor ontwikkelingshulp beschikbare budgetten significant kleiner worden.¹⁶³

Mede met het oog op de voor ontwikkelingslanden nadelige gevolgen van globalisering, zoals de voedselcrisis en de financiële crisis pleit de WRR voor een 'ingebedde globalisering'. Hiermee wordt bedoeld dat het mondiale handels- en kapitaalverkeer niet volledig vrijgegeven moet worden, maar 'ingebed' in het geheel van politiek en maatschappij. Hierdoor kunnen landen zich tegen negatieve invloeden vanuit de internationale economie beter teweer stellen. Dit dient wel op zo'n wijze te geschieden dat de positieve elementen van globalisering bewaard blijven.¹⁶⁴

¹⁶² WRR, *Minder pretentie, meer ambitie*, 25-28.

¹⁶³ Ibidem, 51-52; Commission on Growth and Development, *Post-Crisis Growth in Developing Countries*, 2010, http://www.growthcommission.org/index.php?option=com_content&task=view&id=96&Itemid=169.

¹⁶⁴ WRR, *Minder pretentie, meer ambitie*, 169-172.

Een juiste aansluiting op de wereldmarkt is essentieel voor ontwikkelingseconomieën. De casus Sierra Leone is er een voorbeeld van. Alleen boeren helpen betere gewassen te verbouwen helpt niet. Het sluitend maken van de productketens, de aansluiting op de markten helpt uiteindelijk verder. En dat vraagt samenwerking tussen de ontwikkelingsbranche, de markten, de wereldhandel en bedrijven. En uiteraard een overheid, die zorgt voor een wet en regelgeving die die aansluiting mogelijk maakt. Hierbij moet er rekening mee worden gehouden dat voor het Afrikaanse continent het optrekken van tariefmuren voor import een situatie kan creëren die tegen de WTO-stroom in kansen geeft aan het continent. Kansen, die bijvoorbeeld India al genomen heeft door langzaam maar zeker binnen een grotendeels gesloten economie te bouwen aan de basis voor haar ontwikkeling. Overigens zal binnen het continent door de vorming van regionale markten nadrukkelijk aandacht moeten komen voor de verbinding tussen markten binnen Afrika.

De dollararmen

Een van de meest bekende manieren om armoede inzichtelijk te maken is die van het inkomen van één US-dollar per dag. Wie minder verdient dan die ene dollar per dag, leeft onder de absolute armoedegrens. Die manier van meten is niet probleemloos. Want wisselkoersverhoudingen (globalisering!) beïnvloeden bij deze manier van kijken het aantal armen dat in een land leeft, zonder dat dat daadwerkelijk de situatie van armen verandert. Dit punt speelt bijvoorbeeld in een land als India, waar de positie van de Indiase *rupee* de afgelopen jaren sterker is geworden ten opzichte van de dollar. Dat vermindert direct het aantal armen in het land, zonder dat welke arme dat ook maar in zijn maag of buidel voelt.

Zelfbeeld, boeren en media

Haiti kent ten noorden van St. Marc een vruchtbare delta, waar talloze boeren hun rijst verbouwen. De graanschuur van Haiti. Maar de boeren verarmen, omdat de marktprijs van Amerikaanse importrijst ver onder hun kostprijs ligt. En verarming knaagt aan het zelfbeeld en leidt tot verpaupering. Juist omdat er in de onstabiele context van Haiti geen alternatieven zijn.

Armoede is meer dan alleen een gebrek aan inkomen. Het heeft ook te maken met bijvoorbeeld gebrekkige toegang tot onderwijs, gezondheid, positie van kwetsbaren. Maar ook met de materiële status van anderen in je omgeving of de omgeving die je ziet. Het feit dat de wereld via media en reclame in dorpen doordringt maakt ook dat globalisering de beleving van armoede diepgaand beïnvloedt. Dat komt omdat armoede ook een psychologische dimensie heeft. Juist die psychologische dimensie kan de ervaring van armoede intensiveren en tot frustratie leiden. Dat soort effecten speelt mee in de wereldwijde spanningen rond de *war on terror*.

Globalisering en menselijke waardigheid

Het staat buiten kijf dat (seks)toerisme deviezen opleveren voor de arme kant van de wereld. Maar de prijs die er voor betaald wordt is hoog. Allereerst omdat de menselijke waardigheid van slachtoffers weggegeven wordt. Maar ook omdat het aantoonbaar bijdraagt aan de verspreiding van HIV/Aids. Voor de wereldwijde drugshandel geldt *mutatis mutandis* eenzelfde verhaal.

Vergeten platteland

In veel Derde Wereld landen verliest de overheid, doordat ze zich richt op industrialisatie, de interesse voor het platteland. De gevolgen daarvan zijn desastreus, te meer als men bedenkt dat in veel landen van de Derde Wereld meer dan zeventig procent van de bevolking op het platteland woont. De in 2008 gepubliceerde IOB-evaluatie¹⁶⁵ van het Nederlandse Afrikabeleid toont aan dat dat probleem voortduurt tot op de dag van vandaag. De aandacht, die er wel voor het platteland is, beperkt zich tot de introductie van technologische landbouw (de groene revolutie). Maar deze tast veel traditionele samenlevingen aan en verstoort, soms blijvend, de moeizaam opgebouwde evenwichten in traditionele vormen van landbouw.

In de dichtstbevolkte landbouwgebieden wordt men steeds verdergaand geconfronteerd met de bevolkingsgroei. Het aantal mensen dat erbij

¹⁶⁵ IOB: Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie.

komt moet het zonder land doen. De trek naar de stad neemt daardoor in omvang toe, waar deze landlozen echter lang niet altijd in de industrie terecht kunnen. Bovendien ontbreken daar de sociale en culturele vangnetten van het platteland. Gekoppeld aan de werkloosheid, luidt dit voor tallozen een periode van bittere armoede in, waarop de regeringsleiders noch de donoren uit het Noorden een antwoord hebben.

De voorbeelden in deze korte schets laten zien dat het effect van globalisering op armoede te maken heeft met én de effecten op macro-economisch niveau én de beleving op micro en zelfs individueel niveau.

Sterktes

Zwakten

<ul style="list-style-type: none"> • Verminderde armoede in NIC's (5.2.2) • Wereldwijde aandacht voor ontwikkeling door MDG's (5.3.5) 	<ul style="list-style-type: none"> • Blauwdrukdenken (5.3.1) • Zelfoverschatting sector (5.3.2) • Export westerse democratie (5.3.3)
<ul style="list-style-type: none"> • Waarden(5.3.6) • Lokale praktische groei (5.3.6) • Einde grote ontwikkelings-theorieën, ruimte voor specifiek toegesneden maatwerk (5.3.6) • Globalisering: positieve gevolgen wereldhandel, investeringen en <i>remittances</i> (5.3.5) • Globalisering: telecommunicatie (5.3.5) • Ngo's (5.5) • Gedeelde waarden over grenzen (5.3.7) 	<ul style="list-style-type: none"> • Politieke doelstellingen bij hulp en interventie (5.3.3) • Falende staten en <i>war on terror</i> (5.3.3) • De rol van China in Afrika (5.3.3) • Globalisering: verstoring ontwikkelingseconomieën (5.2.2) • Globalisering: ziekten en sekstoerisme e.d. (5.2.2) • Beschikbaarheid medicijnen (aidsremmers) voor armen (5.3.3) • Gebrek aan draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking (5.3.4)

Kansen

Bedreigingen

5.3 Bedreigingen en kansen vanuit het denken en doen

Bovenstaande tabel geeft een *SWOT*-analyse (*Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats*) van de actuele situatie met betrekking tot ontwikkelingssamenwerking. Enkele punten in dat overzicht zijn al aan de orde geweest in de vorige paragraaf, zoals die met betrekking tot globalisering. Deze paragraaf biedt een uitwerking van een aantal in bovenstaande tabel genoemde zwakke punten van het hedendaagse beleid en een aantal bedreigingen met betrekking tot armoede en globalisering. In het tweede gedeelte van deze paragraaf (vanaf 5.3.5) komen de kansen op dit terrein aan bod.

5.3.1 De dreiging van de blauwdrukken

Een van de grootste bedreigingen voor de oplossing van het armoedevraagstuk is de benadering vanuit uitsluitend economische termen en het tamelijk onkritisch toepassen van de doel-middelenrationaliteit als basis voor de aanpak (het eerste punt aan de rechterkant in de tabel op p. 95).

Papierwerk

De conceptuele aanpak leidt tot een blauwdrukachtige benadering, waarbij grote en grootse plannen de boventoon voeren en de architecten van de plannen niet zelden langs noordelijke en westerse lijnen denken. Bestrijding van armoede wordt daarmee een westers exportproduct. De eerder gememoreerde IOB-evaluatie over het Nederlandse Afrikabeleid laat daar elementen van zien.

Tot op de dag van vandaag kenmerkt conceptuele blauwdruk-benadering de aanpak van multilaterale instellingen als de Wereldbank, het IMF (de roemruchte *Poverty Reduction Strategy Papers*). Maar het is ook het basisdenken achter de *Millennium Development Goals* (MDG's)¹⁶⁶ en in de *End of Poverty*-gedachte van iemand als Jeffrey Sachs.

¹⁶⁶ De MDG's zijn een aantal doelstellingen die de VN zich voor 2015 hebben gesteld en die variëren van het halveren van armoede tot het organiseren van een wereldwijde samenwerking voor ontwikkeling. Het is overigens intussen duidelijk dat deze doelen de komende vijf jaar niet meer gehaald zullen worden.

De benadering ziet in het algemeen gesproken de lokale dimensies van armoede over het hoofd, denkt niet vanuit de lokale percepties van armoede en ziet daarbij vaak ook de kansen, die er in lokaal verband zijn, over het hoofd. De conceptuele aanpak begint bij bureaus en gaat vervolgens naar mensen, maar gaat aan de eigenstandige inbreng van mensen voorbij. En vervolgens eindigen de plannen ook in bureaus. In het beste geval in een lade. In veel andere gevallen als het zoveelste negatieve rapport over het effect van armoedebestrijding. In geval van de Afrika-evaluatie is duidelijk dat door deze aanpak de stedelijke omgeving, waar de beleidsmakers zetelen, de focus krijgt!

De menselijke kant

De conceptuele aanpak laat ook nog een andere manier mensen buiten beschouwing. Mensen leven in een wereld die om hen en door hen gebroken is. Dat heeft gevolgen voor de wijze waarop je met globalisering omgaat en armoede aanpakt. Mensen zijn tot zonde geneigd, wat onder andere tot uitdrukking komt in ik-gerichtheid. Wie daarmee geen rekening houdt komt in de conceptuele en puur economische aanpak altijd bedrogen uit. Want juist de zondigheid beperkt in hoge mate de voorspelbaarheid van interventies en zet het gebruik van doel-middelenrationaliteit onder druk. Dit zorgt er bovendien voor dat kwetsbaren eigenlijk altijd uitgesloten worden of buitengesloten blijven. Mensen zijn geen machines. Mensen reageren op interventies vanuit hun eigenaardigheid en cultuur. En dat verschilt van mens tot mens en van regio tot regio en van sociale klasse tot sociale klasse.

Tenslotte komt armoede juist voor in omgevingen die een hoge mate van omgevingsrisico's hebben. Die risico's zitten juist in een politiek instabiel klimaat, geen optimaal (politiek) bestuur, omgevingen met verhoogde kansen op natuurrampen en politieke conflicten etcetera. Het voorbijgaan aan gebrokenheid, verhoogde kansen op risico's, menselijke zondigheid en diversiteit beperkt in hoge mate de toepasbaarheid van strategieën die gebaseerd zijn op de doel-middelenrationaliteit. Dat dergelijke strategieën tot op vandaag op wereldniveau uit de kast gehaald worden, is een serieuze bedreiging voor de strijd tegen armoede. Ze illustreert ook dat in feite het rijke deel van de wereld de

aanpak van armoede dicteert en domineert. Het is wellicht het meest negatieve effect van globalisering.¹⁶⁷

In dit verband is het goed om met name de MDG's als illustratie te noemen. Deze bij uitstek politiek ingegeven doelstellingen koppelen via logische interventies het reduceren van armoede aan plannen van aanpak. Het positieve is dat de MDG's door vrijwel alle politieke leiders, arm en rijk, onderschreven zijn. Maar juist de MDG's zijn een schoolvoorbeeld van het denken vanuit concepten. De doelen zijn sterk kwantitatief- en resultaatgericht. De dreiging die van deze aanpak uitgaat is veelledig.

Allereerst is de verleiding groot om juist in die omgevingen armoede te bestrijden waar het effect een redelijke mate van voorspelbaarheid heeft. Dat maakt dat landen als India en China in hoge mate bijdragen aan de realisatie van de MDG's. Maar voor fragiele en instabiele staten zijn de resultaten onzeker en onvoorspelbaar. Met als gevolg dat juist mensen die in kwetsbare en onstabiele omgevingen wonen meer naar de rand verschuiven dan het geval zou zijn als armoede in een ander type aanpak vervat zou zijn geweest. Het is aantoonbaar dat internationale donoren landen en regio's met een hoge mate van instabiliteit links laten liggen. In dit geval kan bijvoorbeeld Haïti genoemd worden.

De MDG's leiden ook tot een concentratie op thema's die onderdeel vormen van de MDG's. Daardoor krijgt bijvoorbeeld de strijd tegen HIV/Aids aandacht ten koste van een bredere aandacht voor basisgezondheidszorg. Tenslotte verleiden MDG's tot het eenzijdig focussen op aantallen. Dat zet de kwaliteit van interventies en de *follow-up* van interventies onder druk. Een land als Zambia bijvoorbeeld slaagt er waarschijnlijk in om in 2015 alle kinderen op school te hebben. Maar de kwaliteit van onderwijs is belabberd en als gevolg daarvan is

¹⁶⁷ Zie ook Frans J. Schuurman, 'The impasse in development studies' in: Vandana Desai and Robert B. Potter (red.), *The Companion to Development Studies*, New York 2002, die als oorzaken van de huidige impasse in het ontwikkelingsdenken de volgende noemen: 1) het veralgemeniseren van de derde wereld; 2) de maakbaarheids-utopie; 3) het beschouwen van de natiestaat als ultiem vehikel voor ontwikkelings-samenwerking.

het effect van onderwijs voorspelbaar slecht of zelfs nihil. Bovendien ontbreekt het aan een goed vervolg op het basisonderwijs en is er geen aansluiting van onderwijs op de arbeidsmarkt, waardoor er een groot stuwmeer van jongeren met lager onderwijs ontstaat die vervolgens niets met dat onderwijs kunnen.

De recente ontwikkelingen met betrekking tot de MDG's laten wel lichtpuntjes zien: de VN-top over MDG's in september 2010 onderkende in haar slotverklaring veel van bovengenoemde bezwaren en sprak voornemens uit om op een andere wijze met de MDG's om te gaan. Zo wordt er in de beeldvorming meer rechtgedaan aan de regionale verschillen in het arme Zuiden en wordt aandacht gevraagd voor een kwalitatieve en duurzame wijze van realiseren van de MDG's (in plaats van een eenzijdige kwantitatieve benadering). Daarnaast wordt benadrukt dat economische groei in ontwikkelingslanden pas nastrevenswaardig is wanneer duidelijk is dat ook de armen in deze landen daar de vruchten van plukken. De verantwoordelijkheid en de mogelijke rol van de private sector hierbij wordt onderkend. Kritiekpunten op de slotverklaring zijn er ook: er spreekt nog steeds een maakbaarheidsoptimisme uit. Daarnaast wordt er te veel vastgehouden aan het vrije marktdenken: men wil de wereldhandel verder liberaliseren zonder rekening te houden met het belang van de meeste Afrikaanse landen om hun economie (tijdelijk) af te schermen en zonder storende invloeden van buitenaf op te bouwen.¹⁶⁸

Een beleidsfout die met het bovengenoemde nauw samenhangt is dat de focus van ontwikkelingshulp tot nu toe voor het grootste deel lag bij directe armoedevermindering, directe verbetering van de sociale leefomstandigheden. Dit levert immers de best meetbare, en ook de aan het grote publiek best 'verkoopbare' resultaten op. Hierbij echter bestaat bijvoorbeeld het gevaar dat hulpafhankelijkheid ontstaat, zodat de hulp (op de lange termijn) de ontwikkeling van een stabiele economie belemmert. Hoewel acute noodsituaties nopen tot directe hulp, is het over het algemeen voor de lange termijn noodzakelijk de blik te verbreden, en economieën helpen zich duurzaam te ontwikkelen. Dit

¹⁶⁸ De slotverklaring is te downloaden vanaf internet: www.un.org/en/mdg/summit2010/pdf/mdg%20outcome%20document.pdf.

kan bijvoorbeeld inhouden dat geïnvesteerd moet worden in een brede middenklasse, om zo een stabiele en productieve economie op te bouwen.¹⁶⁹ Meer in het algemeen moet ervoor gewaakt worden dat ontwikkeling wordt benaderd vanuit een eenzijdige focus, hetzij op economie, hetzij op bestuur of waarop dan ook.

5.3.2. Zelfoverschatting

Een andere bedreiging is dat de sector van internationale samenwerking zich tot op de dag van vandaag ziet als dé actor die het armoedeprobleem de wereld uit moet en kan helpen. In een globaliserende wereld is dat een kneuterige en zelfs gevaarlijke manier van denken. Economisch gemeten vormt de geldstroom die via ontwikkelingssamenwerking naar het Zuiden gaat slechts een fractie van wat er wereldwijd aan stromen heen en weer gaat. Handelsstromen, geldstromen van immigranten naar het thuisfront en investeringen van het bedrijfsleven zijn vele malen omvangrijker. En juist bij actoren als het bedrijfsleven maar ook sectoren als gezondheidszorg en onderwijs is veel kennis en vaardigheid aanwezig die in de strijd tegen armoede ingezet kan worden. Die schatten niet opdelen en geïntegreerd inzetten leidt tot verbrokkeling en verzwakking van de aanpak van het armoedeprobleem. Bovendien leidt het zelfbeeld van de sector internationale samenwerking tot overspannen verwachtingen die uiteindelijk niet waargemaakt kunnen worden.

5.3.3 De dreiging van politiek en macht

Politieke doelstellingen wantrouwen

In het algemeen geeft de geschiedenis aanleiding om politieke doelstellingen op het gebied van armoedebestrijding eerder te zien als een bedreiging dan als een kans (zie de eerstgenoemde bedreiging in de tabel op p. 95). Hoewel er sinds Truman zeker sprake is van humanitaire motieven in armoedebestrijding, doet de geschiedenis vermoeden dat juist deze motieven slechts het verhullende decor vormden en vormen voor motieven die een hoog politiek machtsgehalte hebben. Tot de val van de Berlijnse Muur in 1989 was het politieke draagvlak voor

¹⁶⁹ WRR, *Minder pretentie, meer ambitie*, 117-124; 145-153.

internationale samenwerking hoog. Maar de keuzes die gemaakt werden doen vermoeden dat het politieke en economische *commitment* van arme landen aan machts- en ideologische blokken bij besluitvorming en uitvoering van programma's uiteindelijk de doorslag gaven. Het is niet voor niets dat de politieke steun aan internationale samenwerking na de val van de muur in een crisis terecht kwam. Die crisis kentert pas sinds de *war on terror* een verband legt tussen armoede, politieke instabiliteit en terreurdreiging. Het valt daarom te verdedigen dat politiek geformuleerde doelstellingen vanuit het perspectief van de armen altijd met een zeker wantrouwen en als een vorm van bedreiging benaderd moeten worden.

Falende staten en westers ingrijpen

Juist de aandacht voor de strijd tegen terreur laat nog een andere bedreiging zien als het gaat om het bestrijden van armoede in een globaliserende wereld. Door het ontbreken van een betrouwbare en sterke overheid bieden fragiele falende staten, die niet zelden arm zijn, mogelijkheden voor de globalisering van terreur, naast het feit dat ze voor hun burgers geen stabiele en veilige omgeving kunnen of willen creëren. De overheid in een fragiele en instabiele situatie is vaak een onvoorspelbare, onbetrouwbare en niet serieuze gespreks- en samenwerkingspartner voor bilaterale en multilaterale samenwerking. Dat beperkt de mogelijkheden van gouvernementele samenwerking. Voorbeelden zijn vooral te vinden in Afrika, maar ook Haïti, Afghanistan en Irak kunnen worden genoemd. Dit alles stelt vragen bij de relatie met die overheid en creëert dilemma's als het gaat om samenwerking met bijvoorbeeld het maatschappelijk middenveld als countervailing power tegenover de overheid (zie paragraaf 5.5).

De westerse stijl van interveniëren in dergelijke staten roept ook twijfels op. De internationale gemeenschap is uiterst terughoudend in het ingrijpen in binnenlandse aangelegenheden en dat is niet verwonderlijk. Het schenden van de nationale soevereiniteit door de internationale gemeenschap schept immers precedenten waarbij het lastig is om nog te bepalen waar de nationale soevereiniteit begint en waar ze ophoudt. Maar daarbij spelen ook nog andere zaken een rol. Een voorbeeld is Darfur. Het conflict in Darfur is een conflict dat zich in Soedan afspeelt.

Soedan dat met de olie in het zuiden en de koppeling naar de Arabische wereld, met ook belangen in de olie, in een economische machtsrol zit. Juist die machtsrol, die Soedan kan spelen door de globalisering van economische belangen, maakt het voor de internationale gemeenschap lastig een vuist te maken en harde keuzes af te dwingen. Darfur en wellicht ook de stammen in het Zuiden van Soedan zijn het slachtoffer. De historie lijkt aan te tonen dat internationaal ingrijpen alleen plaatsvindt in die situaties waarin de falende staat geen economische chantage (meer) kan toepassen. Soms leidt dat tot ongelukkige vormen van ingrijpen, zoals in Haïti. Soms kan het de vicieuze cirkel doorbreken, zoals bij Britse ingrijpen in Sierra Leone (zie de sesamcasus op p. 86-87).

Hiermee hangt samen dat er vaak te snel wordt getracht de westerse democratie te 'exporteren'. Democratie kan echter in een instabiele en arme omgeving bijna per definitie niet op westerse wijze functioneren. Dat kan alleen in een open samenleving met een laagdrempelige toegang tot informatie, een open debat en een zekere mate van onafhankelijkheid voor de individuele burger. Aan die voorwaarden voldoet bijvoorbeeld een omgeving met hoge percentages analfabetisme niet. Wie investeert in democratie zonder te investeren in onderwijs en een mondig maatschappelijk middenveld investeert in een democratie zonder fundament. Creëert daarmee een onoplosbaar probleem waarvan uiteindelijk de arme massa in toenemende mate het slachtoffer is. Aristide in Haïti bewijst in dat verband waartoe het met man en macht forceren van democratie leidt.

Schuivende panelen in de economische machtsverhoudingen

Een nieuwe en nog onvoldoende uitgediepte vorm van bedreiging voor armen en armoedebestrijding vormt het schuiven van panelen in de wereldwijde economische machtsverhoudingen. Wie nu in Afrika komt ziet overal dat China vanuit eigen economisch belang in het continent doordringt. De bouwwereld in Ethiopië is in toenemende mate in Chinese handen. Vakopleidingen in Afrika worden ingericht vanuit het Chinese belang in bouwwereld en industrie, waarbij het aansluiten bij de Afrikaanse context of de Afrikaanse mogelijkheden en beperkingen praktisch gesproken geen serieuze component vormen. Bovendien lijkt

het land vooral economische belangen in het oog te houden en besteedt het geen aandacht aan ethische problemen, zoals onderdrukking van mensen in sommige Afrikaanse staten.¹⁷⁰

De markt en de verdeling

Een overbekend probleem rond het vraagstuk van globalisering en armoede vormt de discussie rond de beschikbaarheid van testen voor HIV en de beschikbaarheid van aidsremmers voor armen (zie het zesde punt rechts in de tabel op p. 95). De beschikbaarheid van deze middelen wordt niet bepaald door de behoefte in bijvoorbeeld Afrika maar door de koopkracht van de patiënt. Vergelijkbare problemen doen zich eveneens voor bij andere armoedegerelateerde ziekten als malaria en tuberculose.¹⁷¹

5.3.4 De kwetsbaarheid van noordelijk draagvlak

De politieke steun voor internationale samenwerking is een kwetsbare. Eerder is al aangegeven dat die politieke steun in het algemeen alleen gemakkelijk te verkrijgen is als er politiek gezien internationale belangen mee gemoeid zijn. Er is ook nog iets anders dat de politieke steun voor ontwikkelingssamenwerking kwetsbaar maakt. In democratieën, waarbij politici in toenemende mate hun oor laten hangen naar de publieke opinie, is het creëren van steun voor bijvoorbeeld het vrijmaken van budget voor armoedebestrijding elders lastig. Er is immers geen sprake van een direct waarneembaar en voelbaar effect bij de burger zelf. Die effecten zijn er wel bij zaken als onderwijs, gezondheidszorg, verkeer en waterstaat. De populariteit van politieke bewegingen als LPF en PVV tonen aan dat het denken over eigen grenzen heen niet vanzelfsprekend is. Investeren in publiek draagvlak is daarom belangrijk.

¹⁷⁰ M.P. Jansen-Gijsbertse, 'China's handel en wandel in Afrika', in: *Zicht*, jrg 34 (2008) nr. 4, 26-29.

¹⁷¹ Zie het rapport van STOA/ETAG/Rathenau, *Extending the pipeline – towards a comprehensive and coordinated EU approach to Poverty Related Diseases*, Den Haag 2008, waarin dit probleem wordt onderkend en een aantal beleidsadviezen wordt geformuleerd. Het voert hier te ver om daar verder op in te gaan.

5.3.5 Kansen vanuit het grote perspectief

Hieronder wordt de linkerhelft van de *SWOT*-tabel (zie p. 95) uitgewerkt. Het is een open deur dat elke bedreiging ook een kans vormt. Dus in die zin biedt het omdraaien van de hiervoor genoemde dreigingen een brede waaier aan kansen voor armen en armoedebestrijding. We zullen ze niet allemaal noemen, maar gaan met name in op die zaken die als kans een aparte invulling of benadering vragen.

De aansluiting op de wereldeconomie biedt kansen voor armen (het zesde punt links in de tabel op p. 95). Weer India als voorbeeld. Het land heeft een sterk groeiende economie en dus een sterk groeiende arbeidsmarkt, waardoor er mogelijkheden voor armen zijn, die twee decennia geleden ondenkbaar waren. Wie in een land als India kans ziet om armen met onderwijs en vakonderwijs te bereiken, heeft mogelijkheden te over om armen uit de vicieuze armoedecirkel te laten ontsnappen. De *call centers*, die klanten van Amerikaanse en Engelse bedrijven bedienen zijn een mooi voorbeeld van een wereld die voor armen opengaat.

5.3.6 Kansen vanuit het denken en doen

De haken en ogen die er aan het paradigma van de doelmiddelenrationaliteit zitten, bieden de kans om op (opnieuw) vanuit waarden naar armen, armoede en armoedebestrijding te kijken. In paragraaf 5.7 zal dit worden uitgewerkt. Hier slechts de opmerking dat oriëntatie vanuit waarden armen veel meer als méns ziet dan als punt in een grafiek. De waardenbenadering werkt mét mensen en vanuit mensen. Daardoor krijgt de eigen perceptie ruimte en is er meer oog voor kansen in de eigen omgeving. Het stimuleert zo ontwikkeling vanuit het zeer diverse lokale en menselijke perspectief. De oriëntatie vanuit waarden heeft niet zozeer oog voor het kwantificeerbare effect, maar meer voor de kwaliteit van het proces, waarbij waarden als respect, betrouwbaarheid, eerlijkheid, oog voor diversiteit, nemen van verantwoordelijkheid, trouw, wederkerigheid een belangrijke rol spelen. Dat is niet uit de lucht gegrepen. Er komen, zij het nog mondjesmaat, resultaten van onderzoek beschikbaar die er op wijzen dat voor armen interventies geslaagd zijn als het proces goed verlopen is vanuit dit

soort waarden die vanuit een waardenvolle visie op mensen ingevuld worden.

Het denken over ontwikkeling is vooralsnog primair gestoeld op het optimistische verlichtings- en groeidenken. Wie dat denken wereldwijd volledig wil laten ontplooiën en tot zijn recht laten komen loopt tegen grenzen aan. Het ontwikkelingsdenken vanuit westerse paradigma's realiseren in het leven van meer dan zes miljard mensen is ideologisch bezien twijfelachtig en praktisch vrijwel onmogelijk. Het voorbeeld uit Sierra Leone (zie de sesamcasus op p. 86-87) daarentegen maakt gebruik van lokale middelen en zoekt vanuit die lokale context aansluiting op de wereldmarkt. Een ander bekend voorbeeld is dat van de microkredieten, waarbij armen worden gestimuleerd zelf via een eigen onderneming hun leefomstandigheden te verbeteren. Het denken vanuit cultuuroverstijgende waarden en het handelen en helpen in de lokale context in overeenstemming met deze waarden biedt perspectief (het vierde punt links in de tabel op p. 95).

Het denken vanuit concepten is niet alleen bedreigend. Het biedt ook kansen. Wereldwijd is er door de MDG's aandacht voor de problematiek rond armoede en rijkdom. Gebruik maken van die aandacht vormt zonder meer een kans. Mits kritisch benaderd kunnen de MDG's juist ook als kapstok gebruikt worden om de complexiteit van het armoedevraagstuk inzichtelijk te maken en zijn er ook kansen om het politieke debat rond armoede en armen langs die lijnen te voeren. Biedt het ook kansen om het humanitaire motief weer in het politieke debat een rol te laten spelen.

Een andere kans is gelegen in specificatie en specialisatie van ontwikkelingshulp (zie het vijfde punt links in de tabel op p. 95). Nu het tijdperk van de grote ontwikkelingstheorieën voorbij is, is er ruimte voor een op elk ontwikkelingsland toegesneden aanpak, zoals ook de WRR bepleit. Allereerst is het volgens de WRR belangrijk dat een donor (bijvoorbeeld de Nederlandse staat) met een beperkt aantal ontvangers in zee gaat. Van deze landen moet dan diepgaand worden onderzocht welke factoren de ontwikkeling remmen, en op welke manier de armoede het beste duurzaam en professioneel bestreden kan worden.

Daarnaast kan specialisatie ook plaatsvinden op bepaalde terreinen, waarbij Nederlandse deskundigheid bijvoorbeeld aanwezig is in sectoren als landbouw en waterbeheer.¹⁷² Zowel met bilaterale begrotingssteun aan ontwikkelingslanden als met het steunen van de talrijke multilaterale organisaties dient beduidend meer terughoudend en kritisch te worden omgegaan.¹⁷³ Kansen liggen er ook in het meer coherent maken van het buitenlands beleid als geheel. Dit veronderstelt allereerst een visie op een 'ontwikkelingsvriendelijke' mondiale economie. Voorkomen moet worden dat staten uit het Noorden met de ene hand nemen (bijvoorbeeld door middel van handelsbarrières of strenge regels met betrekking tot patenten) wat ze met de andere hand geven.¹⁷⁴

5.3.7 Kansen vanuit gedeelde waarden

Wie globaliseert gaat over zijn eigen grens. Het is in dat verband goed om op te merken dat dat ook verschillen in denken aan het licht brengt. In dit kader één voorbeeld: West Europa is door en door gesecculariseerd, in doen en denken. Juist globalisering en armoede laten zien dat het Europese seculiere denken wat dat betreft slechts een heel klein deel van het denken in de wereld vertegenwoordigt. Wie zich bezighoudt met globalisering en armoede móet iets met de kerken in Afrika, met het door en door religieuze Zuid Amerika en het niet minder godsdienstige Azië. Dat geeft juist voor kerken en organisaties die vanuit hun christelijke levensovertuiging werken kansen om voor het denken en de overtuiging van armen in de andere continenten aandacht te vragen. Zij kunnen op die wijze in een westers-seculiere omgeving aandacht vragen voor de overtuiging en de waarden die daar dominant zijn, en de seculiere debatpartner doordrongen te laten zijn van zijn eenzijdige en lang niet altijd relevante manier van kijken, percipiëren en begrijpen. Juist ook omdat het sámen werken vanuit gedeelde waarden een belangrijke basis blijkt voor het met elkaar werken aan ontwikkeling.

¹⁷² WRR, *Minder pretentie, meer ambitie*, 199-227.

¹⁷³ Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Ontwikkelen doen we samen. Een christen-democratische visie op ontwikkelingssamenwerking*, Den Haag 2010, 69-70.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 229-247. Zie voor een vergelijkbaar pleidooi Ian Goldin en Kenneth Reinert, *Globalization for Development. Trade, Finance, Aid, Migration, and Policy*, Washington 2007, 47 e.v., 146, en over intellectueel eigendom 204-209.

5.4 Het Nederlandse beleid rond armoede en globalisering

Nederland besteedt in verhouding tot andere rijke landen een hoog percentage van haar nationale inkomen aan internationale samenwerking. Daarbij ziet de overheid overigens dat een effectieve manier van armoedebestrijding langs verschillende lijnen dient te verlopen. Naast de multilaterale instellingen en haar eigen bilaterale beleid besteedt de Nederlandse overheid ook veel middelen via het zogenoemde particuliere kanaal, waarin de Nederlandse overheid het Nederlandse maatschappelijke middenveld subsidieert om samen te werken met het maatschappelijk middenveld in het Zuiden.

Onder de ministers Herfkens en Van Ardenne was er sprake van concentratie, inzetten op ongebonden hulp en sterk inzetten op meetbaarheid en effectiviteit van de hulp. Begrippen als concentratie van hulp, goed bestuur, de landenlijst en dergelijke deden hun intrede. Ontwikkelingsbeleid werd technocratischer en dus meer gedreven vanuit het conceptuele denken. Dat ging gepaard met een steeds sterkere roep om de effecten van ontwikkelingshulp zichtbaar te maken. Van Ardenne koos bewust voor de koppeling van haar beleid aan de MDG's en reorganiseerde in dat licht ook het subsidiebeleid rond het particuliere kanaal. Dat leidde tot een nieuw debat over de verhouding tussen het gesubsidieerde maatschappelijk middenveld en het Nederlandse overheidsbeleid. Met het technocratischer en meer conceptueel worden van ontwikkelingssamenwerking leidt het overheidsbeleid uiteindelijk toch weer tot een meer westers georiënteerde aanpak en is er het gevaar dat er minder oog is voor de diversiteit de lokale contexten.

Over de rol van de Tweede Kamer in dat kader nog het volgende. De in 1999 ingevoerde VBTB-systematiek¹⁷⁵ werkt en denkt vanuit de doel-middelenrationaliteit en het conceptuele denken. Het is de vraag of in sectoren als ontwikkelingssamenwerking niet veel meer vanuit mensen dan vanuit verantwoording gedacht moet worden. De huidige wijze van werken vanuit VBTB dwingt internationale samenwerking tot het optellen van cijfers en samenstellen van statistieken die geen recht

¹⁷⁵ VBTB: Van beleidsbegroting tot beleidsverantwoording; de systematiek waarmee de Staten-Generaal en de Algemene Rekenkamer de effectiviteit van het overheidsbeleid beoordelen.

doen aan de werkelijkheid en wel veel geduld van het papier vragen. Een andere, hiermee samenhangende beleidsfout is gelegen in het feit dat budgetten voor ontwikkelingshulp per jaar worden vastgesteld, waarbij niet-uitgegeven bedragen in een zwart gat verdwijnen. Dit leidt ertoe dat de bestedingsdruk soms zo hoog is dat er niet meer kritisch wordt gekeken naar de bestemming van het geld.

De laatste minister, Koenders, week in een aantal keuzes af van zijn voorgangers. Zo liep hij tegen de beperkingen aan van een uitgangspunt als goed bestuur en benoemde hij openlijk de nadelen van de puristische MDG-benadering. Daarnaast koos hij voor fragiele staten en schakelde over naar een andere wijze van verantwoording van ontwikkelingsgeld. Het kiezen voor fragiele staten dwong hem om opnieuw naar de rollen van verschillende actoren te kijken, waaronder die van de particuliere organisaties hier en daar. Zijn roep om een andere manier van verantwoorden daagt uit tot een debat over de VBTB in het licht van armoedebestrijding en globalisering.

De Nederlandse overheid heeft ook buiten ontwikkelings-samenwerking oog voor armoede en globalisering. Binnen het kader van Europa en de WTO voert Nederland redelijk consequent een pleidooi voor het slechten van de tariefmuren en is er richting het Nederlandse bedrijfsleven een stimulerend beleid om te investeren in landen die arm zijn.

5.5 De bril van het maatschappelijk middenveld

De WRR onderscheidt drie belangrijke functies van ngo's (non-governmental organizations). Allereerst kunnen deze organisaties in ontwikkelingslanden dienstverlenend optreden, bijvoorbeeld in sectoren als gezondheidszorg en onderwijs. Daarnaast kunnen zij functioneren als 'waakhonden' ten opzichte van nationale overheden en interstatelijke organen en het beleid beïnvloeden. Tenslotte kunnen ngo's een belangrijke rol vervullen in het begeleiden van maatschappelijke processen. Zij kunnen zorgen voor sociale samenhang, sociale vangnetten bieden, en ook de economie stimuleren door bijvoorbeeld cursussen in de landbouw aan te bieden.¹⁷⁶

¹⁷⁶ WRR, *Minder pretentie, meer ambitie*, 264-274.

Daarnaast kunnen zij ook op het terrein van draagvlak diensten bewijzen. Al eerder is aangegeven dat de aandacht voor armoede in een globaliserende wereld draagvlak vraagt onder de eigen bevolking. Dat draagvlak komt en is er vanuit het maatschappelijk middenveld. Wil een overheid investeren in maatschappelijk draagvlak voor armoedebestrijding in een globaliserende wereld, dan vraagt dat gerichte inspanning.

Draagvlak en particulier initiatief

Het gros van de Nederlanders heeft wel herkenning bij een of meer van de talloze particuliere organisaties die zich over de grenzen bezig houden met armen en armoede. Met name rijke mensen, die rentenieren, storten zich op de sector. Daarbij laten ze zich leiden door twee drijfveren: de eigen emotie en de gedachte dat het zelf doen uiteindelijk meer uitmaakt in het leven van armen. Het is intussen duidelijk dat deze kleine initiatieven het gemiddeld genomen slechter doen dan de professionele organisaties. Dat is op zichzelf niet verwonderlijk. Armoede is een ingewikkeld probleem dat je letterlijk niet in je eentje oplost. Bovendien vraagt ook bestrijding van armoede een zekere mate van professeie en kwaliteit, net als in andere sectoren. En in die andere sectoren is beunhazerij verboden en strafbaar. Het is opvallend dat die beperking niet geldt als de beunhazerij op armen elders in de wereld losgelaten wordt.

Het wijdverbreide enthousiasme voor de eigen initiatieven bewijst dat veel Nederlanders zich betrokken weten op armoede en armoedebestrijding. Dat is een positief gegeven waar we met elkaar zuinig op moeten zijn. Wel is een open debat nodig over aanpak en beperkingen van hulp in je eentje. Dat debat zou er toe moeten leiden om het kleine particuliere initiatief in een breder kader te koppelen aan de meer beproefde aanpak. Isoleren zal het particulier initiatief weliswaar vervreemden van de professionele aanpak maar ze er niet van weerhouden om door te gaan en daarmee nog meer schade te berokkenen. De sector zal de deuren moeten openen en meer moeten samenwerken, net als in het voorbeeld van Sierra Leone, waar alleen samenwerking tussen maatschappelijk middenveld, bedrijfsleven en handel echte kansen creëert. Want de sector heeft als sector

overspannen verwachtingen gewekt, die ook de sector in haar eentje niet kan waar maken, omdat andere actoren, zoals handel en bedrijvigheid, qua volume veel meer betekenen en dat daagt uit om met elkaar strategisch in te zetten op armoede en armoedebestrijding. Het moet mogelijk zijn daar het klein particulier initiatief op aan te laten sluiten. De overheid zou dat op stimulerende wijze kunnen sturen. Het corrigeert de willekeur van het klein particulier initiatief, garandeert door combineren van kleine particuliere initiatieven continuïteit (waarbij in geval van uitvallen van de een de ander het over kan nemen) en kan helpen kwaliteit van interventies te verbeteren en beschermt de armen in het Zuiden.

Alleen zo'n of een soortgelijke aanpak kan teleurstelling voorkomen en uiteindelijk gemotiveerd draagvlak behouden. Omdat het vertrouwen in grote instituties bij veel Nederlanders erg klein is, is het geen oplossing om het particulier initiatief op enige wijze in een grote instelling onder te brengen. Een 'verstatelijking' van de ontwikkelingshulp moet voorkomen worden, om de positieve effecten van particulier verantwoordelijkheidsbesef en motivatie niet teniet te doen.

Draagvlak uit zich ook in bewustmaking van de bevolking bij de aard en de omvang van armoedeproblematiek, onveiligheid en dergelijke. Als draagvlak zich alleen uit in geld dwingt de overheid het maatschappelijk middenveld om alleen aandacht te geven aan die onderdelen van armoede die makkelijk te vertalen zijn in fondsenwervende boodschappen die niet altijd relevant zijn voor de beeldvorming over armoede. Wie uitsluitend kijkt naar draagvlak onder de brede bevolking investeert vooral in die projecten die betrokkenheid oproepen. En dat zijn projecten die appelleren op noordelijke emoties en niet altijd het meest gericht zijn op de zuidelijke behoeften.

Verbinding

Maatschappelijk middenveld is meer dan draagvlak. Maatschappelijk middenveld in noord en zuid kunnen op hun eigen niveau met elkaar verbonden en op elkaar betrokken zijn. Daarbij zijn gedeelde waarden als basis voor verbondenheid van groot belang (zie paragraaf 5.3.7).

Het maatschappelijke middenveld heeft bij overheden waar goed bestuur onder druk staat een belangrijke rol in het alert houden van de overheid. De rol van het maatschappelijk middenveld in een omgeving van falende staten is nog belangrijker. Want in feite is in die omgevingen het maatschappelijk middenveld, in zijn, ook religieuze, kleurrijkheid het enige kanaal waarlangs van onderop druk uitgeoefend kan worden op een falende overheid. Het is juist in die omgevingen ook het enige kanaal dat de internationale gemeenschap kan gebruiken om de burgers in hun armoede te bereiken en iets voor hen te betekenen. Niet zelden is alleen het maatschappelijk middenveld in die situaties nog in staat om zaken als onderwijs en gezondheidszorg in stand te houden. In geval van een falende overheid vormt het maatschappelijk middenveld niet zelden een *countervailing power*. Het beleid onder minister Koenders, dat aandacht vroeg voor fragiele staten, maakte de doordenking van de rol van het maatschappelijk middenveld in relatie tot de nationale overheid in fragiele staten actueel. Voor wie niet wil samenwerken met een corrupte, dictatoriale of ineffectieve overheid is de enige mogelijkheid nog om via het Nederlandse maatschappelijk middenveld te kiezen voor samenwerking met het maatschappelijk middenveld dáár.

Overigens moet er zowel in het Noorden als in het Zuiden voor gewaakt worden dat ngo's in die mate (financieel) afhankelijk worden van de staat dat ze een verlengstuk ervan gaan vormen. Essentieel voor een goed functionerend maatschappelijk middenveld is immers een goede verworteling in de maatschappij. Het voorstel van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA om ngo's meer beleidsvrijheid te geven door te werken met een vorm van certificering in plaats van met controle, verdient dan ook steun. Eveneens steunt de SGP het voorstel om voor een medefinancieringsstelsel te kiezen waarbij de overheid een subsidiebedrag toekent naar rato van de hoogte van de inkomsten uit andere bronnen.¹⁷⁷

In het Zuiden neemt het belang van ngo's toe, wat kansen biedt voor een vruchtbare samenwerking met de noordelijke. Een probleem in het

¹⁷⁷ Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Ontwikkelen doen we samen*, 69.

Zuiden is soms wel dat de overheden niet gediend zijn van het werk van de ngo's, en soms tegenwerken. Ook is er niet in alle landen een sociale middenklasse van enige omvang aanwezig, wat eveneens de opkomst van een krachtig maatschappelijk middenveld kan bemoeilijken. Toch moet dit, vanwege de kansen die lokale ngo's kunnen bieden, juist een reden zijn om die te blijven steunen.

5.6 Ik en de wereld: het individu

Armoede heeft een individuele spits. In omgevingen, die vanuit alle aspecten van armoede en rijkdom als kansrijk bestempeld kunnen worden komt toch armoede voor. En omgekeerd komen in omgevingen die uitzicht- en kansloos zijn komt toch rijkdom voor. Beide situaties zijn van belang om benoemd te worden, ook vanuit de problematiek van globalisering en armoede.

Allereerst armoede in kansrijke omgevingen. Armoede in kansrijke omgevingen kan voorkomen omdat die omgevingen zich richten op de massa die de kansen kan gebruiken. Om ons tot Nederland te beperken: we kennen veel sociale wet en regelgeving en daaraan gekoppeld veel sociale dienstverlening. Maar het krijgen van toegang tot het oerwoud van dienstverlening veronderstelt een hoge mate van mondigheid en sociale intelligentie. Daarnaast neemt de hulpverlening niet zelden de verantwoordelijkheid over, waardoor mensen afhankelijk gemaakt worden in plaats dat problemen samen met de mensen opgelost worden.

Rijkdom in een kansarme omgeving komt ook voor. Niet zelden is rijkdom dan gekoppeld aan machtsmisbruik, patronage en corruptie. Dat levert op zicht geen kansen op voor armen, omdat die kansen alleen genomen kunnen worden door immoreel gedrag. Mensen en maatschappelijk middenveld kunnen hoogstens (en met risico) misstanden aan de kaak stellen. Tegelijkertijd kan het ook voorkomen dat juist in deze arme omgevingen inventieve individuen kansen zien, waar anderen ze niet zien. Het kan goed zijn om met deze mensen samen te werken, of in die situatie de kansarme omgeving aan te laten sluiten op grotere verbanden. De casus van Sierra Leone is er een voorbeeld van.

Denken vanuit het individu en de waardenoriëntatie van een individu is en blijft de sleutel die mogelijkheden geeft stappen te zetten. Een in armoede verzonken brahmaan in India vraagt een andere benadering dan iemand uit een *sceduled caste*, die in een geslachtslijn van uitgebuit worden, uitgesloten worden en armoede staat en die dat ook in zijn levenshouding meedraagt. De benadering vanuit het individu betekent ook een aanpak die start bij het denken en de culturele percepties van het individu. Een individu in een collectief georiënteerde samenleving denkt en doet anders dan een individu opgegroeid in een op individualistische leest geschoeide maatschappij. Daarbij moeten we niet voorbij gaan aan de doorwerking van zonde en gebrokenheid in individuele keuzes die altijd gevolgen hebben voor anderen. In beide gevallen is bij deze individuele keuzes niet zozeer een aanpak op gebied van armoedebestrijding mogelijk maar alleen het profetisch spreken tegen de individuele keuzes die mensen ten nadele van zichzelf en andere nemen.

In dit verband is het overigens opmerkelijk dat wereldwijd, met name in omgevingen die zich kenmerken door armoede, vrouwen veel meer hun verantwoordelijkheid kennen én nemen dan mannen, en *grosso modo* ook betrouwbaarder zijn dan hun tegenovers. Bezoek aan de continenten Afrika, Azië en Zuid en Midden Amerika bevestigt dat beeld bijna van stap tot stap. Niet alleen op straat maar ook in de kerk. Tegelijkertijd krijgen vrouwen door machtsverhoudingen in gezinnen en in de samenleving zeker op individueel niveau niet veel mogelijkheden en laten samenlevingen nog steeds veel talent begraven liggen.

In het perspectief van globalisering zijn het uiteindelijk individuen die keuzes maken en de optelsom van individuele keuzes levert in de context van globalisering uiteindelijk effecten op die armen elders helpen of juist verder marginaliseren. Als consumenten vanuit het perspectief van globalisering en armoede prijsbewust kiezen dan doorbreekt dat verkeerde patronen van macro-economisch denken en handelen. Eerlijke koffie is daar een voorbeeld van: die gaat in toenemende mate deel uitmaken van gewone merkenkoffie. En *last but not least* kan juist de stem van individuen het verschil uitmaken in het politieke debat over globalisering en armoede.

5.7 Waardenkader voor keuzedilemma's

Dit essay is begonnen met een beschouwing over het omgaan met dilemma's. De paragrafen daarna laten zien dat de thematiek rond globalisering en armoede vol zit met kansen die ook bedreigingen zijn en bedreigingen die aan hun keerzijde ook kansen leveren. Het is ondoenlijk om per dilemma en per casus een keuze te maken. Juist in dit speelveld is het veel vruchtbaarder te denken vanuit waarden, op het niveau van waarden richtinggevende keuzes te maken. Die keuzes kunnen behulpzaam zijn bij het kiezen in concrete dilemma's.

5.7.1 De bron

Zowel de keuze van belangrijke waarden als de richtingkeuze binnen die waarden hebben hun wortels. De SGP weet zich geworteld en gegrond in de Bijbel en het gereformeerde belijden. Die zijn uiteindelijk de voedingsbodem voor het vruchtbaar omgaan met de waarden. In deze paragraaf zijn tegen de achtergrond van het onderwerp de verschillende waarden verdeeld in hoofdgroepen. Per groep worden een of meerdere waarden en hun keuze genoemd. Andere (al dan niet religieuze) overtuigingen baseren hun keuzes ook op waarden. In de politieke samenwerking toetst de SGP deze waarden aan haar eigen waarden en zoekt op het niveau van deze waarden voor al dan niet samen optrekken met anderen.

5.7.2 De visie op de mens

De mens als schepsel uit de hand van de Schepper

Dwars door alle verschillen tussen mensen is het gegeven van het samen schepsel zijn van fundamentele betekenis. Het benoemt dat elk mens waardevol is in de ogen van God en geen enkel mens het recht heeft hem of haar de mogelijkheden op bestaan en menswaardig bestaan te ontnemen of naar de rand van de samenleving te verschuiven. Elke ontwikkeling en elke politieke of beleidskeuze die dit gegeven onder spanning zet zal door de SGP kritisch beoordeeld worden. Dat betreft bijvoorbeeld keuzes waarbij mensen gemarginaliseerd of uitgesloten worden en in bijbelse zin niet tot ontplooiing van hun gegeven talenten kunnen komen. Zo staat de SGP bijvoorbeeld kritisch tegenover de rigide

uitvoering van de MDG's, omdat die mensen marginaliseert. Zoals gezegd kunnen de MDG's er immers toe leiden dat alleen hulp wordt geboden in situaties waar het effect relatief gemakkelijk meetbaar is, en op een wijze die te weinig rekent met de lokale behoeften en omstandigheden. Maar ook de ver doorgesloten kwantificering van beleid en beleidscontrole marginaliseert mensen en maakt al dan niet bewust onderscheid tussen mensen waar dat onderscheid er niet zou mogen zijn. Vanuit deze zijn mensen, wie en waar dan ook, immers gelijkwaardig. Daarom het bijvoorbeeld moeten Maatregelen die kansen bevorderen zullen juist de steun krijgen. Onderwijs dat jongeren écht kansen geeft kan op steun rekenen. Kinderarbeid en de daarmee samenhangende (goedkope) productie juist niet.

Elke keuze die aan deze waarde recht doet, zal op de steun van de SGP kunnen rekenen. In dat kader juicht de SGP een benadering toe die echt rekening houdt met machtsverhoudingen tot op lokaal niveau, zodat mensen niet uitgesloten worden en niet uitgebuit worden. Vanuit deze basiswaarde zijn mensen, wie en waar dan ook, immers gelijkwaardig. Daarom is het bijvoorbeeld de overtuiging van de SGP dat niet alleen rijken maar ook armen toegang moeten hebben tot zaken als onderwijs, gezondheidszorg en medicijnen.

Menselijke waardigheid en respect

Deze waarde hangt samen met de voorgaande. Menswaardigheid is verbonden aan het schepsel van God zijn. En vanuit dat gegeven verdienen mensen ook met respect behandeld te worden. Menselijke waardigheid en respect komen onder druk te staan als mensen denken, handelen en spreken vanuit hun eigen ik, hun eigen belang en hun eigen behoeften. Juist daarom speelt bij globalisering deze waarde een belangrijke rol als toetsingskader. Veel van ons grensoverschrijdend gedrag wordt ingegeven door drang naar macht, geld en bevrediging van eigen behoeften, waarbij er geen oog is voor de ander. Toerisme en sekstoerisme zijn voorbeelden, evenals de mondiale drugshandel.

In positieve zin zal de SGP dát beleid tegemoet treden dat kwetsbaren beschermt én wapent tegen ongebreidelde ik-gerichte (machts)wellust. In dat kader steunt de SGP programma's die jongeren *life skills*

bijbrengen. Een zaak van menselijke waardigheid is ook dat mensen niet direct of indirect gedwongen worden hun hand op te houden. In die zin ziet de SGP verantwoorde economische ontwikkeling als een middel om mensen hun waardigheid en trots terug te geven. De SGP is in dat kader ook voorstander van het bevorderen van menswaardige arbeidsomstandigheden, maar ziet daarbij wel dat het in een vroeg stadium op rigide wijze handhaven van dit punt mensen ook kan uitsluiten van het vinden van een inkomen.

Man, vrouw en het gezin

In het essay is al opgemerkt dat juist in de continenten waar armoede een belangrijke rol speelt, vrouwen een belangrijke rol spelen in gezin, kerk en samenleving. Het is niet onbelangrijk om de positie van de vrouw vanuit deze maatschappelijke context te beoordelen. Daarmee is nog niet alles gezegd. Voor de SGP is het gezin een belangrijk kerngegeven voor haar visie op individu, maatschappij en overheid. Dat is ook in de internationale context een vruchtbaar uitgangspunt. Maar de marginalisering en de kwetsbare positie van vrouwen vraagt in internationale context om de primaire insteek langs de vrouw en haar positie. De SGP steunt dat, maar dan wel in samenhang met het hele gezin. Op het eerste gezicht vrouwvriendelijke maatregelen die de verhoudingen binnen een gezin verder uithollen (en op termijn uiteindelijk de positie van de vrouw verzwakken) zullen kritisch beoordeeld worden.

5.7.3 De visie op de wereld

Gebrokenheid en zondigheid in de wereld

Voor de SGP is het gegeven van het leven in een gebroken en zondige wereld van basale betekenis voor de beoordeling van beleid en politiek, en verdient het een eerlijke rol in het profetisch spreken. Dat geldt voor alle niveaus. De gebrokenheid uit zich in ongerechtigheid, corruptie, onderdrukking, uitbuiting en machtswellust. Beleidskeuzes die niet op realistische wijze rekening houden met gebrokenheid en zondigheid en dus uitgaan van een overtrokken optimistisch mens- en wereldbeeld kunnen rekenen op kritiek van de SGP. Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht

worden aan budgetsteun aan overheden die corrupt of onvoldoende transparant zijn.

Verscheidenheid en eigenheid van mensen en culturen

Mensen zijn unieke schepselen van God. Daarmee verschilt elk mens van elk ander mens. Maar daardoor verschillen samenlevingen ook sterk onderling. Er is met name in globalisering een tendens dat de dominante westerse en noordelijke cultuur het verschil tussen culturen en samenlevingen egaliseert. Daarbij komt nog eens dat in beleidskeuzes niet de lokale waarden uitgangspunt zijn, maar de seculiere noordelijke waarden. Beleid zou op dit element getoetst moeten worden, met name ook als het gaat om verbanden tussen organisaties op het maatschappelijk middenveld hier en daar.

Gedeelde waarden over grenzen

Het vorige punt betekent echter niet dat er geen cultuuroverstijgende waarden zouden zijn. Het christelijk geloof heeft bewezen een waardenoriëntatie te bieden die in elke cultuur zinvol kan functioneren. Anderzijds bieden deze waarden ook een maatstaf om elementen van elke cultuur kritisch tegen het licht te houden. De SGP ziet kansen in het gebruik maken van gedeelde waarden over grenzen heen.

5.7.4 Mensen die handelen en doen, het individu

Eigen verantwoordelijkheid

Eenieder is en blijft verantwoordelijk voor en aanspreekbaar op zijn of haar eigen daden, en heeft ook de plicht het mogelijke te doen om in de eigen basisbehoeften te voorzien. Van arme mensen mag dan ook worden verwacht dat ze hun best doen om zoveel mogelijk op eigen benen te kunnen staan. Van rijke mensen mag verwacht worden dat ze niet langs de lijnen van uitbuiting of uitputting consumeren. Verder is het belangrijk te onderkennen dat mensen ook voor elkaar, voor hulpbehoevende naaste die op onze weg komt, verantwoordelijk zijn. Dit komt naar voren in de volgende subparagraaf.

Betrouwbaarheid en eerlijkheid, trouw en transparantie

Een goede economie en een goed bestuur functioneren niet zonder een zekere basis van eerlijkheid en vertrouwen. En zoals altijd bij samenwerking geldt ook bij ontwikkelingssamenwerking dat eerlijkheid en openheid over de wederzijdse bedoelingen van groot belang zijn. Trouw brengt mee dat vormen van samenwerking niet zomaar beëindigd kunnen worden.

Rentmeesterschap

Een christen heeft hier op aarde geen eigendommen, maar beseft als het goed is alles slechts in leen te hebben van God de Schepper. Dit brengt mededeelzaamheid met zich mee, maar ook zuinigheid op deze wereld, op het milieu en het klimaat. Dit geldt zowel in het Noorden als in het Zuiden.

5.7.5 Mensen in samenlevingen

Wederkerigheid en solidariteit

Wederkerigheid wijst erop dat we niet voor niets samen op deze aarde zijn geplaatst. We hebben elkaar als mensen nodig. Elkaar over en weer helpen en bijstaan is een belangrijke opdracht. Deze waarde vraagt van ons mensen om er voor elkaar te zijn, om mee te voelen met de nood van de ander. Om ons ook in te leven in de beleving, de positie en de verantwoordelijkheid van de ander. Een juist begrip van barmhartigheid, in de zin van mede-lijden, voorkomt dat hulp wordt verleend vanuit een neerbuigende houding en zorgt ervoor dat we naast de ander blijven staan. Vanuit deze intentie moet worden getracht om armen in ontwikkelingslanden te helpen op eigen benen te kunnen staan, niet vanuit (welbegrepen) eigenbelang.

Gerechtigheid

Deze waarde tenslotte zegt iets over het belang van een goed functionerend rechtssysteem. Ook in het kader van ontwikkelingshulp mag de eis een plaats krijgen dat in alle staten eenieder krijgt wat hem of haar toekomt. Vormen van corruptie en ernstige onderdrukking bijvoorbeeld moeten worden tegengegaan. Maar ook met betrekking tot de wereldhandel is deze waarde van toepassing: deze moet eerlijk zijn

ingericht. Handelsbelemmeringen in het westen moeten worden weggenomen, voor zover die de export van producten vanuit ontwikkelingslanden tegengaan.

5.7.6 Conclusies

In deze paragraaf worden op grond van de voorgaande hoofdstukken en aan de hand van de hiervoor genoemde waarden een aantal conclusies op een rij gezet.

‘Westerse hulp?’

Eén van de belangrijkste ontwikkelingen die ons voor moeilijke keuzes plaatst is de economische neergang van de laatste jaren. Gezien echter het feit dat deze crisis ook ontwikkelingslanden treft, waar velen een strijd moeten voeren om het naakte bestaan, mag het duidelijk zijn dat bovenstaand waardenpalet niet toelaat dat de hulp van de rijke landen in omvang afneemt als gevolg van de crisis. Eerder in dit essay is al gezegd dat de hulp niet ‘draagvlakgestuurd’ moet zijn, maar erop gericht moet zijn de bovenstaande waarden te realiseren in de context van globalisering.

Met dit waardenpalet is ook het doel van ontwikkelingshulp gegeven. Dit is immers gelegen in het dienen en in het tot uiting laten komen van deze waarden in ontwikkelingslanden, en het dienen van de hulpbehoevende naaste. Op deze wijze wordt een eenzijdige focus op armoedebestrijding op de korte termijn, of op economische groei voorkomen. Ook zet deze benadering westerse bijbedoelingen buitenspel en wordt het voorschrijven van een westers moderniseringspad aan ontwikkelingslanden vermeden. Het is immers onmogelijk om niet-westerse samenlevingen met een andere voorgeschiedenis en cultuur een westers pad voor te houden en deze naar westers model om te vormen. Bovendien kleven aan dat pad in het licht van genoemde waarden evenzeer bezwaren als aan elementen van culturen in arme landen. De waardenbenadering biedt zo ook een middenweg tussen cultuurrelativisme en westerse opdringerigheid. Eveneens geeft deze benadering de mogelijkheid om vanuit het lokale perspectief de armoede te bestrijden op een wijze waar die specifieke context om vraagt. De hulp dient afgestemd te zijn op de lokale omstandigheden en cultuur.

Het helpen in lijn met de genoemde waarden betekent niet dat een kritiekloze houding tegenover culturele elementen en morele toestanden in ontwikkelingslanden gepast is, zoals hierboven bijvoorbeeld bleek bij waarden als gerechtigheid en menselijke gelijkwaardigheid. Dit brengt ook mee dat China's handelwijze in Afrika een uiterst kritische benadering verdient. Wanneer een overheid haar burgers onderdrukt is het goed om daartegen het nodige te ondernemen. In het uiterste geval moet in een falende staat door middel van militair ingrijpen weer een effectieve regering worden geïnstalleerd. Hiervoor dient een heldere interventie-ethiek te worden geformuleerd; motieven vanuit eigenbelang mogen geen rol spelen. Hierbij is het wel van belang om niet overal een parlementaire meerpartijendemocratie te willen installeren omdat dit in sommige culturen en onder bepaalde omstandigheden gedoemd is te mislukken.

De waarde van eigen verantwoordelijkheid geeft aan dat van mensen in ontwikkelingslanden verwacht mag worden dat ze de hulp zo gebruiken dat ze op den duur een zelfstandig bestaan op kunnen bouwen, en niet op een manier waarop ze van hulp afhankelijk blijven. Wanneer hiertoe een extra prikkel nodig is, kan het goed zijn om hulp slechts onder bepaalde voorwaarden te verstrekken. Anderzijds mag de hulpbehoevende bevolking van een ontwikkelingsland waarvan de overheid een ongeschikte samenwerkingspartner is, niet om die reden van hulp uitgesloten worden.

De wereldhandel

De huidige economische crisis, en ook de voedselcrisis van 2007, brachten enkele (voor ontwikkelingslanden) negatieve aspecten van globalisering aan het licht. De bovenstaande waarden maken duidelijk dat ontwikkelingslanden zoveel mogelijk de kans moeten krijgen zichzelf op te bouwen. Dit brengt mee dat er voor hen de mogelijkheid moet zijn hun economieën waar nodig min of meer van de wereldmarkt af te sluiten, om zo zonder storende invloeden van buitenaf productiewijzen te ontwikkelen waarmee op termijn wel de concurrentie op de wereldmarkt kan worden aangegaan. De meeste Afrikaanse economieën zijn hierbij gebaat. De protectionistische maatregelen in het

westen die nadelig zijn voor ontwikkelingslanden dienen te worden afgeschaft.

Steun verdient het voorstel van de WRR om te streven naar een vorm van 'ingebedde globalisering', waarbij er meer aandacht is voor sturing binnen de wereldeconomie zodat de negatieve effecten van globalisering beter kunnen worden ondervangen. Gelet op het voorgaande is dit alleen mogelijk wanneer het primaat van de doelmatigheidsnorm wordt losgelaten, waardoor er meer aandacht komt voor sociale, morele, ecologische en andere normen. Dit kan worden bereikt door het bovenstaand waardenpalet in zijn onderlinge samenhang in het oog te houden.

Maatwerk

De notie van de inherente kwade neiging van de mens en de gebrokenheid van het bestaan laat zien dat het onrealistisch is te denken dat de ontwikkelingssamenwerkingssector het armoedeprobleem uit de wereld kan helpen. Het blijft belangrijk dit te onderkennen om overspannen verwachtingen te voorkomen. Ook brengt deze notie met zich dat elk maakbaarheidsideaal slechts illusies genereert. Het denken vanuit blauwdrukken gaat bovendien voorbij aan de eigenheid en uniciteit van elk mens als schepsel van God, en ook aan de lokale verscheidenheid.

De huidige impasse in het denken over ontwikkeling biedt een uitgelezen kans het blauwdrukdenken vaarwel te zeggen en de regie over ontwikkeling primair bij de ontwikkelingslanden zelf te laten berusten (waar zoals eerder gezegd ook primair de verantwoordelijkheid ligt). Wanneer westerse organisaties zich vooral bezighouden met het verbinden van actoren die elkaar nodig hebben, en waar nodig met het verschaffen van middelen, kan dit veel kansen bieden. Belangrijk is te werken vanuit de lokale context, en de vorm van samenwerking specifiek aan te passen aan de behoeften van het ontvangend gebied. Ontwikkelingslanden dienen de ruimte te krijgen voor een authentieke wijze van ontwikkeling. Hiermee hangt samen dat het platteland in ontwikkelingslanden niet vergeten mag worden en meer aandacht dient te krijgen dan het tot nu toe vaak kreeg (in vergelijking met de steden).

Maatschappelijk middenveld

Ook kan ontwikkelingssamenwerking niet voorbij gaan aan de belangrijke rol van religie in veel ontwikkelingslanden. Dit kan ook veel kansen bieden door samen te werken vanuit gedeelde waarden. Ook voor de kerken is hier een belangrijke rol weggelegd.

Dit brengt ook bij het belang van het maatschappelijk middenveld. Vanuit de notie van de eigen verantwoordelijkheid van ieder mens is het toe te juichen dat het belang van (zowel noordelijke als zuidelijke) ngo's toeneemt. Vooral in falende staten of landen met onderdrukkende regimes biedt de samenwerking met lokale ngo's goede kansen. Het zou immers van weinig realisme getuigen dergelijke staten via hun overheid te steunen in het vertrouwen dat het geld (deels) goed terecht komt. Ook het kleine particulier initiatief neemt toe. Hoewel hierbij vanuit het oogpunt van professionaliteit en van onderlinge afstemming wel vragen te stellen zijn, zou het niet goed zijn als het werk 'verstatelijkt' zou worden in één of enkele grote instellingen. Beter is het vormen van samenwerking en coördinatie te zoeken om toch op een opbouwende wijze gebruik te maken van het particulier initiatief.

Individueel

Dit essay liet ook zien dat er op individueel vlak verantwoordelijkheden liggen om de christelijke waarden tot uiting te laten komen op het terrein van armoede en globalisering. Dit kan door het ontwikkelingswerk te steunen, bijvoorbeeld financieel, maar ook door te letten op de herkomst van consumptieartikelen. Globalisering maakt het op allerlei manieren mogelijk om de verre naaste van dienst te zijn. Overigens doet dit uiteraard niets af aan onze verantwoordelijkheid voor de hulpbehoevende naast de deur.

5.8 Politieke aanbevelingen

Hieronder volgen concrete aanbevelingen voor de Nederlandse politiek met betrekking tot armoede en globalisering.

- Nederland heeft een waardevolle traditie opgebouwd door relatief veel geld te doneren, langs verschillende kanalen. De crisis moet geen reden vormen om met deze traditie te breken.
- In ons omgaan met armoede en globalisering moet de realisering van de hiervoor genoemde waarden in hun onderlinge samenhang voorop staan. Eenzijdige gerichtheid op bijvoorbeeld economische groei moet worden voorkomen.
- Vanuit haar basiswaarden staat de SGP kritisch tegenover het blauwdrukdenken zoals dat tot uiting komt in het werk van Jeffrey Sachs, in de MDG's en, zoals de Afrika-evaluatie laat zien, ook in delen van het Nederlandse beleid. Een plan om het armoedeprobleem de wereld uit te helpen, en zeker om dat langs westerse lijnen te doen, moet ons vreemd zijn.
- Werken vanuit de lokale context en leveren van specifiek maatwerk biedt kansen. Aandachtspunt hierbij is dat het platteland in ontwikkelingslanden niet vergeten mag worden.
- Nederland moet zich opstellen als een voorvechter van het wegnemen van de handelsbarrières in het westen, voor zover die in het na-deel werken van ontwikkelingseconomieën.
- Waar mogelijk en zinvol moet gebruik worden gemaakt van andere actoren, zoals bedrijven die kunnen investeren, en vooral van het maatschappelijk middenveld. Vooral in de falende staten kunnen zuidelijke NGO's een sleutelrol vervullen.
- Met betrekking tot de evaluatie en controle vanuit het parlement op het ontwikkelingsbeleid van de regering dient een werkwijze gekozen te worden die niet (zoals de VBTB-logica) werkt vanuit de doel-middel-rationaliteit en harde cijfers over het effect van de hulp vraagt. Ook moet bestedingsdruk voorkomen worden door het 'opsparen' van delen van het budget naar volgende jaren mogelijk te maken door middel van een egalisatiefonds.
- Globalisering biedt kansen in de vorm van verbindende technologieën. Zo kan de introductie van bijvoorbeeld mobiele telefonie een ontwikkelingseconomie onverwachts vooruit helpen. Hiervan moet waar mogelijk gebruik worden gemaakt.

Literatuur

- Bleckmann, Frans e.a. (red.), 'Towards a global development strategy' (*The Broker*, 2010-19, bijzonder nummer), Leiden 2010.
- Buijs, G.J. (red.), *Als de olifanten vechten... Denken over ontwikkelingssamenwerking vanuit christelijk perspectief*, Amsterdam 2001.
- Commission on Growth and Development, *Post-Crisis Growth in Developing Countries*, 2010, [http://www.growthcommission.org/index.php?option=com_content &task=view&id=96&Itemid=169](http://www.growthcommission.org/index.php?option=com_content&task=view&id=96&Itemid=169).
- Desai, Vandana and Robert B. Potter (red.), *The Companion to Development Studies*, New York 2002.
- Goldin, Ian en Kenneth Reinert, *Globalization for Development. Trade, Finance, Aid, Migration, and Policy*, Washington 2007.
- Jansen-Gijsbertse, M.P., 'China's handel en Wandel in Afrika', in: *Zicht*, jrg. 34 (2008) nr. 4, 26-29.
- Jochemsen, H. (red.), *Ontwikkelingssamenwerking nieuwe stijl. Naar een christelijke visie*, Maastricht 2010.
- STOA/ETAG/Rathenau, *Extending the pipeline – towards a comprehensive and coordinated EU approach to Poverty Related Diseases*, Den Haag 2008.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Ontwikkelen doen we samen. Een christen-democratische visie op ontwikkelingssamenwerking*, Den Haag 2010.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt*, Amsterdam U.P.: Amsterdam 2010.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Doing Good or Doing Better. Development Policies in a Globalizing World*, Amsterdam U.P.: Amsterdam 2009.

6. Globalisering en media/ICT

Marco Verloop & Addie Lassche

6.1 Inleiding

Als we het hebben over media en Informatie- en Communicatie Technologie (ICT) dan hebben we het over het omgaan met informatie en communicatie. Dan hebben we het niet alleen over informatie omtrent gebeurtenissen, nieuws, maar ook over uitwisseling van persoonlijke en zakelijke gegevens. Informatie wordt verzameld, bewerkt, verspreid en uitgewisseld. Dit vindt plaats op een steeds grotere schaal en met steeds groter gemak over steeds grotere afstanden. Globalisering en media/ICT heeft dus alles te maken met het omgaan met informatie en communicatie op wereldschaal. Daarbij spelen allerlei partijen een rol: ieder mens persoonlijk, ondernemingen, gemeenschappen zoals gezin en kerk, de landelijke overheid en politiek, maar ook wereldwijde organisaties en multinationals.

Media en ICT hebben de laatste jaren een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. De omvang en toegankelijkheid van informatie is enorm toegenomen en de uitwisseling van informatie is vele malen sneller geworden door de huidige techniek en heeft een nauwelijks te beschrijven invloed op de privé- en zakelijke wereld en vervaagt grenzen en tijdzones.

Informatie en informatie-uitwisseling spelen op veel terreinen een grote rol, van economie tot milieubeleid en van wetgeving tot wetshandhaving. ICT vervult daarbij een faciliterende rol, ook in de globalisering op allerlei terreinen. ICT maakt het mogelijk dat problemen eenvoudiger op een wereldschaal kunnen worden opgepakt. Een voorbeeld is dat door ICT onderwijs en medische zorg aan kansarmen mogelijk is.

Globalisering en ICT hebben een sterke onderlinge wisselwerking. Aan de ene kant maakt globalisering het noodzakelijk om ICT-toepassingen te ontwikkelen om bepaalde problemen op te lossen, terwijl omgekeerd de

grote mogelijkheden van ICT-toepassingen de globalisering sterk hebben bevorderd.

Een aantal vragen dringt zich op. Zijn de ICT-ontwikkelingen in relatie tot globalisering een uitdaging of een bedreiging? Wat zijn eigenlijk de politieke of wettelijke kaders voor deze ontwikkelingen? Welke waarden en normen gelden hierbij en wie zorgt ervoor dat deze toegepast en gehandhaafd worden? Er is al een aantal betrokken partijen genoemd, maar welke partij speelt nu welke rol binnen deze waardering en normering? In het kader van deze bundel is een belangrijke vraag wat de rol van de Nederlandse overheid en de Nederlandse politiek, en daarbij in het bijzonder de rol van de SGP, hierin is.

Dit essay behandelt bovenstaande vragen en formuleert een (begin van een) antwoord daarop.

6.2 Ontwikkeling van informatie-uitwisseling en communicatie¹⁷⁸

Uitwisseling van informatie en nieuws tussen mensen is er altijd geweest. In het oude Egypte, Babel en Rome was er communicatie in de vorm van een document dat rondgebracht, gelezen en voorgelezen werd. Hiervoor hadden de Romeinen al een netwerk aan heerbanen aangelegd. Veel geschreven tekst was er niet en het nieuws kwam veelal niet verder dan het dorp en bij belangrijke gebeurtenissen het land. Vaak werd informatie ook mondeling overgedragen. Ondanks het feit dat de wereldrijken een groot deel van de toenmalig bekende wereld beheersten was communicatie een tijdrovende aangelegenheid. De technische beperkingen betekenden dat er een duidelijke prioriteitstelling was over wat en op welke wijze er gecommuniceerd werd.

Een zeer belangrijke ontwikkeling was de boekdrukkunst, in Europa uitgevonden in de vijftiende eeuw. Door de boekdrukkunst werd het

¹⁷⁸ Voor een uitvoeriger beschrijving van de belangrijkste ontwikkelingen op het gebied van informatie- en communicatie verwijzen we naar: drs. J.W. van Berkum (red.), *ICT@SGP.NL. SGP-visie op de taak van de overheid in de informatiesamenleving*, Den Haag 2002.

mogelijk om geschreven tekst sneller en beter te produceren en te verspreiden. Boeken en pamfletten werden relatief gemakkelijk verspreid over grote gebieden, zeker in vergelijking met de informatiedragers die tot dan toe gebruikt werden. Hierdoor kwam informatie en kennis veel verder dan alleen bij de geestelijken die tot op dat moment over geschreven tekst beschikten. Uit de geschiedenis blijkt duidelijk dat de boekdrukkunst een belangrijk medium was in de toenmalige beginnende globalisering. De boekdrukkunst was bijvoorbeeld menselijkerwijs gesproken een van de belangrijkste faciliteiten om de reformatie een succes te doen zijn. Interessant detail is dat het toen wat betreft de inhoud met name ging om christelijke en wetenschappelijke literatuur.

Een meer recente belangrijke ontwikkeling is de Informatie- en Communicatie Technologie (ICT). Met ICT duiden we daarbij op elektronische communicatie, tussen mensen onderling, tussen mensen en computers of tussen computers onderling. De opkomst van internet is daarbij wel een van de meest ingrijpende ontwikkelingen van de laatste jaren. De snelheid waarmee nieuwe ontwikkelingen plaatsvinden en nieuwe toepassingen worden bedacht en op de markt gebracht, is de afgelopen jaren enorm toegenomen. Tegelijk gaat de acceptatie van nieuwe technologieën en producten door het grote publiek ook steeds sneller. Twintig jaar geleden was internet nog een medium voor vakspecialisten, nu is het uitgegroeid tot een massamedium waartoe miljoenen mensen toegang hebben.

De ontwikkelingen op het terrein van de ICT werden door Steve Ballmer¹⁷⁹ bij de opening van Cebit 2008 (de meest toonaangevende ICT beurs in West Europa) beschreven als vijf revoluties. De eerste revolutie was volgens Ballmer de opkomst van de personal computer als massaproduct. Daarna kwamen achtereenvolgens grafische mogelijkheden op de beeldschermen (tweede revolutie), en de opkomst van internet en e-mail (derde revolutie). Tenslotte evolueerde het web tot een ontmoetingsplaats waarop informatie wordt gedeeld, bijvoorbeeld via Hyves en msn (vierde revolutie). De vijfde revolutie is

¹⁷⁹ Chief Executive Officer van Microsoft.

een combinatie van „kleine digitale apparaten, die steeds krachtiger zijn, grotere geheugenruimte op bijvoorbeeld pc's en mobieltjes, en alom aanwezige draadloze breedbandverbindingen.” De komende jaren zullen computers ook slimmer worden, waardoor ze kunnen worden bediend door middel van spraak of gebaren. Aan het eind van de vijfde revolutie - volgens Ballmer in 2015 - kan informatie vanaf allerlei apparaten op willekeurige oppervlakken worden geprojecteerd en zijn er overal hoge-resolutiebeeldschermen te vinden.¹⁸⁰

Uit deze openingspeech is te concluderen dat de visie van Microsoft is dat ICT in de samenleving haast een primaire levensvoorwaarde wordt zoals ook water, voedsel en energie. Typerend is de afsluiting van Ballmers openingspeech: “As computing continues to become more powerful, more affordable and more connected, it will not only enable those of us who live in places like Hannover and Seattle to lead better lives, it will give billions more people around the world a chance to take advantage of incredible new social and economic opportunities so they can lead better lives, too - and that, will truly be revolutionary.”

De belangrijkste infrastructuur van de hedendaagse globalisering is internet, het is er en het is bijna overal. Internet is niet alleen het medium voor zakelijke informatie, het is ook het medium voor andere informatie: nieuws, productinformatie, e-commerce, financiële en andere dienstverlening. Ondanks dat het succes en gebruik van internet afhangt van de mogelijkheden van de hardware en de software, is internet ongetwijfeld de meest invloedrijke component in globalisering. Internet verzorgt de wereldwijde beschikbaarheid van informatie. De toestroom aan informatie leidt er ook toe dat het individu veel meer informatie tot zich kan nemen en weer kan verwerken in nieuwe informatie. Het feit dat communicatie tegen steeds lagere kosten kan plaatsvinden, versterkt de beschikbaarheid van informatie voor steeds meer mensen.

¹⁸⁰ ‘Topman Microsoft: Vijfde revolutie in computerwereld’, in: *Reformatisch Dagblad*, 3 maart 2008.

6.3 Relaties

In deze paragraaf bespreken we verschillende partijen die te maken hebben met media/ICT en de gevolgen van de globalisering ondervinden.

6.3.1 Overheid en politiek

Een belangrijk aspect van de moderne media en ICT is dat het de landsgrenzen doet vervagen. Allerlei informatie uit alle delen van de wereld komt ons land binnen via allerlei communicatiekanalen. In internationale verdragen, Europese wetgeving en de Nederlandse Grondwet is de vrijheid van meningsuiting vastgelegd. Er is een grote vrijheid om informatie te verspreiden. Uiteraard geldt hierbij altijd de beperking dat niemand in strijd mag handelen met de wet. Probleem is dat de handhaving van deze beperking in de praktijk erg moeilijk blijkt te zijn. Zaken die wereldwijd strafbaar zijn, maar ook zaken waarover in andere landen een uiteenlopend beleid wordt gevoerd, komen vrijwel ongehinderd elektronisch, via internet, ons land binnen. Direct of via een omweg.

Bij internet zijn verschillende actoren betrokken. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de information-provider, de service-provider en de acces-provider. De strafrechtelijke aansprakelijkheid verschilt per actor. De information-provider is de auteur van de informatie die op internet staat. Deze is volgens de Nederlandse wetgeving strafrechtelijk aansprakelijk. Een service-provider (hosting-provider) biedt opslagruimte aan information-providers. Een service-provider is pas aansprakelijk als hij weet heeft van de onrechtmatige informatie en dan toch niet ingrijpt. Een acces-provider verleent toegang tot interneten sluis de daarop aanwezige informatie door, zodat er kennis van kan worden genomen. Volgens de wet is de acces-provider die als doorgeefluik functioneert, niet strafrechtelijk aansprakelijk voor de informatie die hij doorgeeft.

De vraag is of, en zo ja in hoeverre, de overheid een taak heeft om de elektronische infrastructuur te beheersen. Wanneer overheden niet in staat zijn, een dam op te werpen tegen strafrechtelijk verboden informatie, kan dit het gezag van de overheid uithollen. De

mogelijkheden die overheden hebben om ongewenste informatie tegen te houden, zijn echter beperkt. Hierover zouden internationale afspraken tussen overheden moeten worden gemaakt. Over de vraag wat ongewenst is, verschillen de meningen echter in de wereld. Dat bemoeilijkt om te komen tot effectief overheidsoptreden waar dat op strafrechtelijke gronden wel gewenst is.

Aan overheidsbemoeienis om informatie tegen te houden, zijn ook gevaren verbonden. Dictatoriale overheden kunnen op deze wijze informatie blokkeren die niet in overeenstemming is met hun staatsideologie. Het is een bekend gegeven dat landen als China en Birma internet censureren of zelfs blokkeren voor onwelgevallige zaken. Internet en ICT zijn dan machtsmiddelen van de overheid. Daarmee zet de overheid een heel zichtbare en merkbare rem op de positieve invloed van globalisering in het land.

Maar aan globalisering zijn ook schaduwzijden verbonden. Het is belangrijk dat overheden dit onderkennen. Een nota van de Sociaal-Economische Raad (SER) met als titel 'Advies Duurzaam globaliseren' doet wel erg mager aan, omdat het alleen gericht lijkt te zijn op het gewenste economische resultaat en het vooruitgangsgeloof van globalisering. Schadelijke neveneffecten op diverse gebieden worden buiten beschouwing gelaten.

6.3.2 Bedrijfsleven

In het zakelijke verkeer gaat het om goederen en diensten, de producent en de consument daarvan en de informatiestromen tussen deze partijen. De individuele consument met zijn individuele behoeften staat steeds meer centraal. ICT faciliteert de globalisering doordat zij de wensen van de consument ook mogelijk maakt. De zakelijke markt moet hier dus op inspelen door middel van zijn producten- en dienstenaanbod. De consument wil kunnen kiezen en om te kiezen heeft de consument informatie nodig. Deze informatie wordt aangeleverd via de mogelijkheden van de ICT. De media (deels de ICT-producten zelf) nemen de marketing voor hun rekening en creëren derhalve hun eigen vraag.

Om van grondstoffen tot een product te komen, is vaak een hele keten van partijen nodig. Denk bijvoorbeeld aan een auto die geassembleerd wordt uit componenten, afkomstig van vele toeleveranciers. Ook in de voedselproductieketen vindt er een uitgebreide doorgifte en verzameling van informatie plaats om indien nodig het stukje vlees volledig te kunnen traceren naar de bron. Door de hele productieketen heen wordt informatie doorgegeven, onderweg wordt informatie toegevoegd en aan de eindgebruiker/consument wordt uiteindelijk een bepaald deel van de informatie getoond, zodat deze kan kiezen voor een bepaald product. Ook de bedrijven in de keten wisselen informatie uit met leveranciers en klanten, ter optimalisatie van het functioneren van de keten en de individuele partners in de keten.

Om de informatiestroom in de keten mogelijk te maken en te verbeteren worden ICT-producten ontwikkeld. Deze ICT-oplossingen maken meer en meer gebruik van internet en zijn daar steeds meer op gebaseerd. Dit betekent dat internet steeds meer een elektronische versie wordt van de fysieke snelweg. Dat leidt ertoe ook dat alles steeds meer wordt verbonden aan internet als technische infrastructuur. Bedrijven gaan steeds meer deel uitmaken van netwerken, die door middel van ICT-toepassingen met elkaar verbonden zijn. Het moment lijkt te zijn gekomen dat het bedrijfsleven stil komt te liggen als internet niet functioneert.

In het verlengde hiervan is het zo dat ook het consumentenleven stil gaat vallen wanneer internet niet beschikbaar is. Waar nu de samenleving stilvalt bij stroomuitval of watertekort, komt daar de factor internet bij. De *B2C (business to consumer)*-wereld zal op korte termijn helemaal afhankelijk zijn van internet. Elektronisch zakendoen is een aantrekkelijke manier van zakendoen omdat de distributiekosten van de informatie laag zijn en de informatie tegen geringe inspanning *up to date* kan blijven. Tegelijkertijd zijn er veel minder belemmeringen om zaken te doen met andere landen. De elektronische snelweg kent geen grensovergangen! Internet neemt veel drempels weg aan de mark(t)(eting)kant.

6.3.3 Kerk

De ICT faciliteert globalisering. Dit schept ook mogelijkheden voor de kerken om, met de mogelijkheden van de ICT en de media de boodschap van het Evangelie lokaal en wereldwijd uit te dragen. In dit opzicht is er een parallel met de boekdrukkunst. De boodschap van de kerk zal, als het goed is, inhoudelijk niet wijzigen. De beschikbaarheid van diverse middelen heeft echter wel invloed op de presentatie van een kerk en gemeente. De gecontroleerde kerktelefoon is vervangen door de kerkdienst via internet om waar ook ter wereld de kerkdienst van de eigen gemeente of een andere kerkdienst te volgen, of als dat niet gaat naar een gedownloade preek te kunnen luisteren.

Dit roept een nieuw spanningsveld op tussen 'een boodschap voor de wereld hebben' en 'gemeente zijn' vanuit het perspectief van de gemeente. Het individuele perspectief is veel meer: 'bind ik me aan de orde van de gemeente' of 'wil de gemeente mij faciliteren'? Wanneer gemeenteleden steeds vaker in het buitenland verkeren, kan de behoefte toenemen om via internet de samenkomst van de eigen gemeente 'virtueel' bij te wonen. Dit stelt kerkelijke gemeenten voor de vraag of het hun taak is dit mogelijk te maken.

Organisaties zoals Noaber Foundation en Oikonomos stimuleren de mogelijkheden om door middel van ICT meer te kunnen doen in de verbreiding van het Evangelie. Zo heeft NET (Network Education Theology) als doelstelling: *NET wil laagdrempelig toegang geven tot bestaande betrouwbare theologische opleidingen en materialen - door middel van technologische mogelijkheden - aan studenten, theologische opleidingen en zendingsorganisaties in gebieden en situaties waar deze ontbreken of onvoldoende aanwezig zijn.* Dus in plaats van dure locatiegebonden opleidingen wordt 'afstandsonderwijs' aangeboden.

Aan het gebruik van media zijn gevaren verbonden. Via internet kunnen bijvoorbeeld ongewenste contacten worden gelegd en kan informatie worden bekeken die schadelijk en/of verslavend is voor mensen. Uit zorg over het groeiend verkeerd gebruik van media waarschuwen verschillende kerken voor deze gevaren. Zij pleiten voor een

terughoudend gebruik en bescherming tegen de gevaren die aan het gebruik van deze media zijn verbonden.

De individualisering heeft ertoe geleid dat mensen eerder hun eigen opvattingen uiten, ook als die niet in overeenstemming zijn met officiële kerkelijke standpunten. Door de ICT zijn de mogelijkheden hiertoe vergroot en de globalisering geeft hieraan nog meer dynamiek. Het gezag van het ambt kan hierdoor onder druk komen te staan.

6.3.4 Gezin/privé

De ontwikkeling van internet als onontbeerlijke infrastructuur in het zakelijke verkeer leidt ertoe dat ook het gezin steeds meer en steeds nadrukkelijker met internet en met op internet gebaseerde ontwikkelingen te maken krijgt. Niet alleen zakelijke, maar ook niet-zakelijke informatie komt tot ons. En dan gaat het om nieuws, weersinformatie, economische informatie en productinformatie maar ook om entertainment, spelletjes en dergelijke. En deze zaken zijn afkomstig uit de gehele wereld. Het onderscheid tussen lokale informatie en internationale informatie is niet of nauwelijks meer zichtbaar. Lokaal en internationaal kopen is even gemakkelijk, lokaal en internationaal een gift geven is even gemakkelijk. Nieuws uit de hele wereld bereikt ons vrijwel direct nadat gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. Anderzijds creëert dit bij veel mensen de behoefte om van alle wereldnieuws zo snel mogelijk op de hoogte gebracht te worden.

ICT-oplossingen maken het mogelijk en betaalbaar om op elk moment te communiceren met personen op andere plaatsen op deze wereld. Geluid en beeld van steeds betere kwaliteit bevorderen deze ontwikkeling. Het maakt het reizen naar andere landen en werelddelen minder noodzakelijk. Dit betekent dat er minder tijd aan reizen besteed hoeft te worden, tijd die dus aan andere zaken, zowel zakelijk als privé, kan worden besteed. Ook op de milieubelasting door reizen heeft dit een positieve bijdrage. Tegelijkertijd maakt deze ontwikkeling het noodzakelijk om op andere tijden dan de normale werktijden beschikbaar te zijn om te overleggen met collega's uit andere werelddelen en dus uit andere tijdzones. Werktijden en werkdagen

vervagen hierdoor. Tijden van rust worden ‘verstoord’, zowel op het zakelijke gebied als in het privédoein.

Informatie bereikt ons sneller en maakt het mogelijk maar ook noodzakelijk om sneller te reageren. Tijdvertraging is steeds minder nodig, maar wordt ook steeds minder geaccepteerd. Duurde communicatie via een memo vijftien jaar geleden nog een paar dagen, tegenwoordig moet de 'out of office'-functie van de e-mail al ingeschakeld worden als te voorzien is dat er niet binnen een paar uur een reactie verstuurd kan worden. Dit brengt onrust met zich mee en dit vraagt om een attitude waarin men zijn internetverbinding durft uit te schakelen maar het ook accepteert dat iemand anders dit doet. De columns over laptops en blackberry's die mee op vakantie gaan en in de standby-mode staan, spreken duidelijke taal.

6.4 De betrouwbaarheid van informatie

Media geven nooit volledig objectieve informatie. Een medium filtert en kleurt altijd. Evident is dat er een verschil is in de mate waarin en het doel waartoe. Door alle tijden heen is de informatie-uitwisseling en communicatie onderwerp van discussie en manipulatie geweest.

In tijden van oorlog wordt de informatie die van het oorlogsfront naar het thuisfront gaat vaak gemanipuleerd. Successen worden uitvergroot en nederlagen worden verzwegen of gerelativeerd, om de steun van de bevolking niet te verliezen. Bekend is ook dat tijdens de Tweede Wereldoorlog de Duitse legerleiding direct met de frontsoldaten zorgde voor gecontroleerde radioverslaggeving voor het thuisfront. Uit de Tweede Wereldoorlog weten we ook dat ons Nederlandse volk door de Duitse overheerser veel informatie vanuit de rest van de wereld onthouden werd, en dat informatie-uitwisseling binnen en buiten het land zoveel mogelijk verhinderd werd.

Ook heden ten dage worden in diverse landen in de wereld informatie-uitwisseling en nieuwsvoorziening ernstig belemmerd. Voorbeelden zijn landen als China (in het conflict rondom Tibet, maar ook in het kader van de Olympische Spelen) en Noord-Korea. Het bezitten van en uitwisselen van bepaalde informatie wordt niet alleen strafbaar gesteld,

maar er worden ook technische belemmeringen opgeworpen wat betreft de toegang tot informatie: toegang tot bijvoorbeeld internet wordt onmogelijk gemaakt. In een land als Saudi-Arabië wordt informatie die gerelateerd is aan de christelijke levensovertuiging weggefilterd van internet.

Hieraan gerelateerd is het effect van internet. Internet betreft wereldwijde netwerken die het moeilijker maken voor regeringen om een volledige controle over het nieuws te hebben. Wat een overheid zegt moet waar zijn, en een ieder kan dankzij de wereldwijde netwerken informatie steeds eenvoudiger toetsen. Het vrij beschikbaar zijn van informatie en het beschikken over vrije, wereldwijde communicatie heeft een wisselwerking op de attitude en doet regeringen zich soms gematigder opstellen. Een blokkerende houding van de overheid kan bovendien een averechts effect hebben. Dat bleek wel toen de Chinese overheid in het kader van de Olympische spelen internetbeperkingen meende te moeten instellen. Dat bevestigt dat media en (hiervan afgeleid) ICT machtsmiddelen zijn van het volk tegenover de overheden.

In vroeger jaren was het publiceren van informatie en kennis een tijdrovende aangelegenheid. De moderne ICT maakt het echter mogelijk dat iedereen op internet aanwezig kan zijn en zijn of haar bijdrage overal kan achterlaten. Er zijn veel goede initiatieven waarbij mensen uit allerlei hoeken van de wereld en wetenschap in een community bijdragen aan het totaal van informatie en waar kennisuitwisseling door ICT dermate gefaciliteerd wordt dat het stukken eenvoudiger, sneller, goedkoper en completer plaatsvindt. Wikipedia's leven volop. De lage drempel maakt het mogelijk dat iedereen zijn bijdrage kan leveren. Maar ook dat het er bijna niet toe doet en ook haast niet te controleren is wie wat publiceert. Een overheidstaak (op nationaal en internationaal niveau) tot controle en correctie lijkt een haast onmogelijke opgave.

Dit roept ook de vraag op wat waarheid is en of onwaarheden ook gepubliceerd mogen worden. Vroeger was 'waarheid' verbonden met iemands autoriteit: een hoogleraar sprak de waarheid, zeker als hij aan een gerenommeerd instituut verbonden was. Omdat iedereen nu kan bijdragen aan informatie over een onderwerp lijkt 'de waarheid' nu de

optelsom van alle losse stukjes te worden. Maar één van de uitgangspunten van de wetenschap is nog steeds dat een stelling of theorie voor waar wordt aangenomen zolang het tegendeel niet bewezen is. Dit heeft als grondgedachte in zich dat een wetenschapper niet mag pretenderen de waarheid te bezitten en dat anderen na hem mogelijkerwijze ontdekkingen doen die niet passen in het opgestelde model. Volgens sommigen is er zelfs sprake van een zelfcorrigerend vermogen getuige het volgende citaat.

“Naar mijn mening is dit weer een stap terug naar de oude gedachte dat de intellectueel, de professor of docent bepaalt wat goed of fout is. En wat wel of niet waarheid is. Maar de informatievoorziening verandert en daarmee ook de bron. Als een jongere nu iets op Wikipedia neerzet over sms, is dat dan minder waar dan een stukje uit de handleiding van KPN? Het mooie van Wikipedia is dat bezoekers de informatie corrigeren, zodat de waarheid altijd weer (letterlijk) tevoorschijn komt.”¹⁸¹

Lijkt dit ons niet nog verder weg te brengen van Plato's ideeënleer van de waarheid waarin onderscheid bestaat tussen het abstracte ('de idee') en het concrete ('het idee')?¹⁸² Of brengt de optelsom van de diverse waarnemingen ons juist dichter bij de waarheid en roept de wikipedia-gedachte ons op om vooral bescheiden te zijn en niet bij voorbaat de ander (die een andere waarneming bij dezelfde waarheid heeft) verdacht te maken? Is het niet per definitie goed om ook naar de ander integer te luisteren en niet ervan uit te gaan dat de eigen waarneming en mening de enig juiste is? Het individu wil tegenwoordig vooral zelf 'zijn waarheid' ontwikkelen. Dat daarbij ook informatie over 'onjuiste' waarheden een relevante rol kan spelen is evident. Als metafoor kan gedacht worden aan een diamant. Het bijzondere van een diamant is dat hij vele facetten heeft. Afhankelijk van hoe je kijkt zie je andere facetten.

Ook de (wellicht verleidelijke) gedachte dat een intellectueel bepaalt wat 'waar' is, is niet vol te houden. Het feit dat Darwin onmiskenbaar

¹⁸¹ www.onderwijsvanmorgen.nl/plagiaat-in-de-klas

¹⁸² Zie ook: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Idee>.

een groot kenner van de biologie was, wil niet zeggen dat hij het bij het rechte eind had met zijn evolutietheorie. Ook wil dit niet zeggen dat deze informatie dan niet beschikbaar mag zijn. Het is een feit dat mensen in zijn theorie geloven. Van een christen kan en mag derhalve een stuk(je) apologetiek worden verwacht om op verschillende niveaus een Bijbelse visie over deze feiten te formuleren tegenover onbijbelse meningen.

De globalisering lijkt een tendens op de roepen waarin de 'wikipagina's' als het einde van alle tegenspraak worden gezien, omdat letterlijk iedereen hieraan kan bijdragen. Het gevaar van deze werkwijze is dat het de grondwaarheden zoals God die aanreikt in Zijn Woord, ter discussie kan stellen of dregaderen tot 'een mening'. Het advies lijkt gerechtvaardigd om een 'multi sourcing' zoek- en citeerstrategie toe te passen. Burgers die willen bijdragen aan wikipedia's dienen feiten en meningen helder te kunnen onderscheiden En *wie* wikipedia en dergelijke bronnen raadpleegt, moet zich van de betrouwbaarheid van de informatie vergewissen door ook andere bronnen te raadplegen. Voor ouders en docenten is het van belang dat zij hun kinderen of leerlingen deze gewoonte bijbrengen en het belang hiervan duidelijk maken.

6.5 Cybercrime

Een specifiek en ongewenst gevolg van het gebruik van ICT, waarbij het mondiale aspect een nadrukkelijke rol speelt, is wel 'cybercrime' of 'high tech crime'. Cybercrime omvat elke strafbare en strafwaardige gedraging, voor de uitvoering waarvan het gebruik van geautomatiseerde werken bij de verwerking en overdracht van gegevens van overwegende betekenis is. Vanaf een - in principe - onbekende locatie kan misbruik worden gemaakt van de ICT-infrastructuur voor criminele of terroristische doeleinden.

Kenmerken van cybercrime

Bij cybercrime zijn de plaats waar het misdrijf is gepleegd en de dader vaak veel moeilijker te traceren dan bij 'gewone' criminaliteit. Het is veel meer anoniem. Daders kunnen makkelijk en snel hun criminele activiteiten naar een ander land verplaatsen, wat opsporing en vervolging moeilijk maakt. De technologie ontwikkelt zich snel en biedt

de criminelen daarmee steeds nieuwe mogelijkheden. Het openbaar ministerie en de politie moeten die technologie ook weer leren kennen en benutten.

Cybercrime of high-tech crime is net zo breed als 'gewone' criminaliteit. Het is te verdelen in twee categorieën: cybercriminaliteit en computercriminaliteit.¹⁸³ Cybercriminaliteit is traditionele criminaliteit in een digitaal jasje. Zoals internetfraude gepleegd via *phishing* en *malicious codes*. Enkele voorbeelden hiervan. Er zijn criminelen die via een vervalste site wachtwoorden van mensen proberen te achterhalen. Of bendes die mensen geld aftroggelen via bedelmails of oplichting. Ook het publiceren van illegale 'informatie' valt hieronder, zoals kinderporno, racisme en vreemdelingenhaat of het aanzetten tot terroristische activiteiten en geweldpleging. Computercriminaliteit heeft specifiek betrekking op elektronische netwerken, zoals grootschalige aanvallen op informatiesystemen, spam en computerkraken. Bijvoorbeeld criminelen die een website platleggen door middel van een dDos-aanval. Een website wordt dan zo vaak opgevraagd dat deze onbereikbaar wordt.¹⁸⁴

Het dubbele is dat enerzijds ICT het bestaansmiddel is voor deze criminaliteit, maar dat anderzijds mensen zich ook kwetsbaar maken voor deze vormen van criminaliteit door onvoldoende 'beveiliging' middels filters, virusscanners maar ook *last but not least* door het beschikken over bijvoorbeeld webcams en het ontbreken van een 'veilige' internetattitude en -gedragscode.

Tegelijk is ICT een wapen in de strijd tegen deze vormen van criminaliteit. Doordat internet- en gps-systemen wereldomvattend zijn, opent dit mogelijkheden om criminelen op te sporen. Goederen met een hoge (markt)waarde kunnen worden voorzien van een GPS-transponder waardoor ze wereldwijd te traceren zijn. Data die in chips (bijvoorbeeld op paspoorten) zijn opgeslagen, kunnen overal ter wereld uit te lezen en zo beschikbaar zijn. Een chip is zelfs als implantaat bij mensen

¹⁸³ Zie: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/cybercrime/wat-is-cybercrime

¹⁸⁴ De Europese Unie beschouwt publicatie van illegale content als een aparte, derde soort cybercrime.

mogelijk. Dit geeft bij sommige christenen aanleiding tot de mening dat dit de letterlijke invulling is van het teken van het beest uit het Bijbelboek Openbaring.¹⁸⁵ Met internet lijkt het mogelijk om de hele wereld te controleren en te onderzoeken.

De bestrijding van cybercrime is een speerpunt van de Nederlandse regering. Een beleid dat het voorkomen van deze fraude is gebaseerd op twee pijlers: toerusten en melden. Uiteraard maakt de overheid ook gebruik van diensten zoals Europol en douane samenwerkingsverbanden binnen de Schengenlanden. Ook is een voorstel in de maak om gezamenlijk met andere Europese lidstaten meer proactief internet te monitoren. Ongetwijfeld zullen hierbij privacy-aspecten een rol gaan spelen, anderzijds is het te verantwoorden dat de overheid zijn taak ook op dit vlak serieus neemt. De zorg lijkt gerechtvaardigd dat ook in dit criminele domein de overheid met zijn middelen wat achter de feiten aanhobbelt. Illustratief hiervoor is dat het bedrijfsleven in Engeland heeft aangegeven van mening te zijn dat de overheid niet in staat is om adequaat op te treden tegen cybercrime, derhalve vond ook maar vier procent van de ondernemers het doen van aangifte relevant. Een meer consistent optreden en betere afstemming is nodig, nationaal maar vooral ook internationaal.¹⁸⁶

Gezien de aard en omvang van cybercrime en het feit dat kwaadwillenden over de gehele wereld actief kunnen zijn, lijkt het te verklaren dat de overheid sterk inzet op voorlichting en melding van deze criminaliteit. Daartoe heeft de overheid enerzijds haar eigen websites/voorlichting en participeert ze anderzijds ook in internationale verbanden via www.govcert.nl en lokale 'Computer Emergency Response Teams' (CERTs). Recent overheidsbeleid stimuleert dat providers van internetdiensten een gedragscode onderschrijven en dat mensen of bedrijven die met deze criminaliteit geconfronteerd worden dit eenvoudig kunnen melden (www.meldpuntcybercrime.nl).

¹⁸⁵ Openbaring, 13 vers 11-18.

¹⁸⁶ 'Politie doet te weinig tegen cybercrime', in: *AutomatiseringsGids*, 3 november 2008.

6.6 Denklijnen en conclusies

Het bezien van de ontwikkelingen van media en ICT enkel in het licht van globalisering is eigenlijk niet mogelijk. Globalisering betekent immers een schaalverschil, maar niet een principiële verschil in relatie tot lokale en nationale ontwikkelingen. Een aantal discussies die spelen rondom het thema media en ICT wordt door de globalisering versneld en krijgt een hogere prioriteit, maar is niet direct gerelateerd aan globalisering. Immers, de problemen veranderen niet wezenlijk als we op wereldschaal gaan kijken. Wel ondergaan ook de problemen een schaalvergroting. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de discussie rondom het gebruik van internet. Dit betekent dat ook effecten van ICT-ontwikkelingen, die op zichzelf niet direct met globalisering te maken hebben, versneld en qua schaal vergroot worden. Hiervan afgeleid is de voorlopige conclusie dat een principiële bezinning dus ook steeds versneld moet plaatsvinden. Temeer daar ICT-ontwikkelingen elkaar steeds sneller lijken op te volgen.

6.6.1 Rentmeesterschap

De mens heeft van God de opdracht gekregen de aarde te bouwen en bewaren. Deze opdracht is onder meer begrepen in het bijbelse begrip rentmeesterschap. Rentmeester is een vertaling van het Griekse woord 'oikonomos'. Het betekent: de bestuurder van het huis en de huishouding in ondergeschiktheid aan de eigenaar. De mens heeft dus de opdracht namens God de aarde te besturen, te beheren en te bewaren.

De Heere heeft ieder mens talenten gegeven om aan deze opdracht invulling te geven. Ook na de ongehoorzaamheid in het paradijs heeft God aan de mens gaven gelaten. Deze gaven mogen we niet veronachtzamen. Het gebruik van die gaven op zich mag dan ook niet worden veroordeeld. Calvijn zegt in zijn commentaar op Genesis 4 dat het gebruik van uitvindingen is toegestaan. Wel dient dit gebruik verbonden te zijn met ontzag voor God en het gemeenschappelijk nut van de menselijke samenleving op het oog te hebben.¹⁸⁷

¹⁸⁷ J. Calvijn, *Verklaring van de Bijbel*, deel 1, Genesis, [uit het Latijn vertaald door S.O. Los], Kampen 2004, p. 151-152.

Techniek is continu in ontwikkeling, vanaf het begin van het bestaan van de mensheid. Het begon bij Jubal, Jabal en Tubal Kaïn.¹⁸⁸ In de Bijbel is geen expliciet verbod te vinden op enige techniek die in de bijbelse tijden is ontwikkeld. Niet expliciet, maar ook niet impliciet. Een paar voorbeelden.

Van Paulus lezen we nergens dat hij techniek om de techniek heeft gemeden. Hij gebruikte bijvoorbeeld het vervoer van zijn tijd en schreef brieven aan de gemeentes. Ook was hij in zijn zendingsarbeid bezig om de grenzen van de toenmalige wereld op te zoeken, tot aan Spanje toe.¹⁸⁹ Hij leefde in zekere zin in een globaliserende wereld omdat hij zicht had op de culturele verschillen. Hij kon omgaan met verschillen tussen christenen uit de Joden en christenen uit de heidenen.¹⁹⁰ Van Petrus lezen we niet dat hij bestraft werd dat hij een zwaard had, wel dat hij bestraft werd hoe en wanneer hij het zwaard gebruikte.¹⁹¹ Van Gideon is bekend dat hij niet op techniek moest vertrouwen maar op God zelf en dat hij het daarom zonder geavanceerde techniek moest doen in zijn strijd.¹⁹²

Wanneer we deze notie uit de Bijbel toepassen op media en ICT, dan hoeven we de techniek op zichzelf niet te veroordelen. Aan de ene kant kunnen media en ICT op een nuttige wijze ten dienste van de samenleving worden toegepast. Aan de andere kant kunnen deze middelen ook verstreckende gevolgen hebben, zoals de bevordering van globalisering en zelfs onmiskenbaar onbijbelse of duivelse toepassingen. Dit vraagt om een zorgvuldige doordenking van het gebruik van deze middelen. Christenen moeten niet te snel denken dat ze geen boodschap hebben in en aan een door ICT en globalisering beïnvloede samenleving. Ook in de politiek moeten ze een positief-kritische houding aannemen tegenover ICT en globalisering. De Bijbel is niet per definitie tegen globalisering (zoals bijvoorbeeld het Babylonische of Romeinse rijk daar

¹⁸⁸ Genesis 4 vers 20-22.

¹⁸⁹ Paulus was voornemens naar Spanje te reizen; zie Romeinen 15 vers 24, 28.

¹⁹⁰ Zie: Handelingen 15 tot 21; en bijv. Romeinen 14, Galaten 4 en 5.

¹⁹¹ Johannes 18 vers 10-11.

¹⁹² Richteren 7.

al in zekere zin voorbeelden van waren). God waarschuwt in Zijn Woord wel voor een leven op basis van onbijbelse normen en waarden. Leven in 'de wereld als een dorp' is dan ook beslist niet onbijbels, wel hoe we in deze wereldsamenleving leven.

6.6.2 Verantwoordelijkheid

Christenen beseffen als het goed is dat ze op doorreis zijn door de tijd. Hun thuis is niet op aarde, maar ze verlangen naar het hemelse vaderland. Dat betekent dat ze als vreemdelingen leven op aarde. Dit bijbelse vreemdelingschap betekent niet dat christenen zich moeten terugtrekken in eigen organisaties en in het isolement. Vreemdelingschap is het vreemd zijn aan het beginsel, het patroon, de levensinstelling van deze wereld.¹⁹³ Ook christenen ervaren de doorwerking van de zonde in hun leven. De aantrekkingskracht van de wereld en de zonde is groot.

Toegepast op ons onderwerp betekent dit dat christenen afstand dienen te nemen van een zondig gebruik van media en ICT. Maar ook dat ze oog moeten hebben voor de verleidingen die aan het gebruik van deze middelen zijn verbonden. Als het gaat om de ethiek rondom mediagebruik, is de spanning tussen meedoen en vasthouden aan ethische uitgangspunten¹⁹⁴ alleen maar groter geworden en het zou goed zijn wanneer iedere christen die spanning (aan)voelt. Anders dreigt het grote gevaar van onnadenkend assimileren en emanciperen in de globaliserende samenleving. Anderzijds, niet meedoen en je afzijdig houden betekent, geïnterpreteerd in de geest van de aangehaalde speech van Steve Ballmer, jezelf buiten de samenleving plaatsen.

De Bijbel geeft ons verschillende voorbeelden waaruit blijkt wat de gevolgen zijn wanneer belangrijke identificatiefiguren het verkeerde voorbeeld geven:

¹⁹³ Vgl. Romeinen 12 vers 1-2.

¹⁹⁴ Dit dilemma is ook verwoord in de ondertitel van de dissertatie *Bewaar het pand* van C.S.L. Janse: *De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten, 1985).

- Jozua roeide de vreemde goden niet uit, waardoor ze een valstrik werden voor het volk.¹⁹⁵
- Koning Salomo nam vele vrouwen en hun vreemde godsdienst werd hem een valstrik.¹⁹⁶
- Het voorbeeld van de Rechabieten wordt door Jeremia in opdracht van zijn zender positief gewaardeerd. Het houden van een op zich menselijke instelling wordt positief genoemd ondanks dat (in dit geval) het drinken van wijn op zich niet verboden is.¹⁹⁷
- In het tienstammenrijk werd afgoderij door de koningen voorgeleefd en het volk volgde.¹⁹⁸

De lijn hierin is dat we ons niet moeten inlaten met de zonde en niet onnadenkend in allerlei ontwikkelingen meegaan, zonder ons (eerst) af te vragen wat mogelijke consequenties zijn. Voor we het weten, geven we dan (gaandeweg steeds meer) toe aan zondige verleidingen. Iemand die alle ICT-voorzieningen en media gebruikt in een mondiale samenleving, haalt ook allerlei verleidingen van zonden en afgoderij in huis. Distantie is nodig van de onbijbelse tijdgeest die zo ruim aan zijn trekken komt met behulp van de huidige techniek. Tegelijk is ook kennis van deze wereld nodig om op een verantwoorde wijze deze bijbelse distantie in te kunnen vullen. Het leven in een wereld zonder grenzen vraagt om een helder inzicht en diep besef van de door Gods Woord aangereikte waarden en normen.

6.6.3 Gerechtigheid

Het is de taak van de overheid om recht en gerechtigheid te bevorderen. Een overheidstaak is om normerend op te treden ten aanzien van de toepassing van technieken. Dit kan in het uiterste geval betekenen dat zij bepaalde technieken of toepassingen verbiedt of juist voorschrijft. Dan kan zowel in het criminele domein zijn alsook in andere domeinen (bijvoorbeeld Persoonsidentificatie en het Elektronisch Patiënten-

¹⁹⁵ Jozua 23 vers 11-16.

¹⁹⁶ I Koningen 11.

¹⁹⁷ Jeremia 35.

¹⁹⁸ I Koningen 15 e.v.; II Koningen 3 e.v.

dossier). Ook mag een bepaalde techniek door de overheid ingezet worden om haar taak uit te voeren en haar onderdanen te beschermen.

In paragraaf 6.3.1 is geconstateerd dat op dit moment alleen information-providers en service-providers strafrechtelijk aansprakelijk kunnen worden gesteld. Het verdient aanbeveling deze aansprakelijkheid uit te breiden tot de gehele keten, zodat ook access-providers daaronder vallen.

Niet alleen overheden hebben een verantwoordelijkheid om de gevaren die aan media en ICT zijn verbonden tegen te gaan. Mensen hebben ook een eigen verantwoordelijkheid. De Bijbel wijst er op dat mensen de benodigde voorzorgsmaatregelen in acht moeten nemen. De Israëliet moest het dak van zijn huis afzetten met een 'leuning' en een put moest deugdelijk beveiligd zijn zodat een dier daar niet zomaar in kon vallen.¹⁹⁹ Het Nieuwe Testament leert ons uit de wijze waarop de Heere Jezus de verzoeking van de satan weerstond heel duidelijk dat we geen verzoeking mogen opzoeken.²⁰⁰ Niet alleen overheden, maar ook het bedrijfsleven en privépersonen hebben een taak om bescherming te zoeken tegen de verleidingen van ongebreideld ICT-gebruik en onnodige globalisering. Overheden dienen hun burgers te beschermen, bedrijven hun personeel, docenten hun leerlingen, ouders hun kinderen en mensen zichzelf.

Door de steeds toenemende snelheid van ICT-ontwikkelingen en de daardoor steeds sneller globaliserende wereld lijkt het niet zinvol en bovendien onmogelijk om alleen te reageren op ontwikkelingen. De kracht zal moeten worden gevonden in onderliggende, basale waarden en normen die door een ieder kunnen worden toegepast. Aan de Bijbel kunnen waardenvolle beoordelingscriteria worden ontleend.

Niet alles hoeft zomaar voor iedereen toegankelijk te zijn. Bescherming is daarom geboden. Filtering in geval van internet is nodig en kan in veel omstandigheden een bijbelse plicht zijn. Ouders hebben hierin een

¹⁹⁹ Exodus 21 vers 33-34.

²⁰⁰ Zie Mattheüs 4 en Lukas 4.

belangrijke verantwoordelijkheid. Ook dienen zij hun kinderen te leren omgaan met media. Net zoals deelname aan het verkeer verantwoord dient plaats te vinden, geldt dit ook voor mediaopvoeding. Kinderen dienen te weten wat de gevaren van media en het gebruik daarvan zijn. Naast ouders hebben ook kerken de verantwoordelijkheid om met leden van hun gemeente te spreken over het mediagebruik. Mediagebruik heeft immers een grote impact op het leven en veel mensen worstelen met de vraag hoe ze met media om moeten gaan. Media-opvoeding dient zo vroeg mogelijk in het onderwijs plaats te vinden. Gewetensvorming en het stellen van grenzen is daarbij belangrijk. Kinderen dienen aan de hand te worden meegenomen en te worden begeleid door hen aanwijzingen te geven en te wijzen op de gevaren.

Overheden dienen maatregelen te nemen tegen bepaalde schadelijke informatie en mogelijkheden van techniek. Het is nodig om burgers te beschermen tegen verderfelijke 'content' uit allerlei hoeken van de wereld. De overheid dient zelf ook het goede voorbeeld te geven door in publieke ruimten, zoals bibliotheken, filtering van internet verplicht te stellen.

6.7 Aanbevelingen

- Het stimuleren van filter- en beschermingsmogelijkheden is een bijbelse plicht van de overheid, de kerken en het bedrijfsleven. De samenleving heeft als plicht ze te hanteren en te respecteren.
- In publieke voorzieningen, waaronder bibliotheken, dient de overheid filtering van internet verplicht te stellen.
- Overheden dienen cybercrime te bestrijden en bestraffen met alle daartoe geëigende middelen. Juist de bestrijding van cybercrime is gebaat bij een Europese en mondiale aanpak. ICT maakt dit mogelijk.
- Niet alleen information-providers en service-providers, maar ook acces-providers dienen strafrechtelijk aansprakelijk te zijn voor de informatie die zij doorgeven via internet.
- Overheden moeten worden aangesproken op hun taak om de bevolking te beschermen door ongewenste ICT-toepassing te verbieden.
- Media-opvoeding is van groot belang, omdat media niet meer weg te denken zijn uit onze samenleving, maar aan het gebruik ervan

gevaaren zijn verbonden. Instituten zoals Mediawijzer, die een bijdrage leveren aan het signaleren van ontwikkelingen en de doordenking, dienen door de overheid te worden gesteund.

- In het onderwijs dient mediaopvoeding zo vroeg mogelijk deel uit te maken van het lesprogramma.

7. Globalisering en milieubescherming

Walter van Luik

7.1 Inleiding

SGP, globalisering en milieubescherming. Wat houdt het in, zijn de genoemde termen tegenstrijdig met elkaar, of ziet de SGP een verwevenheid tussen deze begrippen? In dit hoofdstuk zal hier aandacht aan worden besteed. Wat is het milieu eigenlijk? Voor we verder gaan is het wel van belang om hier enige verduidelijking te geven. Het milieu is een breed begrip, een soort containerbegrip. Een analyse van al het milieubeleid dat is ontwikkeld in de afgelopen jaren geeft een duidelijk beeld van de veelzijdigheid van het begrip. Het milieu is ongeveer alles wat met natuur en natuurlijke hulpbronnen te maken heeft. Het gaat niet alleen om waterkwaliteit, luchtkwaliteit of bodemkwaliteit, maar ook om klimaatbeleid, beleid ten aanzien van biodiversiteit, gewasbeschermingsmiddelen en export van gevaarlijke stoffen. Van Dale heeft het eenvoudig en algemeen over het milieu als “het leefklimaat van mens, dier en plant”.

Het milieu is vanuit het oogpunt van globalisering een interessant issue. De aandacht voor het milieu is de laatste jaren met sprongen omhooggegaan. In dit hoofdstuk wordt geprobeerd om een antwoord te vinden op de vraag in welke uitdagingen en bedreigingen globalisering resulteert op het gebied van milieu. In een aantal paragrafen wordt de relatie tussen globalisering en milieu uitgewerkt, met als doel de uitdagingen en bedreigingen te distilleren uit deze analyse en waardering. In de paragrafen 7.2 en 7.3 wordt ingegaan op de algemene relatie tussen milieu en globalisering en op de houding van de maatschappij ten opzichte van milieubeleid. Het is de vraag of milieuproblematiek internationaal, danwel op lager niveau aangepakt moet worden. In paragraaf 7.4 wordt hier nader op ingegaan. In dit essay zal een tweetal onderdelen van milieubeleid meer specifiek worden belicht. Water is een van de meest belangrijke levensbehoeften van de mens. Daarom verdient het de voorkeur om daar een aparte

paragraaf aan te wijden. In paragraaf 7.5 wordt ingegaan op de waarde van water, maar ook op de waterproblematiek die speelt. Zowel op micro- als op macroniveau. Een tweede belangrijk milieuonderwerp is het klimaat. In de laatste vijf jaar is het klimaat steeds meer in de belangstelling te staan bij het brede publiek. In paragraaf 7.6 wordt ingegaan op de klimaatproblematiek en de actie die moet worden genomen om de aarde leefbaar te houden. Paragraaf 7.7 wordt gebruikt om een ethische noot te plaatsen bij wat in de voorafgaande paragrafen is beschreven, waarna het essay in paragraaf 7.8 besloten wordt met de visie van de SGP op het (inter)nationale milieubeleid en de waarden die daarvoor de basis vormen. Tevens worden daarbij aanbevelingen geformuleerd.

7.2. Milieu en globalisering

Eeuwen lang werd de Nederlandse samenleving, en ook die van de ons omringende landen, gekenmerkt door een hoog agrarisch gehalte. Industrie was vrij kleinschalig en bovendien veel minder belastend dan tegenwoordig. Er werd veel gebruik gemaakt van natuurlijke hulpbronnen. Risico's waren ook groter, zeker als we de landbouw bezien. Denk daarbij aan gewasziekten die de kop op staken. Vroeger kon men weinig weerstand bieden tegen de gevaren van de natuur. Dit had bijvoorbeeld tot gevolg dat er met zekere regelmaat hongersnoden waren. In de zeventiende eeuw begon een opbloei van welvaart te komen tengevolge van de toename van de handel. Internationale handel welteverstaan. Dit heeft een enorme impuls gegeven aan de welvaart van ons land. Ook de ons omringende landen zijn rijk geworden met de handel en de kolonisatie. In de negentiende eeuw heeft dit uiteindelijk geleid tot een ware industriële revolutie. Een geleidelijke afname van het agrarische gehalte van de maatschappij ging hand in hand met een explosieve toename van het industriële gehalte. De ontwikkelingen gingen razendsnel. Van stoomindustrie (met daarbij een enorm kolenverbruik) ging het naar de olie-industrie. Daarbij werden fossiele, dus niet of nauwelijks hernieuwbare, energiebronnen aangesproken. Ook de chemie werd een steeds belangrijker sector. Deze industriële revolutie legde een enorm beslag op het milieu. Natuurlijke hulpbronnen (met name ook in koloniale gebieden) werden snel uitgeput en het enorme verbruik ervan leidde eveneens tot schade.

7.2.1 Milieudruk

Geleidelijk aan voltrok zich een proces van globalisering. Door de ontwikkeling van snelle transportmiddelen, goede vervoersstructuren en de verdere verbetering van communicatienetwerken is de wereld in figuurlijk opzicht klein geworden. Vanuit economisch oogpunt heeft deze ontwikkeling de westerse wereld geen windeieren gelegd. Het rijke westen kreeg steeds meer een vooraanstaande positie in de wereld, terwijl ontwikkelingen in de huidige ontwikkelingslanden nauwelijks op te merken waren. Daardoor werd de kloof tussen arm en rijk steeds groter. Het is niet de bedoeling om in dit essay een bespiegeling te geven op de sociaal-culturele gevolgen van globalisering, dus zal hier verder niet op worden ingaan. Naast de voor het westen positieve effecten van de globalisering op economie en welvaart en deels negatieve effecten op sociaal-cultureel gebied, heeft de globalisering ook een schaduwzijde op het gebied van milieu. Globalisering heeft het proces van industrialisatie alleen maar versterkt en daarmee is op meerdere terreinen het milieu onder druk komen te staan, vooral ook omdat er tot aan veertig jaar geleden überhaupt geen aandacht was voor het milieu. Een voorbeeld is de illegale houtkap. Om aan de almaar toenemende welvaart in het westen tegemoet te komen, wordt er veel hout gekapt voor een grote diversiteit aan producten. Dit hout komt vaak van kwalitatief zeer goede tropische boomsoorten uit waardevolle bosgebieden. In een beangstigend tempo verdwijnen de tropische regenwouden en daardoor worden veel soorten planten en dieren bedreigd. Nu bestaat er wel een FSC-keurmerk hout, dat afkomstig moet zijn van productiebossen en zo geen schade aan zou moeten richten aan de oerbossen, maar onderzoeken laten zien dat er ook hier en daar gefraudeerd is met dit FSC keurmerk. Een andere reden voor de massale houtkap is uitbreiding van agrarisch land door lokale boeren om enerzijds de voedselproductie te vergroten voor export naar het buitenland, maar anderzijds de productie van landbouwproducten te vergroten ten bate van de productie van biobrandstoffen. Dit laatste speelt voornamelijk in Zuid-Amerika en heeft negatieve consequenties voor zowel agrarisch gebruik als voor de voedselvoorziening. Hierdoor gaat veel oorspronkelijke natuur, en daarmee ook biodiversiteit, verloren. Veel natuurlijke gebieden in minder welvarende landen worden

uitgebuut om zo de westerse wereld een welvarende levensstijl te gunnen. Nog een negatieve zijde van globalisering op milieugebied is dat de directe relatie tussen productie en consumptie op veel plaatsen verdwenen is. In voorgaande eeuwen werd dat wat geproduceerd werd (bijvoorbeeld in de agrarische sector) vaak ook geconsumeerd in de directe omgeving, voornamelijk op lokaal en regionaal niveau. Dat betekende dat je niet méér kon consumeren dan wat er in je omgeving werd geproduceerd, omdat je anders schaarste ervoer. Door de globalisering zijn de productie en consumptie op lokaal en regionaal niveau ontkoppeld. Veel producten worden geproduceerd in een ander deel van de wereld dan waar die producten geconsumeerd worden. Dit heeft tot gevolg dat de consumptiedrang veel moeilijker geremd kan worden door de productie. Dat heeft geleid tot scheve verhoudingen, waarbij het rijke westen haar consumptie sterk opschroefde, ten nadele van de koloniale en voormalig koloniale gebieden (met veel grondstoffen) die door dat gedrag uitgeput werden en worden, zowel op sociaal gebied als op milieugebied.

7.2.2 Milieuproblemen

Er zijn vele soorten milieuproblemen op aarde. Toch kan een algemeen onderscheid worden gemaakt tussen twee typen milieuproblemen. Te weten natuurlijke milieuproblemen en door de mens veroorzaakte milieuproblemen. Bij de categorie natuurlijke milieuproblemen gaat het om bijvoorbeeld overstromingen, schade door stormen en bosbranden. De tweede categorie is veel uitgebreider. Luchtvervuiling, bodemverontreiniging en ontbossing zijn slechts enkele voorbeelden. In vroeger tijden lag de nadruk voornamelijk op natuurlijke milieuproblemen. Vele natuurrampen hebben plaatsgevonden die hun effect hadden op het milieu. Nu is schade die op natuurlijke wijze aangebracht wordt aan het milieu niet per definitie slecht. De natuur is namelijk zeer flexibel, mits het niet om al te grote schade gaat. Bosbestanden bijvoorbeeld die deels verwoest worden door stormen of bosbranden herstellen zich in de jaren erna, waarbij andere gewasvormen zich ontwikkelen zodat de soortenrijkdom groter wordt. Naarmate de tijd vorderde, hebben zich echter steeds meer door de mens gecreëerde milieuproblemen voorgedaan en heeft zich een vermenging voltrokken van natuurlijke milieuproblemen en door de mens gecreëerde

milieuproblemen. Juist deze combinatie heeft desastreuze gevolgen. Vaak zijn de effecten cumulatief en is natuurlijk herstel moeilijk.

7.3. Milieu en de publieke opinie

Milieu prijkt tegenwoordig hoog op de agenda van veel politici en bedrijven in Nederland, al leek de economische crisis het duurzaamheidsdenken wel wat te temperen. Je hoort er gewoon niet meer bij als je geen oog hebt voor het milieu c.q. duurzaamheid. Is deze aandacht voor het milieu er altijd al geweest? Is deze aandacht voor het milieu overal evenzeer aanwezig? Op beide vragen moet het antwoord ontkennend luiden. Lang niet altijd is er zoveel aandacht geweest voor het milieu als tegenwoordig. In vroeger tijden ging het er heel anders aan toe dan vandaag de dag. Lange tijd werd dat wat we nu aanduiden als milieuproblematiek niet als probleem gezien, vooral niet omdat de economie er wel bij voer. Pas na de oorlogen is er voor deze problematiek aandacht gekomen. Primair doel in de jaren vijftig was de wederopbouw na de oorlog, maar vanaf de zestiger jaren begon er toch een omslag in het denken te komen. Het postmoderne gedachtegoed leidde tot een mondiger samenleving waarin allerlei belangengroepen ontstonden. Zo ook op milieugebied. Geleidelijk aan kwam het milieu op de agenda. In 1971 ontstond het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. In 1982 werd het onderdeel Milieuhygiëne overgeheveld naar het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Te zien is dat naarmate de maatschappij welvarender werd en verlost werd van oorlogsangsten, de mens niet meer primair als doel heeft te overleven. Bestaanszekerheid is gegarandeerd en dat biedt mogelijkheden om eens verder om je heen te kijken. Dit heeft Maslov al aangegeven in zijn behoeftehiërarchie. Milieu is op die manier een aandachtspunt geworden. Onder verantwoordelijkheid van de Verenigde Naties heeft de commissie-Brundtland in 1987 het rapport 'Our Common Future' gepubliceerd, handelend over duurzaamheid. Dit rapport heeft een sterke impuls gegeven aan het milieubeleid. In 1990 is de groene politieke partij GroenLinks opgericht. Na een aandachtsdip eind jaren negentig is het milieu in de 21ste eeuw weer volop in de aandacht gekomen.

7.3.1 Prioriteit andere landen

Toch gaat het er niet op de gehele wereld zo aan toe als in het rijke westen. Er zijn nog volop landen waar milieu een ondergeschoven kindje is in de politiek. En daarbij hoeven we niet eens ver van huis te gaan. Als we de milieusituatie in bijvoorbeeld Roemenië en Bulgarije zien, dan slaat de schrik ons om het hart. In veel ontwikkelingslanden is het nog veel erger. Ook in diverse Aziatische landen, zoals China en India, is de milieusituatie niet om over naar huis te schrijven. China berokkent het milieu grote schade en ondanks dat de regering wel enige campagnes voert, blijft de situatie onverminderd slecht. In Sjanghai en Peking is de overkant van de straat soms niet te zien vanwege de luchtvervuiling. Voor en tijdens de Olympische Spelen van 2008 werd dit eens te meer duidelijk. De dammenbouw, zoals de Driekloven dam, heeft een enorme negatieve impact op het milieu. In 2007 kwam via de pers het bericht dat het milieubeleid in China zelfs volledig is mislukt. China zet tegenwoordig wel sterk in op duurzame energie en het aandeel daarvan in de energievoorziening groeit gestaag, tegelijkertijd echter worden wekelijks ook nog zeer vervuilende kolencentrales geopend.

Voornamelijk in ontwikkelingslanden heeft men heel andere prioriteiten dan het milieu. Vaak is er een gespannen politieke situatie, al dan niet gecombineerd met (burger)oorlogen, zodat de aandacht naar heel andere problemen uitgaat. Verder zijn mensen heel sterk bezig met overleven, simpelweg omdat ze weinig welvarend zijn. Uitgaande van de behoeftepiramide van Maslov staat het milieu op een andere, minder noodzakelijke, rang. Een land als China is deels welvarend, zeker als het gaat om een brede kuststrook, terwijl het binnenland grote armoede kent. Verder kent het land een communistisch regime, waarbij de staatsinvloed groot is. Het land legt haar voornaamste prioriteiten op economisch gebied. De groei van de Chinese economie is al jaren zeer hoog met percentages boven de tien. De economische crisis had wel invloed, maar ondanks de crisis groeide de economie nog steeds met vijf à tien procent. De nadruk op economiebevorderend beleid zorgt ervoor dat aan andere beleidsterreinen minder aandacht wordt geschonken. Milieu is één van die beleidsterreinen.

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat het milieu in een deel van de wereld meer aandacht gekregen heeft dan in een ander deel van de wereld. Dit is een van de kernproblemen die in dit essay naar voren komen. Veel milieuproblematiek heeft een internationaal karakter. Lucht bijvoorbeeld stopt niet bij de grens. Alles wat we in Nederland uitstoten in de lucht, waait met westenwinden naar Duitsland. Hetzelfde geldt voor water. Rijn en Maas stromen door meerdere landen. Verontreiniging die in Duitsland wordt veroorzaakt, stopt niet bij de grens met Nederland. Klimaatbeleid is ook een goed voorbeeld van internationale karakter van milieu. De zo besproken opwarming van de aarde is een feit met mondiale effecten. Denk alleen al aan de toenemende verwoestijning en het smelten van gletsjers en poolkappen.

7.4. Internationaal issue, internationale aanpak?

Verschillende problemen vragen om een verschillende aanpak. Sommige problemen kunnen alleen opgelost worden door een grootschalige aanpak, andere problemen kunnen met relatief eenvoudige middelen worden opgelost. Bestuurlijk gezien is dit niet anders. Laten we het maar direct toepassen op het milieu. Een chemische fabriek die zijn giftige restafval in een sloot ergens in een gemeente in Friesland loost, hoeft in eerste instantie niet aangepakt te worden door onze nationale regering in Den Haag, laat staan door een internationaal bestuurlijk verband. Vaak zal een dergelijke zaak regionaal afgehandeld worden, in samenwerking met de politie. Een probleem van heel andere orde is het wanneer een chemische fabriek zwaar giftig afval loost in de Rijn bij Koblenz in Duitsland en dit vervolgens naar Nederland stroomt waar het ernstige gevolgen heeft voor de volksgezondheid en de biodiversiteit in het water. Deze problemen moeten op grotere, lees internationale, schaal worden aangepakt.

Dit zijn voorbeelden waarbij slechts over handhaving gesproken wordt. Voor er handhaving kan zijn, is er nog een uitgebreid traject dat gevolgd wordt. Dit traject kan worden beschouwd als het besluitvormingstraject. Besluitvorming is een uitgebreid traject, wat begint met agendavorming. Tussen agendavorming en het uiteindelijke nemen van een besluit ligt een interessant, maar langdurig proces

waarbij veel kennisvergaring plaatsvindt. En waar besloten wordt wat de beste aanpak is voor een bepaald probleem.

7.4.1 Grensoverschrijdend

Zoals we reeds in de vorige paragrafen zagen, is een deel van de milieuproblemen grensoverschrijdend. Grensoverschrijdend kan op twee manieren: ofwel fysiek overschrijdend in de zin van één probleem dat zich voordoet in meerdere landen tegelijk (bijvoorbeeld vervuiling van rivieren) ofwel een probleem dat zich in meerdere landen voordoet, maar niet noodzakelijkerwijs tegelijkertijd (zoals bosbrand). Vanuit het oogpunt van effectiviteit en efficiëntie is het redelijkerwijs voor te stellen om waar mogelijk de milieuproblematiek dan ook grensoverschrijdend aan te pakken. Om concreet te worden. Stel dat Duitsland geen maatregelen neemt om overstromingen van rivieren te beperken en stel dat Nederland dat wel doet, dan heeft Nederland met grotere problemen te maken dan wanneer Duitsland wel overstromingsmaatregelen zou nemen. Opgeteld is het beter dat beide landen (complementaire) maatregelen nemen zodat lasten verdeeld worden en milieu en volkswelzijn er meer baat bij hebben. Dit geldt niet alleen op het gebied van water maar ook op tal van andere terreinen waar de problematiek grensoverschrijdend is. Waarom moet ieder land het wiel zelf uitvinden, terwijl er ook gemeenschappelijke afspraken gemaakt kunnen worden en ervaringen uitgewisseld kunnen worden?

Al eerder is de schade genoemd die toegebracht wordt aan de natuur in met name ontwikkelingslanden. Aangezien de internationale gemeenschap door haar leefstijl beslag legt op de natuurlijke hulpbronnen in andere landen, zou het redelijk zijn te veronderstellen dat de internationale gemeenschap een bijdrage levert aan het oplossen van die gecreëerde problemen.

Nu duikt natuurlijk de vraag op of werkelijk alle ins en outs van het milieubeleid internationaal geregeld zouden moeten worden. Hierbij moeten we voorzichtig zijn. De feitelijke situatie leert ons dat op aarde een grote diversiteit is aan geologische en klimatologische gebieden. Ieder gebied heeft specifieke kenmerken die moeilijk te omvatten zijn in een allesomvattend beleid. Een tweede moeilijk punt is dat veel landen

wat voorzichtig zijn met het afstaan van bevoegdheden aan hogere instituten. Een van de best denkbare voorbeelden is hierbij de overdracht van bevoegdheden door Europese lidstaten aan de Europese Unie. De meeste landen willen niet dat de Europese Unie een superstaat wordt waarbij de bevoegdheden van de lidstaten zelf geleidelijk minder worden. In de praktijk wordt met deze dilemma's vaak goed omgegaan binnen de Europese Unie voor wat betreft milieubeleid. Europese milieuwetgeving bestaat meestal uit een normenkader dat wordt opgesteld. Aan die normen dienen de lidstaten binnen een bepaalde termijn te voldoen. In de wetgeving worden echter geen maatregelen verplicht. Landen mogen zelf bepalen met welke maatregelen ze de normen gaan halen. Hiermee worden dus direct twee problemen opgelost. In de eerste plaats kan ieder land zo zelf inspelen op de lokale geologische en klimatologische omstandigheden en in de tweede plaats heeft een land zelf voldoende vrijheden om het beleid te implementeren. Een land mag zelfs verder gaan dan in de richtlijn is voorgesteld.

7.4.2 Hoogwaterrichtlijn

In dit kader hiervan is het behulpzaam om een concreet voorbeeld te noemen van enkele jaren terug. Enkele jaren terug is door het Europees Parlement de Hoogwaterrichtlijn goedgekeurd. Deze Europese richtlijn stimuleert het voorkomen van overstromingen en roept op tot het maken van beheersplannen om risico's te minimaliseren. Het is een zeer waardevolle richtlijn voor bijvoorbeeld Nederland, omdat we in Nederland te maken hebben met diverse stroomgebieden van Europese rivieren. In het verleden hebben we meermaals problemen gehad met overstromingen, denk alleen al aan de hoogwaterproblematiek in zuidelijk Nederland in 1995. Nederland staat nu niet meer alleen in de strijd tegen overstromingen, maar ook andere Europese landen moeten nu actief maatregelen nemen, mede om hoogwaterproblemen stroomafwaarts te voorkomen. Landen moeten waar mogelijk elkaar van dienst zijn. Al voordat de richtlijn van kracht is, zien we vrijwillige initiatieven ontstaan die reeds nu bijdragen aan de implementatie van deze richtlijn. Concreet in dit geval is het FLAPP-project (Flood Awareness and Prevention Policy in border areas). Dit project wordt gesubsidieerd door de Europese Unie en dient als een kennisplatform op

het gebied van overstromingen. Het is een internationaal platform dat bestaat uit diverse regionale overheden en waterbeheerinstanties die met elkaar kennis uitwisselen over onder meer maatregelen die overstromingen moeten voorkomen en risico's moeten verminderen. In juni 2007 is het eindrapport gepubliceerd met daarin waardevolle aanbevelingen. Het is een goede zaak dat deze initiatieven bestaan; het levert een waardevolle bijdrage aan een beter milieu.

Niet alleen binnen de Europese Unie heeft milieubeleid aandacht. Ook op een hoger niveau is steeds weer aandacht voor milieu en klimaat vanuit de Verenigde Naties, waarin 192 landen participeren. Op dat niveau worden op mondiale schaal algemene afspraken gemaakt die vervolgens in kleinschaliger verband worden uitgewerkt. Vele onderwerpen hebben jaarlijks een overlegtop waarin de vertegenwoordigers van alle landen bijeen zijn om te discussiëren over onder andere het milieu. Voorbeelden van topeverleggen op milieugebied zijn: de bekende jaarlijkse klimaatconferentie en de CITES-top betreffende beschermde dier- en plantensoorten.

7.4.3 Uitvoering

De verdere uitwerking van het milieubeleid moet op lager niveau plaatsvinden. Hier wordt per wereldregio een andere invulling aan gegeven. Sommige landen hebben volledig eigen initiatieven, zoals China, Japan en Australië. Binnen Europa is een gemeenschappelijk beleid, maar hebben de lidstaten grote vrijheden in hun maatregelenkeuze. In de Verenigde Staten is nauwelijks sprake van een nationaal milieubeleid, maar wordt alles volledig vrij gelaten aan de individuele staten. Met als gevolg dat het milieubeleid sterk verschilt van staat tot staat. Californië is daar de meest vooruitstrevende staat als het gaat om milieubeleid. Verder is regionaal en lokaal beleid van groot belang om concrete invulling te geven en op microniveau bij te dragen aan een goed milieu.

Hoewel we gezien hebben dat de milieuproblematiek duidelijk grensoverschrijdend is en een internationale aanpak het meeste effect oogst om de problemen te reguleren danwel op te lossen, impliceert dit niet dat de individuele burger geen verantwoordelijkheid heeft om mee

te helpen met een verantwoorde omgang met het milieu. Evenmin betekent het dat door de steeds verdere internationalisering van de maatschappij de rol van de burger naar de achtergrond verdwijnt. De burger kan en moet in zijn eigen omgeving ook veel betekenen. Heel eenvoudige maatregelen zijn bijvoorbeeld: afvalscheiding, energie efficiëntie, vaker de fiets pakken op korte afstanden en waterbesparing. Wanneer iedere burger dit consequent zou toepassen, verbetert het milieu al zienderogen. Niet voor niets luidt de spreuk: 'een beter milieu begint bij jezelf.'

7.5 Watermanagement

Water is een onmisbare natuurlijke hulpbron voor de maatschappij. Tegelijkertijd kan het ook een bron van overlast of een bron van schaarste zijn. Water wordt op vele manieren ingezet. Zo wordt het bijvoorbeeld gebruikt als drinkwater, vaarwater, koelwater, irrigatiewater en viswater. Voor sommige toepassingen kan zout water gebruikt worden, maar voor de meeste toepassingen is zoet oppervlaktewater vereist. En daar zit nu juist het probleem. Want in principe is er water genoeg op aarde. De aarde bestaat voor tweederde uit water. Van dat water is echter 97 procent zout water dat zich in zeeën en oceanen bevindt. Dat water is zonder ontzilting onbruikbaar voor de mens. Van de drie procent zoet water bevindt zich het grootste deel - zeventig procent - in vaste vorm in ijskappen. Verder maakt grondwater dertig procent uit van de hoeveelheid zoet water. Het oppervlaktewater dat de mens kan gebruiken is slechts 0,3 procent van de totale watervoorraad op aarde. En dus is het niet vreemd dat er op aarde permanent gebieden zijn die te lijden hebben onder waterschaarste. Klimatologische omstandigheden leiden ertoe dat diverse gebieden gekenmerkt worden door lange droogteperiodes waardoor watertekorten optreden. Op andere plaatsen is droogte een minder vaak voorkomend verschijnsel, en is ernstige droogte een zeldzaamheid. In Nederland bijvoorbeeld zijn de meest recente voorbeelden van ernstige droogte waar te nemen in de jaren 1976 en 2003. Veel ontwikkelingslanden bevinden zich echter juist in een droge klimaatzone. Dat maakt de problemen vaak alleen maar schrijnender. De mensen hebben al een slechte sociaal-economische positie, vaak

gecombineerd met binnenlandse conflicten en in een periode van ernstige waterschaarste leidt dit tot immense problemen.

Een tweede kenmerk van water is dat ook het probleem van wateroverschotten voorkomt. Dit is een wereldwijd voorkomend probleem. Hevige regenval zorgt onregelmatig voor grote overstromingen die het milieu en de maatschappij veel schade toebrengen. Zeker in ontwikkelingslanden leidt het ook vaak tot veel slachtoffers en materiële schade vanwege de slechte sociaaleconomische en infrastructurele situatie in die landen.

Een derde kenmerk van water is dat het in veel gevallen grensoverschrijdend is. Dat zien we al bij oceanen en zeeën, maar natuurlijk ook bij rivieren. Water stopt niet bij een landsgrens, maar overschrijdt vaak meerdere landsgrenzen. Afzonderlijke bestuurs-eenheden kunnen vaak niet adequaat reageren omdat het risicogebied zich buiten bestuurlijke grenzen uitstrekt. Internationalisering van beleid is dan ook vaak veel effectiever. Of het nu gaat om bescherming tegen overstromingen, of dat het gaat om het bewaken en verbeteren van de waterkwaliteit.

7.5.1 Olie en water

Water is een bijzondere natuurlijke hulpbron in vergelijking met sommige andere natuurlijke hulpbronnen. We kunnen de vergelijking trekken met bijvoorbeeld olie. Een kenmerk van water is dat iedereen het nodig heeft en dat het een grensoverschrijdend element is, maar lastig te transporteren. Verder is water ook een bijzondere hulpbron in de zin van waardetoekenning. Materieel gezien heeft water geen hoge waarde. Immaterieel echter is water van onschatbare waarde omdat het een eerste levensbehoefte is voor ieder mens, dier en plant op aarde. Olie kent een hoge materiële waarde, is schaarser dan water en is in veel gevallen ook een belangrijke levensbehoefte geworden, maar in principe is het mogelijk om te overleven zonder olie. De vraag naar water is er altijd al geweest, vanuit de drang om te overleven. De vraag naar olie is in vergelijking met water pas relatief kort geleden gekomen, tengevolge van de economische groei tijdens de industriële revolutie. Aan olie is dus vanaf het begin een economische waarde toegekend, terwijl aan

water meer een sociale en agrarische/ecologische waarde is toegekend. Verder is olie een schaarser product dan water, zoals reeds aangegeven. Dat heeft te maken met twee zaken. Ten eerste zijn de olievoorraden beperkter dan de watervoorraden. Ten tweede is olie wel een natuurlijke hulpbron, maar niet hernieuwbaar. Water daarentegen is wel hernieuwbaar. Olie zal dus uitgeput raken, wat weer impliceert dat bij een naar verwachting voorlopig stabiele vraag de schaarste zal toenemen en de olieprijs zal stijgen. Voor de olie-industrie en de landen met olie-industrie is dit een rijke bron van inkomsten en een versteviging van de machtspositie, wat verklaart dat er een politiek belangenspel aan verbonden is. Een ander verschil tussen olie en water is het transport. Olie wordt op allerlei manieren getransporteerd van de brongebieden naar de gebieden waar vraag is. Water wordt niet getransporteerd. Deels is er natuurlijk transport van water middels rivieren, maar kunstmatig transport vindt weinig plaats, hooguit lokaal. Dat heeft te maken met het feit dat water lastig te transporteren is. In feite is er op iedere locatie van de wereld aanbod van water. Alleen verschilt het in welke hoedanigheid. Nederland kent veel oppervlaktewater. Een land als Niger moet het meer hebben van grondwater. Het moeilijke is echter dat er sterke fluctuaties optreden in het aanbod en vraag van water. Zo kan een gebied ten gevolge van klimatologische omstandigheden het ene jaar een watertekort hebben, maar het volgende jaar een periode van wateroverschot. Dat zou een constante toevoer van water hinderen, anders dan bij olie waar veel minder fluctuaties in aanbod en vraag plaatsvinden. En aangezien water economisch van veel minder waarde is dan olie, is het ook niet rendabel om transportlijnen en infrastructuur te creëren voor watertransport. Toch wordt geprobeerd om de watervoorziening zeker te stellen. Een vervelende consequentie is echter dat dit internationale spanningen oproept. Het gaat voornamelijk om bilaterale spanningen omdat veel rivieren door twee of drie landen stromen. Deze waterpolitiek heeft invloed op de hoeveelheid en kwaliteit van het water dat beschikbaar is voor gebieden die meer stroomafwaarts liggen. Wanneer er stroomopwaarts water wordt vastgehouden, is er stroomafwaarts minder water beschikbaar, vaak ook nog met slechtere waterkwaliteit. Concrete voorbeelden van spanningen rond grensoverschrijdend water zijn bijvoorbeeld de Eufraat (spanning tussen Turkije, Syrië en Irak), de

Jordaan (spanning tussen Israël, Jordanië en de Palestijnen) en de Ganges, met spanningen tussen India en Bangladesh.

7.5.2 Bedreiging

De vraag of globalisering invloed heeft op het watervraagstuk is interessant om te bespreken. In eerste instantie is het mogelijk om af te vragen of globalisering een versterkend effect heeft op waterproblematiek. Klimatologische omstandigheden hebben in sterke mate te maken met het al dan niet optreden van waterschaarste en wateroverschot. Op dit aspect wordt dieper ingegaan in de volgende paragraaf. Wat uit het bovenstaande is gebleken, is dat de mens relatief weinig invloed heeft op de verdeling en mobiliteit van water. Dat zou pleiten voor de overtuiging dat de globalisering geen versterkend effect heeft op waterproblematiek. Water wordt in die zin niet uitgebuit door het rijke westen, zoals dat wel gebeurt met andere natuurlijke hulpbronnen in ontwikkelingslanden, zoals hout, olie en landbouwproducten.

Toch moeten we voorzichtig zijn om dit te concluderen. Globalisering heeft bijvoorbeeld toerisme in de hand gewerkt. Steeds meer verre bestemmingen worden snel en goedkoop bereikbaar en passen daarmee in het budget van de gemiddelde toerist. Toerisme is in veel gevallen een bedreiging voor de watervoorziening. Westerse toeristen kopiëren namelijk meestal hun westerse levensstijl naar hun adres in het vakantieland, laten we het alleen al hebben over het watergebruik. Zo gebruiken Noord-Amerikanen en Europeanen gemiddeld 1280 respectievelijk 694 kubieke meter water per jaar per hoofd van de bevolking, terwijl Zuid-Amerikanen en Afrikanen gemiddeld respectievelijk 311 en 186 kubieke meter water verbruiken. Ook meer nabije landen, zoals EU-lidstaat Cyprus, ervaren dit probleem. Cyprus kent een bevolking van 800.000 inwoners, terwijl er in de hete en droge zomermaanden drie miljoen toeristen komen. Dit heeft zorgelijke effecten op de watervoorziening. Een andere aanwijzing dat globalisering invloed heeft op het watervraagstuk verscheen meermaals in de pers. China zou van plan zijn om in Sudan stuwdammen te creëren om daar de watervoorziening te verbeteren. Dit heeft echter ook weer impact op de watervoorziening in bijvoorbeeld Egypte.

Een laatste onderwerp wat interessant is om aan te snijden is de waterverontreiniging. Waterverontreiniging speelt al vele jaren en het is een wereldwijd voorkomend probleem. Watervervuiling kent als grootste oorzaak menselijk handelen. Water wordt bijvoorbeeld verontreinigd door industriële processen, (petro)chemische rampen, bestrijdingsmiddelen in de landbouw en afval van individuele burgers. In de loop der jaren zijn de Nederlandse rivieren ernstig vervuild geraakt, met daarbij het dieptepunt in de jaren tachtig. Vanaf dat moment is er ingezet op verbetering van de waterkwaliteit, wat ook zijn vruchten heeft afgeworpen. In grote delen van de wereld is waterverontreiniging echter nog de normaalste zaak van de wereld. Dit bedreigt echter vele mensen in hun leefomstandigheden. Na natuurrampen verschijnen vaak berichten over de slechte drinkwaterkwaliteit en de ziekteverwekkende bacteriën in (drink)water. Waterverontreiniging is een typisch voorbeeld van grensoverschrijdende problematiek. Op Europees niveau is dan ook bindende wetgeving vastgesteld op dit gebied. Denk daarbij aan de invloedrijke Kaderrichtlijn Water en de daaruit voortvloeiende dochterrichtlijnen op het gebied van waterverontreiniging.

7.6. Klimaatbeleid

Meer nog dan waterbeleid is klimaatbeleid een voorbeeld van een mondiaal issue. Het klimaat wordt gevormd door een complexe wisselwerking van vele factoren die niet afzonderlijk te beïnvloeden zijn zonder gevolgen voor andere factoren. Belangrijke factoren die bijdragen aan het klimaat (en de verschillende klimaatzones waarin de aarde wordt ingedeeld) zijn bijvoorbeeld de zon, de samenstelling van de atmosfeer van de aarde, de inrichting van de aardbol (verhouding water/land), de rotatiesnelheid van de aarde en de aswending van de aarde. De zon is de belangrijkste leverancier van energie. Was er geen zon geweest, dan had er ook geen leven op aarde kunnen zijn. De zon is de motor van het klimaat op aarde. De unieke samenstelling van de atmosfeer van de aarde met 78 procent stikstof en 21 procent zuurstof plus een beschermende ozonlaag zorgt voor een leefbare leefomgeving. Tevens zijn deze gassen de oorzaak van het natuurlijke broeikaseffect, zodat de gemiddelde temperatuur op een leefbaar niveau van gemiddeld vijftien graden wordt gehouden, terwijl het anders minus achttien

graden zou zijn geweest. De verhouding tussen water en land op aarde draagt bij aan de ontwikkeling van diverse klimaatzones en weertypen. Land warmt snel op en koelt snel af, terwijl water juist langzaam opwarmt en afkoelt. Neerslag ontstaat tengevolge van verdamping van voornamelijk oceaankwater. Daarnaast hebben de oceaanstromingen een zeer belangrijke invloed op het klimaat. Zo zijn de winters in Noordwest Europa vaak mild tengevolge van de Warme Golfstroom in de Atlantische Oceaan. De rotatiesnelheid van de aarde leidt met de invloed van de zon tot de ontwikkeling van lage- en hogedrukgebieden. De karakteristieke draaiing van orkanen wordt bijvoorbeeld ook veroorzaakt door de rotatie van de aarde. De aswending van de aarde leidt tot het vóórkomen van seizoenen op aarde en de daarmee gepaard gaande verschuiving van regengebieden, zoals de moesson. Veel wetenschappers, zoals die van het IPCC in 2006, komen de laatste jaren met argumenten en bewijzen dat naast dit complexe samenspel van factoren ook de mens invloed heeft op het klimaat. Met name door het toevoegen van extra gassen aan de aardatmosfeer. Het gaat dan met name om gassen als koolstofdioxide (CO_2), stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxi-den (SO_2), methaan (CH_4) en lachgas (N_2O) en tot voor kort Chloorfluorkoolstofverbindingen (CFK's). Daardoor wordt natuurlijke broeikas-effect versterkt. Vandaar ook dat de term 'versterkt broeikas-effect' beter op zijn plaats is dan de term 'broeikas-effect' wanneer we het hebben over menselijke invloed op het klimaat.

7.6.1 Verenigde Naties

Het doel van deze paragraaf is niet om te beargumenteren of de mens nu wel of geen invloed heeft op het klimaat, maar meer om de vraag hoe om te gaan met klimatologische omstandigheden en mutaties daarin en hoe de negatieve gevolgen ervan zo veel mogelijk kunt bestreden of voorkomen kunnen worden. Daarbij speelt globalisering een grote rol. Klimaat is steeds meer op de politieke agenda komen te staan in de afgelopen vijftien jaar. Omdat klimaatmaatregelen weinig effect oogsten wanneer je ze slechts in een beperkt aantal landen toepast, is een bredere strategie wenselijk. Te denken valt bijvoorbeeld aan EU-niveau, maar dan nog doen grote delen van de wereld niet mee. In 1992 is daarom onder de paraplu van de Verenigde Naties het UNFCCC opgericht, ofwel de United Nations Framework Convention on Climate Change. 191

landen hebben deze conventie geratificeerd en daarmee beslaat de conventie het grootste deel van de wereld. Regeringen hebben daarbij een drietal taken:

- verzamelen en delen van informatie met betrekking tot emissies van broeikasgassen, nationaal beleid en beste praktijken;
- nationale strategieën lanceren om de emissies van broeikasgassen te duiden en aanpassingen te doen aan de verwachte impact ervan, en tegelijkertijd financiële en technische hulp te verlenen aan ontwikkelingslanden;
- samenwerken om op een goed voorbereide manier te kunnen aanpassen aan de impact van de klimaatverandering.

Na enkele jaren onderhandelen is in 1997 op een topconferentie in het Japanse Kyoto tot het Kyoto-protocol gekomen. In dit protocol zijn doelstellingen geformuleerd om de uitstoot van broeikasgassen door industrielanden te reduceren. Doel is om in 2008-2012 de uitstoot met vijf procent te verminderen ten opzichte van 1990, dat als basisjaar is gekozen. In principe hoeven alleen de industrielanden de uitstoot terug te brengen en het percentage reductie per land hangt daarbij weer af van de economische kracht en de huidige uitstoot van het land. In concreto betekent dit dat de Europese Unie als geheel de uitstoot met acht procent moet terugbrengen, de Verenigde Staten zeven procent, terwijl IJsland de uitstoot met tien procent mag verhogen ten opzichte van 1990. De meeste landen hebben wel een handtekening gezet, maar niet alle landen hebben het protocol geratificeerd. Het belangrijkste voorbeeld is de VS. Dit land wil zich niet committeren aan de uitstootdoelstellingen, voornamelijk om economische redenen. Australië heeft met het aantreden van de nieuwe premier Kevin Rudd in December 2007 onmiddellijk het Kyoto-protocol geratificeerd. Voorwaarde voor inwerkingtreding van het verdrag was dat minimaal 55 landen die samen 55 procent van de broeikasgassen uitstoten het verdrag geratificeerd moesten hebben. Toen na lange tijd Rusland in het najaar van 2004 besloot om het verdrag te ratificeren, werd aan die voorwaarde voldaan en is het verdrag inwerking getreden op 16 februari 2005.

7.6.2 Na Kyoto

Er is ook kritiek geweest op het Kyoto-protocol, met name in de zin dat het verdrag niet dwingend genoeg zou zijn en dat er geen doelstellingen genoemd worden voor na 2012. Inmiddels is duidelijk geworden dat er een post-Kyoto verdrag moet komen met verdere doelstellingen voor na 2012. In 2007 is daarmee een begin gemaakt op de klimaatconferentie te Bali. Deze lijn is voortgezet op de klimaatconferentie in Poznan in 2008 en zou moeten hebben resulteren in een nieuw bindend klimaatverdrag in Kopenhagen in 2009, wat niet gelukt is. Nieuwe onderhandelingen vonden in 2010 plaats in het Mexicaanse Cancun. Het is belangrijk om ervoor te zorgen dat de uitstoot van broeikasgassen in de toekomst steeds lager wordt, met name in de ontwikkelde landen. Wat ook van belang is dat ontwikkelingslanden een actieve bijdrage leveren, bijvoorbeeld door een duurzaam beleid te volgen inzake duurzame hulpbronnen (energie, landbouwbeleid, waterbeleid). De ontwikkelde landen zouden hen daarin moeten bijstaan. Verder heeft een versterkte mondiale samenwerking op het gebied van technologie meerwaarde omdat kennis- en technologieoverdracht zal leiden tot een duurzamer samenleving. Een moeilijk punt bij de overdracht van technologie is het intellectueel eigendomsrecht, de kwestie van de patenten. Zijn die zomaar voor niets te exporteren? Een lastig vraagstuk dat nog opgelost moet worden.

Van groot belang is ook om samen met andere landen na te denken over de belasting die rijke landen leggen op het natuurlijk milieu in ontwikkelingslanden. Daartoe is het van grote waarde als gezamenlijk strategieën worden ontwikkeld om ontbossing en waterschaarste tegen te gaan. Ook moet aandacht worden besteed aan schone energie. Schone energie is er in vele soorten en maten. Welke energie toepasbaar is, hangt af van de situatie per land. Een plaats waar het weinig waait, zoals de evenaar, is niet geschikt voor windenergie. Een land als Nederland met gemiddeld vrij veel wind juist wel. In Nederland is waterkrachtenergie niet realistisch, terwijl dat in berggebieden een zeer effectieve vorm van energieopwekking is. Verder valt te denken aan zonne-energie, getijdenenergie en golfenergie. Ook biobrandstoffen worden vaak genoemd, maar al eerder in dit hoofdstuk is duidelijk gemaakt dat daar voorzichtig mee omgegaan moet worden, gezien de

vele negatieve effecten die het heeft. Duurzaamheidscriteria zijn een goed middel om dit type brandstoffen te keuren voor ze op de markt komen.

Naast al deze vormen van energie leeft ook de controversiële discussie over kernenergie nog steeds voort. De SGP staat niet negatief ten opzichte van deze energievorm, maar beschouwt het als een mogelijk zinvol alternatief. Het is een vrij schone en productieve energievorm. Wel zijn er risico's aan deze energievorm, vooral bij de oude kerncentrales (vergelijk Tsjernobyl). Verder is de halfwaardetijd van uranium erg lang, zodat het materiaal lang radioactief blijft en het heel goed opgeborgen moet worden wanneer het niet meer wordt gebruikt. Gezien de gevoeligheid van dit onderwerp, ook op mondiaal niveau, is het sterk aan te raden om de beslissing over al dan niet gebruik van deze energievorm aan nationale staten over te laten. Dit mag niet op een hoger schaalniveau plaatsvinden. Mondiale afspraken over het bovenstaande zijn zeer waardevol, maar slechts als richtlijn of als norm, maar die norm kan niet mondiaal gehandhaafd worden door gerechtelijke sancties. Daarom is het van belang om op nationaal (en lager) niveau actieplannen op te stellen om te voldoen aan de mondiale normen en er concrete invulling aan te geven. Wanneer alle landen zich daar werkelijk aan houden cumuleren de 'individuele' inspanningen tot een hoge mate van effectiviteit. Tevens hebben staten dan de vrijheid om een eigen invulling te geven aan de uitvoering van het mondiale beleid. Zo kunnen ze effectief inspelen op de natuurlijke, sociale en politieke omstandigheden in eigen land

7.6.3 Nieuwe impulsen

In 2006 en 2007 heeft de internationale klimaatpolitiek een krachtige impuls gehad ten gevolge van een drietal gebeurtenissen. Het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) van de Verenigde Naties, dat is opgericht in 1988 om de risico's van klimaatverandering te evalueren, heeft een serie rapporten uitgebracht waarin ernstige bezorgdheid wordt geuit over de opwarming van de aarde die volgens de rapporten grotendeels te danken is aan menselijke invloeden. Een tweede impuls gaf het rapport van de Britse econoom Nicholas Stern dat waarschuwde voor een economische ramp als we niet snel zouden

investeren in het tegengaan van klimaatverandering. De derde prikkel gaf de voormalige Amerikaanse presidentskandidaat Al Gore die de alom bekende documentaire 'An Inconvenient Truth' lanceerde waarin het dreigende gevaar van de opwarming van de aarde wordt getoond. Het IPCC en Al Gore hebben de Nobelprijs voor de Vrede ontvangen in 2007 voor hun werk op dit terrein. Overigens is ook een tegenhanger van Al Gore's documentaire gepubliceerd, te weten de documentaire 'The Great Global Warming Swindle'. Op basis van deze gebeurtenissen is Europese Unie actiever aan de slag gegaan met de implementatie van het Kyoto verdrag. Begin 2007 zijn nieuwe doelstellingen geformuleerd om de uitstoot van CO₂ met twintig tot dertig procent terug te dringen en ook om de energie-efficiëntie met eenzelfde percentage terug te dringen. Op 23 januari 2008 presenteerde de Europese Commissie op basis hiervan verschillende wetsvoorstellen met dezelfde strekking, die hebben geleid tot een Europees politiek akkoord aan het einde van 2008. Veel landen formuleren nu ook duidelijke nationale doelstellingen op dit gebied voor het beleid van de komende jaren.

Bij het klimaatbeleid zoals dat zojuist is beschreven is duidelijk de band met globalisering te ontdekken. Een brede internationale aanpak, geprikkeld door de korte lijnen inzake de informatievoorziening, zeker als we bijvoorbeeld de drie uitgaven van eind 2006 bezien, het rapport Stern, de documentaire van Al Gore en de verslagen van het IPCC. In no-time wordt hier op ingehaakt door de internationale politiek en krijgt het milieubeleid een extra prikkel. Zelfs de Verenigde Staten, altijd sceptisch ten opzichte van klimaatbeleid, lijken wakker geschud te worden en zich te gaan bezinnen op hun standpunt inzake klimaatpolitiek. Ondanks deze aandacht lijken de VS tot nog toe onveranderlijk als het gaat om standpunt inzake Kyoto en verplichte reductiedoelstellingen. Op de klimaatconferentie in Bali in december 2007 hebben de VS uiteindelijk na veel pijn en moeite en na zeer sterke morele druk ingestemd met een tijdpad voor onderhandelingen voor en hoofdlijnen van een nieuw klimaatverdrag dat gestalte zou moeten krijgen op de klimaatop van Kopenhagen in 2009. Ook al voert de nieuwe president van de VS een actiever milieubeleid dan zijn voorganger, toch is het niet gelukt een bindend akkoord op tafel te krijgen in Kopenhagen, mede dankzij de strubbelingen van China.

7.7. Milieu en ethiek

In de achterliggende paragrafen is de internationale milieuproblematiek behandeld. We hebben de invloed van globalisering op milieu gezien en de invloed van milieu op globalisering van beleid. Misschien is het daarom goed om te spreken van een wisselwerking tussen milieu en globalisering. Verder hebben we gezien dat internationale aanpak het meest voor de hand ligt op milieugebied, maar dat de nadruk in de uitvoering toch vooral ligt op nationaal, regionaal en lokaal niveau. Ook de individuele burger is niet verschoond van taken. Daarnaast zijn we specifiek ingegaan op waterbeleid en klimaatbeleid, om voor enige verdieping te zorgen. Rest nog een ethische blik over het voorgaande.

Hoe moeten we de wisselwerking tussen milieu en globalisering nu beoordelen vanuit het gezichtspunt van de SGP? Het is misschien goed om te overdenken of we het begrip 'milieu' gelijk kunnen stellen aan 'schepping'. Wanneer we het over milieu hebben, hebben we het namelijk in feite over de schepping. Reeds in Genesis geeft God de mens een opdracht mee. Genesis 1 begint met de schepping van de aarde. God schiep de aarde en zag dat het goed was. Toen de mens werd geschapen gaf God hem als taak om de aarde en al het leven daarop te beheren. Na de zondeval is er een smet op de schepping gekomen. De mens heeft daarbij de schuld voor die smet op zich geladen. In de tijd van Noach vond een natuurramp plaats van ongekende omvang, als straf van God. De zondvloed moet een enorme impact hebben gehad op het leven op aarde, maar ook op het uiterlijk van het aardoppervlak en op atmosferische omstandigheden. Toch blijft het Gods schepping en we hebben een taak om rentmeesterschap uit te oefenen ten aanzien van Zijn schepping. Dit brengt een grote verantwoordelijkheid met zich mee, temeer daar we alle problematiek aan onszelf te wijten hebben. In de toelichting van het Program van Beginselen van de SGP wordt dit ook duidelijk aangegeven. Na de zondvloed lezen we regelmatig over natuurrampen in de Bijbel. Dit wordt vaak als straf beschreven. Toch ontslaat ons dat niet van de plicht om de gevolgen van die natuurrampen te reduceren. Al in Genesis 3 wordt gezegd dat de mens voortaan met pijn en moeite door het leven zal moeten gaan. Daar horen ook natuurrampen bij. We moeten er mee omgaan en beseffen dat

wijzelf daaraan schuldig zijn. Een afwachtende houding is risicoverhogend en past in dit licht ook niet. Dit geldt op het gehele terrein van milieu. Denk aan de droogteproblemen in ontwikkelingslanden. Een lijdzame of afwachtende houding leidt tot enorme sociale problemen.

We dienen God lief te hebben boven alles en onze naaste als onszelf. Dit belangrijke dubbelgebod zal de kern van onze manier van leven moeten zijn. Ook concreet op milieugebied. Respecteer en bewaar Gods schepping, ga er zorgvuldig mee om. Maar ook: help je medemens die te kampen heeft met gevolgen van milieuproblemen, zorg voor een leefbare samenleving voor een ieder. Is het gerechtvaardigd om zoveel broeikasgassen en fijnstof uit te stoten zodat de menselijke gezondheid aangetast wordt? Is het gerechtvaardigd om ontwikkelingslanden te beroven van hulpbronnen zodat wij in het rijke westen een economisch hoogstaand leven kunnen leiden? Hoe denken we over het gebruik van biobrandstoffen in het kader van duurzaamheid, wat te denken van de impact die dit heeft op leefgemeenschappen en voedselprijzen in de derde wereldlanden? Wat doen we met onze oude schepen die gesloopt moeten worden? Laten we die maar ongecontroleerd slopen onder erbarmelijke omstandigheden in landen als Bangladesh en India, gepaard gaand met maffiose praktijken? Allemaal vragen die ons zorgen moeten baren. Tevens vragen die laten zien dat milieubeleid niet beperkt kan blijven tot nationaal of lokaal beleid.

De globalisering heeft enerzijds milieuproblemen veroorzaakt, maar anderzijds biedt het een mogelijkheid om diezelfde problematiek effectief aan te pakken op hoofdlijnen, met een uitvoering op nationaal, regionaal of lokaal niveau. Ja zelfs op microniveau van de individuele mens. Op het moment van uitgave van deze essaybundel beleven we ondanks de crisis de hoogtijdagen van duurzaamheidsbeleid. Veel factoren die nodig zijn voor succesvol beleid zijn nu aanwezig, al heeft de economische crisis hier en daar wel een remmend effect gehad. De altijd blijvende oproep tot rentmeesterschap, de stimulansen vanuit de wetenschap, het draagvlak binnen een groot deel in de samenleving, de bewustwording van de omvang van milieuproblematiek, worden nu verenigd. Dit creëert een zogenoemd window of opportunity, waarin nú

stappen gezet moeten en kunnen worden om tot een snelle verbetering van de milieukwaliteit te komen om daarmee te zorgen voor een leefbare maatschappij en tegelijkertijd recht te doen aan Gods schepping.

7.8 Visie en aanbevelingen

In het beginselprogramma van de SGP staat in artikel 29 vermeld: “ (...)Er zal geen overdracht van de bij Nederland als zelfstandige natie behorende bevoegdheden aan bovennationale organisaties of gemeenschappen plaatshebben. Derhalve wordt het streven naar Europese eenwording onder een bovennationale regering afgewezen (...)”, maar als het gaat om gerechtigheid, staat in artikel 29a van hetzelfde programma “(...) het samenwerken in grensoverschrijdende milieuzorg zijn wezenlijke elementen van die opdracht.”. Artikel 22 van het programma, welke over het milieu handelt, vermeldt: “De overheid is geroepen zorg te dragen voor een verantwoord milieubeheer. Daarin moet het bijbels ‘rentmeesterschap’ een centrale plaats innemen. Het milieu omvat het totaal aan levensomstandigheden waarin mens en dier leven en zich bewegen.”. Bovenstaande citaten zijn formeel neergelegd als basis voor de milieuisie van de SGP.

7.8.1 Verantwoordelijkheid

Op grond van bovenstaande beginselen kan de SGP daarom de huidige praktijk van Europese wetgeving van harte steunen. Milieubeleid moet op een hoger dan nationaal niveau aangepakt worden. Wel is van belang om te kijken naar de proportionaliteit van het wetgevingsinstrument en naar subsidiariteit. De EU heeft enkele mogelijkheden als het gaat om wetgevingsinstrumenten. De twee belangrijkste zijn de verordening en de richtlijn. De verordening laat geen ruimte over voor eigen invulling van beleid door lidstaten. Daarom wordt voor dit instrument slechts gekozen als die eigen invulling niet nodig is. Een voorbeeld is de CO₂ uitstootreductie van personenauto's. Dit is met name beleid voor de Europese autoindustrie, die als Europese eenheid behandeld dient te worden, zonder enige vorm van discriminatie, zodat geen concurrentievoordelen ontstaan. Daarom is een verordening gepast. Vaak echter wordt het wetgevingsinstrument ‘richtlijn’ gebruikt. Dit instrument legt een Europees normenkader neer waaraan lidstaten

moeten voldoen. Lidstaten krijgen hierbij ruimte om zelf nadere invulling te geven aan middelen die toegepast worden om doelen te halen, al dan niet in samenwerking met andere lidstaten.

Ook op mondiaal vlak kan de SGP instemmen met het gevoerde beleid. Het gaat dan met name om klimaatbeleid. Op mondiaal niveau wordt een normenkader ontwikkeld, waarna de afzonderlijke landen zelf de verantwoordelijkheid hebben om te zorgen dat aan die normen wordt voldaan binnen het gestelde tijds kader. De SGP is dan ook positief over het feit dat het Kyoto-protocol is geratificeerd en roept om een actieve inzet van alle leden van de Conventie, inclusief de VS, om aan de gestelde doelen te voldoen. De klimaatconferentie op Bali in 2007 heeft een positieve bijdrage heeft geleverd aan het klimaatdebat. Er is een akkoord bereikt over het tijdspad voor onderhandelingen tot aan de klimaatconferentie in Kopenhagen in 2009, waar de opvolger van het Kyoto-verdrag ondertekend moest worden. Ook zijn de hoofdlijnen voor het nieuwe verdrag vastgesteld. Hoewel de doelen op het gebied van CO₂ reductie best wat ambitieuzer hadden kunnen zijn, zijn er verder goede punten in het akkoord opgenomen, onder meer met betrekking tot het tegengaan van ontbossing, het zekerstellen van schoon drinkwater voor iedereen en de overdracht van technologie naar ontwikkelingslanden. Ondanks dat geen bindend akkoord is vastgesteld in 2009, zullen de onderhandelingen om op een later tijdstip tot een akkoord te komen, doorgaan.

7.8.2 Gerechtigheid en wederkerigheid

De komende jaren wordt hard gewerkt aan klimaatbeleid. Het is de vraag of de mens de klimaatverandering kan dempen. In ieder geval zijn de maatregelen die genomen moeten worden niet alleen goed om de klimaatverandering te beperken, maar ook voor een hogere kwaliteit van het milieu, meer bescherming tegen natuurrampen, meer hulp aan en bescherming voor ontwikkelingslanden en duurzaam omgaan met natuurlijke hulpbronnen. Tegelijkertijd wil de SGP wel dat we als westerse wereld de ontwikkelingslanden helpen zonder een houding die getuigt van arrogantie, alsof de westerse wereld het allemaal het beste voor elkaar heeft op klimaatgebied. In plaats daarvan moet ruimte gelaten worden voor lokale initiatieven in de bewuste landen. De

houding van arrogantie die we nu soms terugvinden in met name Europa, inclusief Nederland, moet plaatsmaken voor een meer coöperatieve houding waarbij ontwikkelingssamenwerking en milieubeleid had in hand gaan, zodat iedereen op aarde toegang heeft tot schone en duurzame hulpbronnen en dat een ieder bescherming kan genieten tegen natuurlijke gevaren. Gerechtigheid staat hierbij centraal. De reeds genoemde technologie- en kennisoverdracht kan behulpzaam zijn. Wel moet er een oplossing gevonden voor het intellectueel eigendomsrecht, dat kan conflicteren met het overdragen van technologieën (en de bijbehorende patenten) naar derde landen.

7.8.3 Rentmeesterschap

De opdracht op zorgvuldig met Gods schepping om te gaan, het rentmeesterschap, betekent in concreto een actieve bijdrage aan milieubeleid. Niet om te overreguleren, maar wel om de schepping te beschermen tegen schadelijke praktijken en vervuiling en om zorgvuldig om te gaan met de natuurlijke hulpbronnen. De SGP staat dan ook positief tegenover een brede internationale aanpak van reductie van emissies in alle sectoren. Recent is de luchtvaart onderworpen aan het Europese systeem van emissiehandel, een marktmechanisme voor handel in CO₂. Er komen strengere eisen voor CO₂-emissie van vrachtauto's (EURO-6 normen), personenauto's en bestelauto's. De SGP benadrukt ook dat naast kortetermijndoelstellingen (reductie in 2012) ook langetermijndoelen afgesproken moeten worden (voor 2020 en 2025). Ook moet de nadruk op reductie van een breed scala aan broeikasgassen. Naast CO₂ zijn er nog meer schadelijke gassen en partikels die gereduceerd moeten worden, zoals NO_x, methaan, lachgas en fijnstof. De SGP ziet gegronde redenen om ook de zeescheepvaart te betrekking in het emissiehandelsysteem. De zeescheepvaart is een van de grootste vervuilers, varend op een stroperig restproduct uit de olieindustrie: stookolie. Wanneer we niets doen, wordt in 2020 op de Noordzee meer broeikasgas uitgestoten dan op het land. De enige effectieve manier om in te grijpen is via de Internationale Maritieme Organisatie, omdat anders de Europese havens concurrentienadeel gaan ondervinden. Die organisatie moet dan ook actief benaderd worden.

Verder moet verder onderzocht worden welke fiscale impulsen er mogelijk zijn om milieubewust gedrag te prikkelen. Er wordt momenteel actief gesproken over milieubelastingen als vervanging van andere bestaande belastingen. In ieder geval staat de SGP positief tegenover subsidieverlening aan en onderzoek naar duurzame energieprojecten, zoals zonne-energie, windenergie, getijdenenergie en golfenergie. Ook moet de afvang en opslag van CO₂ in de bodem verder onderzocht worden (CCS, carbon capture and storage), waarbij een heldere belangenafweging van eminent belang is. Op deze manier wordt duurzame energie gestimuleerd als vervanging voor fossiele brandstoffen. In het licht hiervan moeten ook de biobrandstoffen worden gezien. De huidige eerste generatie biobrandstoffen legt een groot beslag op landbouwareaal en heeft veel negatieve gevolgen, ondermeer op het gebied van voedselproductie, sociale omstandigheden in het productiegebied en het milieu (denk aan ontbossing). De SGP kijkt positief vooruit naar de tweede generatie biobrandstoffen die op korte termijn verwacht mogen worden. Daarnaast is het ingestelde systeem van duurzaamheidscriteria voor biobrandstoffen van groot belang om te verzekeren dat de biobrandstoffen die toegelaten worden tot de markt werkelijk duurzaam zijn. De genoemde criteria bevatten kenmerken als: de broeikasgasuitstoot gedurende het productieproces, de mate waarin regenwoud wordt gekapt, de voedselprijzen en de sociale werkomstandigheden op de plantages.

7.8.4 Verantwoordelijkheid

Het feit dat we veel van de milieuproblemen over onszelf afgeroepen hebben ten gevolge van ons handelen, roept om het besef van eigen verantwoordelijkheid in het omgaan met de milieuproblematiek. Dat is meermaals benadrukt in dit hoofdstuk. Daarbij past geen lijdzame en afwachtende houding maar een actieve en verantwoordelijke taak in vertrouwen op Hem die de aarde schiep en onderhoudt.

Literatuur

- Bronsema, H.J.en dr. C.J.I.M. Henkens (2000), 'De schaarste van water', in: *Demos*, februari 2000, nr. 16; uitgave Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

- Eurofractie CU/SGP (2007). *Verder zien. Uitzicht op een nieuw Europees verdrag*. Rotterdam
- Maldegem, A. van en Joh. Janssen (1996). *Zuinig en zorgzaam. Visie op een toekomstig energiebeleid*. 's Gravenhage
- SGP (2000). *Program van Beginselen*. Utrecht
- SGP (2003). *Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij*. Den Hertog BV, Houten
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). [www.unfccc.int]
- United States Geological Survey. *Where is Earth's water located?* [<http://ga.water.usgs.gov/edu/earthwherewater.html>]
- Wilbrink, D., SGP-jongeren (2003). *Zorg voor de schepping. Overwegingen en aanbevelingen voor het milieubeleid*. Alblasserdam.

8. Globalisering en de wereldgodsdiensten

Jan Schippers

8.1 Inleiding

De Franse filosoof en socioloog Auguste Comte (1798-1857) zag de mensheid evolueren van een religieus stadium (voor 1500) via een filosofisch tussenstadium naar een wetenschappelijk stadium (na 1800). Godsdienst was in zijn visie kenmerkend voor de kindsheid van de mensheid. Wetenschap hoorde bij haar volwassenheid.

Wat meer verrijnd betogen de overbekende secularisatietheorieën in essentie hetzelfde wanneer zij beweren dat de grote, traditionele wereldgodsdiensten hun glorie tijd hebben gehad en door de voortgaande modernisering, technologische ontwikkeling, individualisering en stijgende welvaart hun betekenis in de samenleving en voor mensen persoonlijk zullen verliezen.

Ook al is het proces van ontkerkelijkheid en secularisatie in veel Europese landen ver voortgeschreden, zeggen de meeste Europeanen niet (in God) te geloven en bezoeken zij veel minder regelmatig een kerkdienst, toch kennen de wereldgodsdiensten op mondiale schaal veruit de meeste aanhangers.²⁰¹ Hoe is deze blijvende dominantie van de grote wereldgodsdiensten in onze moderne samenleving te verklaren? Waarom blijkt de bewering van Auguste Comte niet waar te zijn? Want overduidelijk is dat het eerste decennium van de 21ste eeuw een tegendraadse ontwikkeling laat zien. Religie is terug op de maatschappelijke en politieke agenda. Godsdiensten vervullen wereldwijd een grote(re) rol van betekenis in samenleving en politiek. Ook in de West-Europese samenleving. Godsdienst is terug in het publieke domein. Secularisatie en modernisering doen religie niet verdwijnen. *De vraag is of, in*

²⁰¹ S. Hellemans, *Het tijdperk van de wereldreligies. Religie in agrarische civilisaties en in moderne samenlevingen*, Zoetermeer/Kapellen 2007, p. 135; Ph. Jenkins, *The Next Christendom. The Coming of Global Christianity*, New York, p. 89 e.v.

hoeverre en op welke manier het proces van globalisering daarin een rol speelt. Heeft globalisering invloed op de (wereld)godsdiensten?

In dit essay komen bij de behandeling van deze vraagstelling de volgende aspecten aan de orde:

- de invloed van godsdienst op identiteit en cultuur, waarbij aandacht wordt gevraagd voor het onderscheid tussen secularisatie en moderniteit;
- het ‘globaliseringsproces’ van de wereldgodsdiensten;
- de contextualisering, radicalisering en relativering van godsdiensten;
- de betekenis van godsdienst in een moderne, globaliserende samenleving, waarbij onder meer wordt ingegaan op de relatie tussen godsdienst en politiek;
- de verhouding van godsdienst en geweld in het licht van de wereldvrede.

In de slotparagraaf wordt een onderscheid gemaakt tussen vruchtbare en onvruchtbare reacties op globalisering zoals die in de loop van het betoog naar voren zijn gekomen.²⁰²

8.2 Globalisering roept tegenkrachten op

Het hiervoor summier aangeduide debat over de ‘secularisatiethese’ blijkt vooral een westerse, academische aangelegenheid te zijn dat zich richtte op de situatie in Europa, Noord-Amerika en Australië, werelddelen waar men redelijk betrouwbare statistieken had over de kwantitatieve aanhang van godsdiensten. Volgens deze statistieken daalde het aantal aanhangers van de christelijke godsdienst. Een tendens die vooral in Noord- en West-Europa zichtbaar werd. De laatste jaren verruimt het blikveld van waarnemers en sociologen zich meer en meer, zodat de mondiale situatie beter in beeld komt. En dan blijkt dat het op veronderstellingen berustende beeld van de ‘met uitsterven

²⁰² In dit essay wordt godsdienst hoofdzakelijk benaderd vanuit sociologisch, cultuurhistorisch en filosofisch gezichtspunt. Het valt buiten het bestek van deze bijdrage om in te gaan op de geloofsinhoud van de onderscheiden godsdiensten en het unieke van het Christelijk geloof – redding van verloren zondaren door Gods genade – in het bijzonder toe te lichten.

bedreigde godsdiensten' niet overeenkomt met de werkelijkheid.²⁰³ De samenhang tussen modernisering en secularisering werd door wetenschappers te lang als vanzelfsprekend aangenomen. Deze 'secularisatiethese' is gefalsificeerd. Religie verdwijnt niet uit de samenleving naarmate het proces van modernisering voortschrijdt. Juist niet. Er lijkt na jaren van neergang thans veeleer sprake van een consolidatie en een hernieuwd zoeken van seculiere mensen naar zingeving.²⁰⁴

Is er een oorzaak aan te wijzen waarom religie niet verdwijnt, maar meer zichtbaar wordt en mogelijk zelfs herleeft? Een van de oorzaken ligt in het groeiende besef dat de staat allerlei maatschappelijke problemen niet echt kan oplossen. P.T. van Rooden²⁰⁵ betoogt dat het falen van de staat leidt tot herleving van religie. Verder is godsdienst volgens Van Rooden niet (per definitie) anti-modern of reactionair. Ook worden politieke ontwikkelingen niet bedreigender wanneer daar godsdienst bij komt kijken. Politiek en religie staan veel dichter bij elkaar dan westerlingen voor waar willen houden.²⁰⁶

Ph. Jenkins komt met een andere verklaring. Hij stelt dat de processen van globalisering en modernisering tegenkrachten in werking stellen waar ze zelf niet tegen op kunnen. Het gaat dan om onpersoonlijke en maatschappij-ontwrichtende krachten. Volgens de pleitbezorgers van het moderne denken zijn we in de ideale geglobaliseerde wereld allemaal individuen die kunnen gaan en staan waar en wanneer we maar willen,

²⁰³ M. Reder, *Globalisierung und Philosophie, Eine Einführung*, Darmstadt 2009, p. 136 e.v.; zie ook: Ph. Jenkins, o.c., p. 164 e.v.

²⁰⁴ P. Norris en R. Inglehart, *Sacred and Secular, Religions and Politics Worldwide*, New York 2007⁵.

²⁰⁵ Geciteerd door Thijs Broer, 'Het geloof is terug', in: *Vrij Nederland*, 19 april 2003. P.T. van Rooden, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, doet onderzoek naar de sociale geschiedenis van de Nederlandse godsdienst.

²⁰⁶ Kerk en overheid raken elkaar altijd. De oproep in de prediking tot verzoening met God impliceert dat mensen afstand doen van alles wat die verzoening in de weg staat. De prediker leert de mensen dus onderscheiden tussen goed en kwaad. Dat is precies wat de overheid ook doet op haar manier en op haar terrein. Raakvlak en conflict zijn – zeker bij verschil van inzicht – dan ook voor de hand liggend. Zie A.Th. van Deursen, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Amsterdam 1996, p. 48.

denken wat we willen denken en spreken wat we maar willen zeggen. Misschien dat een mondiaal georiënteerde elitaire bovenlaag van de westerse samenleving dit ideaal voor zichzelf grotendeels realiseert. Maar voor de meeste mensen blijkt de realiteit anders te zijn. In hun ervaring leidt globalisering en modernisering tot ontheemding en versplintering van het leven. Het ideaal van de 'liquid society' bevat hen totaal niet omdat het geen vastigheid en geborgenheid biedt. Een aanzienlijk aantal mensen neemt de toevlucht tot gemeenschappelijke verbanden die wel intact blijven. Een godsdienstige gemeenschap fungeert voor hen vaak als een toevluchtsoord.²⁰⁷

In zijn omvangrijke boek *Een seculiere tijd* betoogt de Canadese filosoof Ch. Taylor dat de gebruikelijke secularisatiethese geen recht doet aan de complexe werkelijkheid van de samenleving. Allerlei ontwikkelingen in de westerse cultuur - zoals rationalisering, verstedelijking, migratie, het uiteenvallen van vroegere gemeenschappen door de opdeling van de samenleving in afzonderlijke, functionele deelterreinen - dragen niet bij aan het noodwendig verdwijnen of marginaliseren van religie. Deze ontwikkelingen zorgen er wel voordat godsdienst een nieuwe positie en een andere verhouding krijgt tot het persoonlijke en maatschappelijke leven.²⁰⁸ Taylor laat in zijn boek zien dat de opkomst van het humanisme het voor het eerst in de geschiedenis mogelijk maakt dat alle zingevende doelen van het leven buiten de mens wegvallen. Eerst begon de intellectuele elite dit rationalistische, seculiere alternatief (voor de christelijke godsdienst) aan te hangen, later maakte het opgang in brede lagen van de bevolking. Deze ontwikkeling mondde uit in een maatschappelijke situatie waarin ongeloof - i.c. het ontbreken van een transcendent perspectief - als vanzelfsprekend uitgangspunt wordt beschouwd. Onterecht, want vanuit een onpartijdig gezichtspunt zou het ongeloof c.q. een agnostische of humanistische levensovertuiging niet meer moeten zijn dan één van de keuzemogelijkheden.²⁰⁹

²⁰⁷ Ph. Jenkins, o.c., p. 72 e.v.

²⁰⁸ Ch. Taylor, *Een seculiere tijd*, Rotterdam 2009, p. 579-581.

²⁰⁹ Idem, p. 43, 55.

8.3 Godsdienst en identiteitsvraagstukken

Het proces van globalisering, de vorming van multinationals, de intensivering van migratiestromen, de hoge vlucht van ontwikkelingen in de ICT²¹⁰ en media laten verschillende 'werelden' bij elkaar komen.²¹¹ Ieder mens komt veel meer dan vroeger met een grote verscheidenheid aan identiteit van andere mensen en met allerlei godsdienstige overtuigingen in aanraking. Immigranten en asielzoekers brengen hun godsdiensten en culturen mee naar hun 'land van aankomst' en blijven intussen ook in zekere mate verbonden met hun 'land van herkomst'. Wat vroeger alleen maar 'ver weg' was, is nu veel dichterbij gekomen, mede door de ICT en media. De samenleving krijgt sterke plurale en pluriforme kenmerken. De vertrouwde omgeving van de westerse cultuur met haar universele aanspraken lijkt niet meer te bestaan. De vaak verzwegen religieuze bepaaldheid van 'vanzelfsprekende' vooronderstellingen en gangbare opinies in de eigen samenleving komt pregnant naar de oppervlakte. Daarbij is niet zozeer sprake van een terugkeer of herleving van godsdienst, maar veeleer van een hernieuwde opmerkzaamheid. Want godsdienst blijkt toch (mede) bepalend te zijn voor de culturele identiteit van samenlevingen, de westerse inclus. Veel symbolen en rituelen in de openbare ruimte, in politiek, wetgeving, rechtspraak, onderwijs en wetenschap gaan terug op godsdienstige waarden. Ook uitingen in de taal, niet het minst in reclameboodschappen, zijn hierdoor beïnvloed.²¹²

De identiteit van een mens is niet alleen bepaald door zijn etniciteit of nationaliteit. Ook de religie of levensbeschouwing van hemzelf of zijn voorgelacht is een factor van betekenis. In de Europese geschiedenis is gepoogd om de nationale identiteit van mensen los te koppelen van de religieuze.²¹³ In een volgende paragraaf wordt betoogd dat er veeleer

²¹⁰ Informatie- en communicatietechnologie.

²¹¹ W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, WRR-verkenning nr. 13, Amsterdam 2006.

²¹² Reder, o.c., p. 137.

²¹³ In het Midden-Oosten wordt juist gepoogd om religie en etniciteit zo nauw mogelijk op elkaar te laten aansluiten, alsook religieuze en nationale identiteit. Zie H.L. Murre-van den Berg, *Globalisering, christendom en het Midden-Oosten*, Oratie, Leiden 2009, p. 8.

sprake is van een wisselwerking van beide factoren die van invloed zijn op de identiteitsvorming en –beleving van mensen.

Het proces van globalisering leidt ertoe dat haast elke godsdienst met een andere levenshouding of –oriëntatie wordt geconfronteerd, waardoor vanzelfsprekendheden verdwijnen en godsdienstige opvattingen in een nieuwe, veranderde maatschappelijke context moeten worden gedefinieerd. Zo is in West-Europa de christelijke godsdienst geen vormend element meer voor samenleving en cultuur. Het christendom is gewijzigd in een subgemeenschap die zich steeds meer baseert op een expliciet of bewust gekozen lidmaatschap. Een subgemeenschap die tegenover een grotendeels seculiere samenleving staat. Maar hiermee is niet gezegd dat een seculiere overtuiging vrij is van geloof of levensbeschouwing. Integendeel. Zo stelt de Frans-Joodse filosoof A. Finkielkraut dat in de loop van de twintigste eeuw het geloof in de vooruitgang de dominante religie in de westerse cultuur is geworden. Dat is de religie waarin de mens als het ware de plaats van God heeft ingenomen. Wetenschap, techniek en economie helpen de mens om de werkelijkheid naar zijn hand te zetten en problemen op te lossen. Ongelovig zijn wordt dan synoniem met superieur zijn. Finkielkraut voegt daaraan toe dat de westerse mens in feite kwetsbaar en ontroostbaar is.²¹⁴ Paul Moyaert betoogt dat godsdiensten universele fenomenen zijn. Hij stelt dat de westerse mens zich de plaats heeft toegeëigend die aan de goden toekomt. Dat is hybris en daar worden we voor gestraft.²¹⁵

De blinde vlek voor de betekenis van godsdienst bij identiteitsvraagstukken is mede veroorzaakt door de instrumentalisering van religie in de westerse wetenschap en cultuur vanaf de negentiende eeuw. Zo stelde Karl Marx dat godsdienst opium is van het volk. Volgens Emile Durkheim kan religie een oplossing zijn voor wetteloosheid. Godsdienst biedt een bron van discipline. Max Weber zag godsdienst als instrument voor modernisering. Aan de hand van de door hem gelegde relatie tussen de puriteinse ethiek en economische welvaart betoogde

²¹⁴ Geciteerd door Thijs Broer, 'Het geloof is terug', in: *Vrij Nederland*, 19 april 2003.

²¹⁵ P. Moyaert, *De mateloosheid van het christendom, Over naastenliefde, betekenisincarnatie en mystieke liefde*, Amsterdam 2005.

hij dat godsdienst helpt bij het klimmen op de maatschappelijke ladder.²¹⁶ Voor zowel Marx, Durkheim als Weber geldt dat de manier waarop zij godsdienst instrumentaliseerden geen recht doet aan de eigen aard c.q. het geestelijke karakter van godsdienst als bron van hoop, verlossing en houvast en als (mede) bepalende factor voor de identiteit van een persoon.

8.4 Scheiding van publiek en privé-domein

In de westerse denktraditie over politiek en samenleving worden het private en publieke domein van elkaar onderscheiden. Dit onderscheid kan belemmerend zijn voor een evenwichtige taxatie van de betekenis en invloedssfeer van godsdienst. Vooral wanneer volgens de in het Westen dominante liberale opvatting de rol en reikwijdte van godsdienst beperkt moet worden tot het private terrein. Dit vanwege de beduchtheid voor het risico dat de (liberale) democratie door godsdienst wordt ondermijnd of overwoekerd.

In zijn boek *De nieuwe wanorde* laat R. Boomkens zien dat het proces van globalisering de moderniteit zelf op het spel zet. Het moderne denken is in de loop van de vorige eeuw steeds meer en eenzijdiger gericht op rationalisme, individualisme en autonomie van de mens. Tegelijk wordt duidelijk dat voor steeds minder mensen dit denken perspectief en zingeving biedt. Op allerlei manieren valt een gemis aan zingeving in de seculiere samenleving te constateren. Het moderne denken beantwoordt blijkbaar niet of in onvoldoende mate aan de (geestelijke) behoefte van mensen.²¹⁷ Het moderne wereldbeeld en moderne ethos kantelt als nooit tevoren. Intussen was godsdienst weggeredeneerd uit het publieke bestaan. De kerken waren volgens de seculiere opvatting eigenlijk sterfhuisconstructies. Maar godsdienst blijkt veel vitaler te zijn dan gedacht. Het is niet ondenkbaar dat religie, maar ook mythe en magie, weer gaan dienen als nieuwe hoekstenen van ons wereldbeeld.

²¹⁶ *The Economist*, 20 februari 2007.

²¹⁷ Zie ook J.P.H. Donner, *De ziel van de samenleving. Is er een rol weggelegd voor de kerk en de staat in het publieke debat over normen en waarden?* Lezing d.d. 6 maart 2003.

In de breedte van de westerse samenleving valt volgens Boomkens een angstig gevoel te nemen om de eigen identiteit te verliezen. Niet alleen orthodoxe gelovigen zijn hiervoor bevreesd. Het geldt zowel moderne, liberale en progressieve mensen als traditionele conservatieven.²¹⁸ Neem bijvoorbeeld de fixatie van libertijnse politici op de verworvenheden van de secularisatie, gecombineerd met een visie op godsdienst als private aangelegenheid en een verabsolutering van het gedachtegoed van de Verlichting (terwijl die niet vrij is van vormen van imperialisme en totalitarisme). Alleen in de context van een herleving van het religieus bewustzijn in de westerse samenlevingen is de door angst ingegeven felheid van de reacties daarop verklaarbaar. De stelselmatige vernedering, verachting en ridiculisering van godsdienstige groepen ('ze houden zich bezig met relictten uit een premodern tijdperk') en hun opvattingen in media en openbare debatten werkt echter contraproductief voor de vrede in de samenleving. Deze bejegening zal met name bij orthodoxe gelovigen een negatieve houding tegenover de westerse cultuur bevorderen, mogelijk aanleiding geven tot een steeds heftiger afwijzing van de westerse cultuur en haar waarden.

Volgens Boomkens blijkt West-Europa een eiland van secularisme te zijn in een wereld vol gewoel van religieuzen.²¹⁹ In mondiaal perspectief is de scheiding van het publieke en private domein een typisch westers fenomeen. En de verbanning van godsdienst naar de privé sfeer is vanuit datzelfde perspectief gezien een specifiek liberaal – en dus ideologisch of levensbeschouwelijk bepaald – fenomeen. In Zuid-Oost-Aziatische, Afrikaanse en Latijns-Amerikaanse landen beschouwt men veelal het publieke en private als met elkaar vervlochten en sterk op elkaar betrokken domeinen.²²⁰ De conclusie luidt dat mede dankzij het proces van globalisering in West-Europa duidelijk wordt dat modernisering en secularisatie geen gelijklopende processen zijn. In Europa komen veel moslimimmigranten en christenimmigranten uit Aziatische en

²¹⁸ R. Boomkens, *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving*, Amsterdam 2006, p. 37.

²¹⁹ Zie interview Thijs Broer met R. Boomkens, in: *Vrij Nederland*, 19 april 2003. Ook Ch. Taylor benoemt deze 'Europese uitzondering', zie: *Een seculiere tijd*, p. 686 e.v.

²²⁰ Reder, o.c., p. 139.

Afrikaanse landen. Wereldwijd treedt er, na de ineenstorting van het communisme en de etnisch-religieuze conflicten in de Balkan, in Afrikaanse landen, in het Midden-Oosten en de wereldwijde dreiging van aanslagen door islamistische terroristische netwerken, een verschuiving op van ideologieën naar religies.

8.5 'Globalisering' van wereldgodsdiensten

Lang voordat het thema globalisering in het laatste decennium van de 20ste eeuw bredere aandacht kreeg, blijken de wereldgodsdiensten al een proces van 'globalisering' *avant la lettre* te hebben doorgemaakt.

In de voormoderne tijd trad een drietal wereldgodsdiensten buiten hun herkomstcultuur: het christendom, de islam en het boeddhisme.²²¹ Het christendom had haar bakermat in Israël/Palestina en werd aanvankelijk beschouwd als een joodse sekte. Maar het ontwikkelde zich binnen drie eeuwen tot een dominante religie in het Romeinse Rijk, vervolgens het Byzantijnse rijk (oosters christendom) en later Europa (westers christendom). De islam ontstond in het westelijk deel van het Arabisch schiereiland, veroverde daarna de centra van beschaving in het Midden-Oosten en vervolgens drong het door tot in het Indische subcontinent, de kustgebieden van Noord-Afrika, het Iberisch schiereiland, Turkije en de Balkan, alsook Zuid-Oost-Azië (m.n. Indonesië). Vanuit het noorden van India verspreidde het boeddhisme zich over vrijwel geheel Azië, met uitzondering van het Midden-Oosten, waarbij het zich telkens plooidde naar de daar aanwezige beschavingen, wat blijkt uit de sterke regionale variatie in het boeddhisme.

In de moderne tijd gaat langzamerhand de gehele wereld open, ook voor godsdiensten. Allereerst voor het christendom, dat in het kielzog van de kolonialisering door de Europese staten zich over de globe verspreidt naar Amerika, Afrika, Azië en Australië. Het aandeel van christenen in de wereldbevolking verdubbelde in de periode van 1500 tot 1900 van 17 naar 34 procent.²²² De andere wereldgodsdiensten kregen pas na 1800 vergelijkbare mogelijkheden voor wereldwijde verspreiding. Zo breidde

²²¹ Hellemans, o.c., p. 119 e.v.

²²² D. Barret, G. Kurian, T. Johnson (eds.), *World Christian Encyclopedia*, Vol 1, Oxford 2001; geciteerd bij Hellemans, o.c., p. 121; zie ook Jenkins, o.c., p. 24.

de islam zich verder uit in Azië en Afrika en na 1960 – vooral door migratie – ook in Europa en Noord-Amerika. Door gastarbeid, gezinshereniging en demografie is de islam een dominante religie geworden in de sociaal zwakkere wijken en buurten in westerse steden. Het boeddhisme verkreeg aanhang in het Westen, met name in de variant van het Zen-Boeddhisme onder de academisch geschoolde middenklasse. Het hindoeïsme was tot ver in de moderne tijd sterk verbonden met het Indiase subcontinent. Het kende al wel een florerend bestaan op bijvoorbeeld Java en Bali. Vanaf het einde van de negentiende eeuw heeft het hindoeïsme zich, vooral door migratie en door de bekendheid van hindoeïstische leiders als Vivekananda en Ghandi, verspreid naar Europa en Noord-Amerika.

In het laatste kwart van de twintigste eeuw treden de wereldreligies en andere godsdiensten steeds minder behoedzaam buiten de context van hun oorspronkelijke regio c.q. beschaving. Door het dekolonisatieproces gedurende de decennia vlak na de Tweede Wereldoorlog wordt in de voormalige kolonies een eigen invulling gegeven aan het tot dan toe sterk westers ingekleurde christendom. Een voorbeeld hiervan is de sterke groei van pentecostale kerken in Zuid-Amerika. Daar treedt een duidelijke verschuiving op van traditioneel katholicisme naar evangelische gemeenschapskerken die menselijke warmte en spiritueel enthousiasme bieden.²²³

Een belangrijke kanttekening bij de hiervoor geschetste ontwikkelingen is dat de invloed van godsdienst op het maatschappelijke en politieke leven niet beperkt is tot de hier genoemde wereldgodsdiensten. In de globaliserende context zijn godsdiensten sterk gedifferentieerd en ontstaan er vele diffuse (meng)vormen van religies die ook hun invloed doen gelden.²²⁴ Verder moet ook rekening worden gehouden met de opkomst van vele kleinere bewegingen en sekten, zoals Jehova's Getuigen, Hare Krishna, Baghwan, de Moonies, Bahai, Scientology Church, etc.²²⁵ Bovendien treedt er ook een 'individualisering van godsdienst' op, vooral in westerse landen. Dit komt tot uitdrukking

²²³ Jenkins, o.c., p. 61 e.v.

²²⁴ Reder, o.c., p. 141.

²²⁵ Hellemans, o.c., p. 122.

doordat mensen minder behoefte hebben om hun religieuze beleving met andere geloofsgenoten te delen, althans niet in geïnstitutionaliseerde vorm. Een andere expressie hiervan is dat mensen hun persoonlijke geloof vormgeven door rituelen en elementen uit diverse godsdiensten die zij aantrekkelijk of aansprekend vinden met elkaar te combineren, zonder dat dit resulteert in een samenhangende levens- of wereldbeschouwing.

Het proces van globalisering gaat gepaard met een afnemende betekenis van staatkundige en culturele grenzen. De etnische, culturele en religieuze variatie van de bevolkingssamenstelling neemt in welhaast alle landen toe. De verspreiding van godsdiensten over het rond van de aarde is echter niet uniek voor de 21ste eeuw. Dit proces was al enkele eeuwen daarvoor in gang gezet. Wel treedt een intensivering op, waarbij de activiteiten van islamitische groeperingen in het oog springen. Zo worden imams en geestelijken vanuit het Midden-Oosten naar West-Europa en Noord-Amerika 'geëxporteerd'. De Saudische financiering van salafistische en wahabitische predikers en moskeegemeenschappen in het westen zorgt ervoor dat talrijke moslimbroeders die vaak in Egypte op de index staan, werk vinden in de internationale onderwijs- en predikingsnetwerken.²²⁶ De islam raakt meer en meer los van het Midden-Oosten, zijn historisch bepaalde territorium. Dat leidt niet alleen tot conflictstof in een westerse, seculiere of christelijke context. Ook intern, in de islamitische gemeenschappen zelf, is er sprake van groeiende spanningen. Dit hangt samen met het streven naar een zuivere vorm van de islam, zoals voorgestaan door radicale of fundamentalistische islamitische groeperingen.

8.6 Contextualisering, radicalisering en relativering

Godsdiensten, godsdienstige instellingen en hun geestelijken hebben een cultuurhistorische inbedding, die vaak wordt aangeduid met de term beschaving. Religie en cultuur zijn altijd en overal op elkaar betrokken, zodat godsdiensten zich contextualiseren. Geen enkele godsdienst bestaat in haar pure, zuivere 'oervorm'. Zij wordt ingekleurd door de

²²⁶ O. Roy, *De globalisering van de islam*, Amsterdam 2005², p. 131. Roy stelt overigens dat cultuur en religie niet verward moeten worden.

maatschappelijke en politieke constellatie, om niet te zeggen: haar regionale en sociale context. Het proces van globalisering maakt deze contextualisering extra zichtbaar doordat mensen gemakkelijker en vaker met elkaar in contact komen. Zij ervaren zo de culturele diversiteit en onderscheiden identiteiten binnen het kader van één (wereld)godsdienst.²²⁷ Een voorbeeld hiervan is de viering van het kerstfeest in Europa, waarbij het geboortefeest van Christus werd geplaatst in de context van de zonnewende eind december, rond de kortste dag van het jaar. De ervaring van soms sterk uiteenlopende culturele en religieuze diversiteit roept allerlei reacties op, waarvan de twee uitersten zijn te typeren als relativisme respectievelijk fundamentalisme.

De term fundamentalisme is ontleend aan twaalf pamfletten die in de jaren 1910-1915 onder de titel 'The Fundamentals' door Amerikaanse christenen werden geschreven en verspreid. In deze geschriften reageerden zij op de acceptatie van de modernistische Schriftkritiek door sommige theologen en kerken. De auteurs formuleerden en propageerden vijf fundamentele geloofswaarheden van het authentieke Christelijke geloof:

- De onfeilbaarheid van de Bijbel;
- De goddelijkheid van Jezus Christus en de historiciteit van de maagdelijke geboorte;
- De verzoening tussen mens en God op grond van de plaatsvervangende kruisdood van Jezus Christus;
- De lichamelijke opstanding van Christus uit de dood;
- De wederkomst van Christus.²²⁸

Letting op deze vijf 'fundamentals' zou iedere orthodoxe, belijdende christen een fundamentalist worden genoemd. Echter, in de loop van de twintigste eeuw is een betekenisverschuiving opgetreden, vooral doordat in de media de term wordt gebruikt als een label voor religieuze groepen die expliciete politieke doelstellingen aan de samenleving wil-

²²⁷ Reder, o.c., p. 142-143. Over contextualisering, zie de bundel onder redactie van J. Tennekes en H.M. Vroom, *Contextualiteit en christelijk geloof*, Kampen 1989.

²²⁸ D. Westerlund (ed.), *Questioning the secular state. The worldwide resurgence of religion in politics*, London 1996, p. 5.

len opleggen, waarbij geweld als legitiem middel wordt beschouwd. Vooral na de Islamitische revolutie in Iran in 1979 heeft deze betekenis van fundamentalisme opgang gemaakt. Er zijn (helaas) christenfundamentalisten die er niet voor terugdeinzen om aanslagen te plegen op (het personeel van) abortusklinieken. Het moslimfundamentalisme daarentegen beoogt een restauratie van de islam als allesomvattende maatschappelijke en politieke orde, waarbij de religie een herinterpretatie ondergaat tot een ideologie voor het politieke, sociale en culturele leven. Kenmerkend voor het fundamentalistische discours in de islam is dat dit de onderlinge verdeeldheid en de historische ontwikkeling van de islam negeert. In plaats daarvan poneert het een universeel model (de 'pure islam') dat een aanpassing vergt van de huidige samenlevingen, de islamitische inclusie. Theologische tekstvastheid en antiwesterse cultuuroppvatting gaan bij islamitische fundamentalisten hand in hand, waarbij de gevolgde (religieuze) logica sektarisch aandoet. Verder dient hier ook het hindoeïstische fundamentalisme te worden genoemd, zoals dat wordt herkend in de Vishva Hindu Parishad²²⁹, en in de Bharatiya Janata Party (BJP), de Hindoe nationalistische volkspartij die India wil omvormen tot een hindoeïstische staat.

Relativisme is het tegenovergestelde van fundamentalisme. Het gaat dan om heterodoxe of vrijzinnige gelovigen, met name te vinden in christendom en jodendom. Maar ook binnen de islam (m.n. soefisme), het hindoeïsme en het boeddhisme, zijn er stromingen die zich aanpassen aan de modernisering of secularisatie. Relativisten houden er geen universele of exclusieve waarheidspretentie op na. Het gezag van religieuze geschriften of morele geloofsregels stellen zij ter discussie. Heterodoxe gelovigen onderscheiden zich qua gedrag en morele opvattingen dan ook niet merkbaar van hun seculiere medeburgers. Overigens zijn er ook veel gelovigen die een tussenpositie innemen en in onderhandeling gaan met de moderniteit. Bepaalde waarden en normen worden wel en andere worden niet ingeruild of aangepast aan die van de moderniteit.

²²⁹ Vishva Hindu Parishad staat voor Wereld Hindoe Raad. Het doel van deze organisatie is een (her)vorming en consolidatie van de Hindoe-samenleving en bescherming van het Hindoe-geloof. Zie: www.vhp.org.

Tussen de twee uitersten van relativisme en fundamentalisme bestaan opmerkelijke overeenkomsten en verschillen. Onderstaande vier punten geven dit beknopt aan:

- Zowel fundamentalisme als relativisme ontdoen religie van haar eigenlijke kern. Het relativisme laat de waarheidsvraag onbeantwoord. Het fundamentalisme doet het (levende) geloof verstarren tot een set van morele voorschriften en gedragscodes;
- Beide fenomenen zijn a-historisch, rationalistisch en als zodanig door en door modern van karakter;
- Fundamentalisme en extremisme staan in een kwaad daglicht, maar vreemd genoeg (agressief) relativisme en zelfs fanatiek atheïsme niet of veel minder, althans in West-Europa;
- Fundamentalisme en orthodoxe geloofsrichtingen worden vaak met elkaar vereenzelvigd of verward, met name door relativisten, terwijl de laatsten op hun beurt als ongelovigen of afvalligen worden gezien door de orthodoxe gelovigen.

8.6.1 Relativering van waarheid: uitweg uit de crisis?

De aandrang, vooral van seculiere zijde, tot relativering van onopgeefbare godsdienstige waarden en waarheden berust op de misvatting dat relativisme en tolerantie samenvallen, alsook dat secularisme en neutraliteit identiek zijn. Het propageren van relativisme blijkt in praktische zin tot dominantie van humanistische en liberale waarden in de samenleving te leiden. De vanzelfsprekendheid waarmee deze worden geponeerd, toten dat secularisme of humanisme overduidelijke trekken hebben van een quasi-religie. Deze schijnoplossing miskent dat religies niet exclusief kunnen worden aangewezen als bron van botsingen met andere, seculiere of religieuze beschavingen. Er is sprake van actie en reactie tussen religie(s) en secularisme, waarbij negatieve beeldvorming door ervaringen in het verleden of door eenzijdige berichtgeving in de media een conflictversterkende rol vervullen.

Binnen het christendom is er sprake van verschillende reacties op globalisering en modernisering gebaseerd op verschil van inzicht omtrent Schriftgezag en waardering van tradities, waardoor binnen kerken spanningen tussen (groepen van) christenen ontstaan. Ook zijn

er verschillen tussen generaties door gebruik van internet, waardoor oudere en jongere generaties elkaar niet meer goed begrijpen. In de islamitische gemeenschappen is er sprake van een gezagscrisis. De religieuze verkondiging komt met name via internet binnen ieders bereik, waardoor traditionele instellingen hun legitimatie verliezen. Hiërarchieën komen op losse schroeven te staan. Religieuze autoriteiten hebben geen greep op de 'markt van het geloof' binnen islamitische kring. Het individu (met name jongeren) wordt doelwit van de religieuze verkondiging c.q. recrutering door radicale groeperingen.²³⁰ Via internet ontstaan nieuwe, virtuele moslimbroederschappen.

8.6.2 Bevordert globalisering fundamentalisme?

Het westerse seculiere en humanistische denken met haar functionele doel-middel rationaliteit en universele pretentie komt frontaal in botsing met de monotheïstische godsdiensten, met name christendom en islam. De westerse seculiere cultuur, alsook haar ethiek voor ongelovigen, is dominant aanwezig op het internet en in andere media. Hierdoor komen orthodoxe christenen, joden en moslims steeds meer vervreemd in de wereld te staan en is het risico niet denkbeeldig dat zij sterk gaan terugverlangen naar een verleden waarin een strikte moraal en robuuste waarheden ontleend aan de eigen religie de samenleving overzichtelijk maakten. In die zin is fundamentalisme een product van modernisering resp. globalisering en vormt godsdienstige 'vernieuwing' een reactie daarop.

Opvallend is dat islamitische staten door radicale, orthodoxe moslims als mislukt worden beschouwd, omdat deze er niet in slagen de 'pure islam' in praktijk te brengen, in het bijzonder door de invoering van de sharia als geldend recht en de mogelijkheid om politieke beslissingen aan te vechten op grond van de sharia. Doordat regeringen van islamitische staten merendeels niet aan deze eis voldoen, wordt de natiestaat als onbetrouwbaar of verloren beschouwd. Het staatsburgerschap wordt door fundamentalistische moslims dan ook beschouwd als een valse aangelegenheid. De oemma (wereldwijde islamitische gemeenschap) wordt niet langer door een concreet territorium belichaamd, maar is een

²³⁰ Zie: B. Belder 'Internet effectief wapen voor islamisten', in: *Zicht* jrg 32 (2006) nr. 3, p. 18-20.

denkbeeldige, virtuele oemma geworden, bestaande uit een verzameling individuen die zich aan de hand van een aantal islamitische criteria laat bepalen. Ontheemding gaat gepaard met het omzeilen van de staat. De virtuele oemma kan het best getypeerd worden als een ontheemde tegenmaatschappij.

Enerzijds ontleent het (neo)fundamentalisme allerlei 'globale' zaken aan de westerse cultuur en samenleving (vormen, technieken, gedragingen, objecten). Zelfs de hamburger is geen taboe, mits deze halal is. Anderzijds perverteert godsdienst tot een gedragscode, door scherp vast te leggen wat wel en wat niet mag. Door middel van de formulering van religieuze verplichtingen wordt gepoogd de oervorm van de islamitische identiteit te reconstrueren. Daarbij wordt het corpus van godsdienstige basisteksten beperkt tot Koran en hadith, die dan zo letterlijk mogelijk dienen te worden geïnterpreteerd, zonder rekening te houden met de culturele context. Een modern trekje is dat dit het gelovige individu in staat stelt – en de ruimte krijgt – om op te treden als censor van andermans handelingen.

Jenkins voorziet een scherpere confrontatie tussen het christendom en twee andere grote religies: de islam en het hindoeïsme.²³¹ Mede door radicaliseringsprocessen in de islam, vanuit Saudi-Arabië en Libië worden streng-conservatieve scholen en moskeeën gebouwd, van waaruit de onderwerping van de staat aan de islam wordt geleerd. En gepropageerd. De islam heeft met name in het Midden-Oosten een legalistischer en intoleranter karakter gekregen. Politieke ideologieën van socialistische snit zijn in diskrediet geraakt. In het Midden-Oosten valt een verschuiving waar te nemen van seculiere bewegingen naar islamitisch gekleurde, van PLO²³² naar Hamas. Radicale jihadisten hebben gebroken met hun familie, hun land van herkomst en met het gastland waar zij wonen om zich vervolgens aan te sluiten bij een 'internationale broederschap'. Opmerkelijk van de militante plegers van aanslagen in de laatste decennia is dat ze vaak een moderne studie hebben gevolgd, een westerse jeugd hebben gehad. In veel gevallen

²³¹ Jenkins, o.c., p. 168 e.v.

²³² *Palestine Liberation Organization*, een terroristische verzetsorganisatie die Palestina wil bevrijden door Israël te vernietigen.

hebben zij zich in de gevangenis of na ontmoetingen in een radicale moskee bekeerd tot het politiek radicalisme, dat als missie heeft: ten strijde trekken tegen het imperiale Amerikaanse rijk (waarvan West-Europa en Australië slechts slaafse volgers zijn). In India tekent zich een andere ontwikkeling af: de opkomst van het hindoe-nationalisme. Dit leidt tot scherpere conflicten en botsingen met moslims en met christenen, ook al leven zij sinds jaar en dag in India. Ook de conflicten in Indonesië laten intensere confrontaties zien tussen met name islamitische en christelijke geloofsgemeenschappen.

Fundamentalisme wordt door godsdienstsociologen vooral getypeerd als een reactie op globalisering in combinatie met modernisering. Zoals hiervoor aangegeven, is dit slechts een deel van het verhaal. Een karaktertrek van fundamentalisme is dat religie of godsdienst wordt geperverteerd tot een code. Dat godsdienst tot een gedragscode kan verworven, ook bij christenen, is inderdaad aantoonbaar, maar niet iets van de laatste decennia.²³³ Voor zover van seculiere zijde het proces van globalisering wordt aangegrepen om seculiere en humanistische ideologieën, waaronder relativisme van waarheid, te verbreiden en aan gelovigen op te dringen, kan radicalisering en fundamentalisme als een reactie op deze seculiere zendingstijver worden gezien.²³⁴

8.7 Godsdienst in een 'globaliserende' samenleving

Naarmate de moderniteit zich in de westerse samenlevingen breder maakte, werd de invloed van godsdienst in politiek en samenleving steeds beperkter. In de moderne samenleving fungeert de overheid als verbinder en als scheidsrechter tussen de verschillende domeinen in de

²³³ Vergelijk de eeuwenoude Mitswot, door Joodse rabbijnen opgesteld, die 613 regels uit de Thora bevat. Verder kan gewezen worden op de kruistochten en de leuze 'God wil het'. Het conflict tussen christendom en islam is daarmee eigenlijk begonnen, zoals Th. Asbridge laat zien in zijn *De eerste Kruistocht, De oorsprong van het conflict tussen islam en christendom*, Amsterdam 2006.

²³⁴ Vergelijk M. Schipper, 'Meer van hetzelfde? Van culturele evolutie tot globalisering', in: *Blind – interdisciplinair tijdschrift*, nr. 12, d.d. 2 juni 2007: "De tendens van secularisatie en de mondiale verbreiding van seculiere ideologieën, onder andere via media, roept een reactie op bij gelovigen. Deze valt grofweg uiteen in twee richtingen: er is bij gelovigen sprake van een nieuwe openheid én van een verharding van traditionele opvattingen." Schipper ziet hierbij het optreden van verharding bij seculieren en humanisten over het hoofd.

samenleving. Zoals eerst de godsdienst dominant aanwezig was, zo is later de overheid in hoge mate doorgedrongen tot in de haarvaten van de samenleving. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor overwegingen van economische aard. Enkel ten aanzien van godsdienst is er in de westerse samenleving – bij uitzondering – sprake van een sterk verminderde doordringing.²³⁵

In de eerste plaats heeft een moderne, liberale interpretatie van het beginsel van de scheiding van kerk en staat aan deze tendens sterk bijgedragen, zeker wanneer dit beginsel op een laïcistische wijze werd uitgelegd en toegepast. Een tweede factor van betekenis is de functionele opdeling (of differentiatie) van de samenleving, waardoor de invloed van religie en religieuze instituten op wetenschap, op armenzorg, op onderwijs, op economie, op gezondheidszorg en op andere maatschappelijke domeinen taande. Deze afname ging gepaard met een gelijktijdige uitbreiding van het takenpakket van de staat (sociale zekerheid, onderwijs, gezondheidszorg, etc.). Ten derde trad ten aanzien van religie, waarden en normen een pluralisering van de samenleving op. Hiervoor is reeds duidelijk gemaakt dat het religieus pluralisme niet is ontstaan ten tijde van of dankzij de moderniteit.

Maar het moderne pluralisme is wel anders van aard. Voorheen verschilden de religieuze ritens haast van dorp tot dorp of regio tot regio; er was sprake van een territoriale segmentatie.²³⁶ In de moderne tijd daarentegen is er gaandeweg steeds meer sprake van een competitief pluralisme tussen de godsdiensten danwel tussen stromingen binnen godsdiensten. Ten eerste door de groei van de translokale mobiliteit, ten tweede door het neutraliteitsbeginsel waarbij de overheid niet langer één godsdienst of levensbeschouwing beschermt danwel boven andere bevoordeelt; ten derde worden personen volop geconfronteerd met die pluraliteit waardoor niets meer vanzelfsprekend lijkt en zij zelf een expliciete keuze dienen te maken.²³⁷ Gelet op de tanende invloed en afnemende reikwijdte van godsdienst, prangt de

²³⁵ Hellemans, o.c., p. 108 e.v.

²³⁶ Hellemans, o.c., p. 114.

²³⁷ Hellemans, o.c., p. 117.

vraag wat haar relevantie is in en voor een moderne, globaliserende samenleving.

8.7.1 Godsdienst niet achterhaald

Terwijl August Comte en diverse secularisatietheorieën de stelling betrokken dat godsdienst achterhaald is en niet zou passen in de context van een (post)moderne samenleving, valt te constateren dat (wereld)godsdiensten verrassend genoeg basale kenmerken bezitten waardoor zij zich in de moderniteit staande kunnen houden. Zo zijn zij (a) niet gebonden aan een lokale of nationale cultuur, maar claimen zij universele geldigheid. Verder kennen de wereldgodsdiensten (b) een abstracte opvatting omtrent het Heilige, die ook in een moderne context geldig blijft of de mogelijkheid van herinterpretatie open laat. (c) Het Godsbeeld van een transcendente, niet (meer) voorstelbare God conflicteert op zichzelf niet met de moderniteit. Een ander kenmerk is (d) de persoonlijke of individuele verantwoordelijkheid van ieder mens tegenover de transcendente God, waardoor een godsdienst kan meegaan met de tendens van individualisering. Ten slotte maakt (e) de institutionele verzelfstandiging van godsdienst ten opzichte van politiek en samenleving het mogelijk om in te spelen op de functionele differentiatie²³⁸ die een wezenlijk kenmerk vormt van de moderne samenleving.

Hierbij moet aangetekend worden dat bijvoorbeeld het Middeleeuwse christendom in meer dan een opzicht sterk verschilt van het hedendaagse christendom. Zo kan het protestantisme in zeker opzicht als voorloper van de moderniteit worden beschouwd, wanneer we denken aan haar invloed op wetenschapsbeoefening, economie (opheffing renteverbod), de vorming van moderne staten, de conceptie van onvervreembare grondrechten (zoals het recht op vrijheid van geweten en godsdienst) en het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Tegelijk kan er op grond van de protestantse geloofsovertuiging geen sprake kan zijn van een kritiekloze acceptatie van de uitkomsten van de moderne wetenschap en democratische meerderheidsbesluiten.

²³⁸ Opdeling van de samenleving in (relatief) zelfstandige deelterreinen.

8.7.2 Mens heeft bron van zingeving nodig

Moderniteit en seculariteit vallen niet samen. De moderniteit biedt zelf ook een vruchtbare bodem voor religie. Daar knopen de wereldgodsdiensten bij aan. Zonder religie valt de samenleving uit elkaar. Maar is met de pluralisering van de samenleving deze integratieve functie van godsdienst komen te vervallen? Door het proces van individualisering worden mensen steeds meer op zichzelf teruggeworpen en aangewezen. De gehechtheid aan familie en tradities neemt af. Maar ook een modern mens heeft zingeving nodig, wenst antwoord op zijn levensvragen, wil zijn angsten reduceren, stelt prijs op gemeenschap in plaats van eenzaamheid, etc. Bevrediging van deze behoeften zal een modern mens niet altijd in een klassieke (wereld)godsdienst zoeken. Gelet op het voorgaande kan het niet verbazingwekkend meer zijn dat de vorige Amsterdamse burgemeester J. Cohen sinds enige jaren de religieuze gemeenschappen in zijn stad betreft bij het beleid en hen vraagt om een bijdrage te leveren aan het welzijn van de stadsbewoners en de vrede in de samenleving. Een ander 'grootstedelijk' voorbeeld is dat in 2008 een onderzoeksbureau tot de conclusie kwam dat de maatschappelijke waarde van de activiteiten van kerken en religieuze gemeenschappen in Rotterdam neerkomt op circa 120 miljoen euro per jaar.²³⁹ Gelet op de (potentiële) bijdrage van religie en religieuze gemeenschappen aan de samenleving, dringt de vraag zich op waarom deze in ons land door velen zo spaarzaam wordt benut, slechts aarzelend wordt erkend of nog steeds wordt ontkend. Dat duidt op een 'closed-mind' bij hen die de seculiere moraal willen laten samenvallen met moderniteit.

8.7.3 Godsdienst terug in de politiek?

Vanuit liberale of seculiere kringen wordt de laatste jaren herhaaldelijk betoogd dat godsdienstige overwegingen en argumenten niet het politieke of publieke debat thuishoren. De argumenten die dit pleidooi ondersteunen komen erop neer dat godsdienst een privézaak is, dat het principe van de scheiding van kerk en staat een religieuze inbreng in het politieke debat niet toelaat, en dat godsdienstige uitgangspunten

²³⁹ Het rapport 'Tel je zegeningen' (Nijmegen, d.d. 1 juli 2008) stelt dat het maatschappelijk rendement van de kerken in Rotterdam naar schatting tussen de 110 en 133 miljoen euro per jaar bedraagt.

niet door iedereen worden gedeeld, waardoor een politieke articulatie van religie het potentiële draagvlak voor democratische besluitvorming ondergraaft.

De Duitse filosoof J. Habermas betoogt dat mede door het globaliseringsproces de mondiale economie een onbeheerste dynamiek verkrijgt die tot op heden niet door een op supranationaal niveau georganiseerd bestuur in toom gehouden kan worden. Hierdoor versmalt de fiscale basis voor sociaal beleid en neemt het vermogen van nationale overheden tot macro-economische sturing af. Door de 'open grenzen' treedt er een pluralisering van de bevolking als gevolg van arbeids- en asielmigratie. Hierdoor vermindert bij autochtone burgers de beleving van een collectieve nationale identiteit. Deze combinatie van ontwikkelingen zet de georganiseerde solidariteit tussen burgers onder grote druk. Ook komt de legitimiteit van democratische besluitvorming in de knel, doordat burgers in mindere mate de afwegingen van politici kunnen meemaken. De motivatie van burgers om zich in het publieke debat te mengen neemt af, omdat zij zich daarin niet erkend weten. Wanneer er dan vanuit liberale optiek wordt betoogd dat godsdienstige argumenten uit het publieke debat moeten worden geweerd, heeft dit volgens Habermas mogelijk tot gevolg dat een democratie zich berooft van voor haar burgers belangrijke bronnen voor zingeving, moraal en drijfveren.²⁴⁰ Immers, besluiten die in een democratie op basis van meerderheden worden genomen vallen uiteindelijk terug op vooronderstelde, veelal ongearticuleerde ethische uitgangspunten van haar burgers. Deze uitgangspunten berusten op godsdienst of levensbeschouwing. Het is niet redelijk te beargumenteren waarom een liberale of seculiere levensbeschouwing wel in het publieke debat mag meetellen, maar een godsdienstige overtuiging niet.²⁴¹ Godsdienst is veeleer onmisbaar in een onttoverde samenleving. En een overheid dient gelovigen niet te ontmoedigen om deel te nemen aan het publieke debat. De solidariteit tussen burgers kan weer aan bindende kracht winnen, wanneer burgers ervaren dat hun inbreng ertoe doet – ook als

²⁴⁰ Zie: W. Bossema, 'Habermas schrikt van de kilte in de onttoverde maatschappij', in: *de Volkskrant*, 22 maart 2008, p. 3.

²⁴¹ Reder, o.c., p. 141 e.v.

die met een godsdienstige motivatie wordt ondersteund - en niet bij voorbaat als 'achterlijk' wordt weggezet.²⁴²

Van belang hierbij is een duidelijk onderscheid aan te brengen tussen het seculiere, libertijnse of atheïstische streven om de invloed van religie in de politiek terug te dringen enerzijds en het terugdringen van de *macht van de geestelijkheid* op politieke besluitvorming anderzijds.²⁴³ Het laatste is wenselijk en strookt met de intentie of strekking van het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Het eerste streven daarentegen miskent de positieve bijdrage van godsdienst aan het publieke debat. Terecht dat Habermas zich daarover uitermate kritisch toont.

Met het oog op de individuele autonomie wordt ook wel bepleit dat religieuze instellingen en gemeenschappen zich van invloed op politieke besluiten moeten onthouden en dit dienen over te laten aan gelovigen afzonderlijk. Echter, individualisering, ook van gelovigen, leidt niet tot een toename van variatie en diversificatie van denkbeelden. Eerder tot conformisme. In parallel hiermee kan gesteld worden dat de werkelijkheid van de wereldgodsdiensten (met hun soms zeer uiteenlopende verschijningsvormen) wordt versimpeld door eenzijdige en oppervlakkige informatie op het internet of in de media. Het gevaar is reëel dat godsdiensten worden vereenzelvigd met hun meest extreme groeperingen en in het verlengde daarvan de stelling wordt betrokken dat alle religie tot geweld leidt, met voorbijgaan aan het vele geweld dat door ideologieën is en wordt veroorzaakt. Wie godsdiensten en ideologieën in hun essentie beschouwt, kan niet redelijk beargumenteren waarom het publieke debat gevrijwaard zou moeten zijn van godsdienstige overwegingen. Dan zouden ideologische overwegingen ook niet toegelaten mogen worden. Het resultaat daarvan is dat het publieke of politieke debat haast kleurloos wordt en haar aantrekkelijkheid en relevantie grotendeels verliest.

²⁴² Vgl. J. Habermas, *'Geloven en weten' en andere politieke essays*, Amsterdam 2009, p. 158.

²⁴³ H.L. Murre-van den Berg, *Globalisering, christendom en het Midden-Oosten*, oratie, Leiden 2009, p. 8.

8.8 Godsdienst en geweld

Sinds de terroristische aanslagen in New York in september 2001 en de gebeurtenissen die daarop volgden, staat religie nadrukkelijk in de belangstelling van de wereldpolitiek en de internationale verhoudingen. Veel van de publieke belangstelling wordt gevoed door de bedreiging van politieke en economische stabiliteit en de gewenste wereldvrede, een bedreiging die het laatste decennium met name uitgaat van islamitisch extremisme en fundamentalisme.

Te veel en te vaak is religie misbruikt als vehikel om het eigenbelang van een heerser, een volk of bevolkingsgroep veilig te stellen. Vaak werd ogenschijnlijk de religieuze kaart gespeeld, terwijl feitelijk het politieke belang van de monarch of de natie in het geding was. Daarbij komt dat bij veel wereldgodsdiensten er sprake is van onderlinge conflicten, waarbij etnische factoren een rol van betekenis spelen. Denk hierbij aan de conflicten tussen soennieten en sjiiëten in Irak en die tussen katholieken en protestanten in Noord-Ierland.

Is godsdienst bij uitstek bron van geweld? Nee. De kruistochten en inquisitie worden vaak als argumenten aangevoerd. Deze en andere gewelddadigheden vormen beslist zwarte bladzijden in de historie van het christendom, maar zij waren niet georganiseerd als een systematische uitroeiing van 'andersgelovigen' of opposenten.²⁴⁴ Het 'instrument' van terreur is voor het eerst toegepast door het revolutionaire bewind in Frankrijk om de Opstand in de Vendée (1793-1796) neer te slaan.²⁴⁵ In de twintigste eeuw hebben ideologieën tot

²⁴⁴ Islamitische groeperingen maken bij herhaling een vergelijking tussen het geweld in het hedendaagse Midden-Oosten en de middeleeuwse kruistochten zo'n 800 tot 1000 jaar geleden. De historicus Asbridge (vgl. noot 233) laat zien dat het zowel in geografisch, militair als ideologisch opzicht gaat om onvergelykbare zaken.

Over het aantal door de Inquisitie gevoerde processen en het aantal ter dood veroordeelden zijn geen precieze gegevens beschikbaar, omdat veel documenten uit die tijd zijn verloren gegaan. Historici noemen het waarschijnlijk dat er tussen de 3.000 en 5.000 personen door de Spaanse Inquisitie ter dood zijn veroordeeld.

²⁴⁵ Naar schatting zijn in deze jaren ruim 300.000 Vendéeërs omgekomen. Het resultaat van de 'Guerres de Vendée' was verschrikkelijk: in grote delen van de streek was de bevolking gehalveerd, het land was grotendeels verwoest. De uitgedunde bevolking heeft er meer dan honderd jaar over gedaan om het verlies te boven te komen. Westermann, die leiding gaf aan de troepen (*Les Bleus* genaamd) die de opstand in de

oorlogen en genocides in veel heviger mate en grotere omvang geleid dan de verschrikkelijke godsdienstoorlogen drie eeuwen eerder. Met name nationaal-socialisme en communisme hebben miljoenen slachtoffers geëist.²⁴⁶ De stelling die van seculiere zijde nogal eens wordt aangevoerd dat (met name) godsdienst tot geweld leidt, berust op een vertekening van de feiten.

8.8.1 Bedreigingen

Er is sprake van een negatieve weerslag van globalisering op gelovigen die beangstigd worden door de snelle ontwikkelingen. Dit komt tot uitdrukking in extremisme, verharding van tegenstellingen, twijfel en angst, soms ook fatale berusting. Angst voor snelle veranderingen en nieuwe ontwikkelingen kan leiden tot onzekerheid en een onvruchtbare reactie op globalisering. Dit uit zich in een beperking van het algemeen belang tot het belang van de lokale en nationale gemeenschap en een gerichtheid op het overleven van de eigen organisatie in plaats van overlevering van het geloof en daarmee samenhangende waarden en normen aan de volgende generatie en via missionaire activiteiten aan de samenleving.

Een ander risico is dat vragen van het West-Europese christendom naar andere christenen in andere delen of landen van de wereld worden geëxtrapoleerd.²⁴⁷ Een westers perspectief op christendom draagt de christelijke hegemonie uit het verleden, de secularisatie van de samenleving en sterke individualisering van het geloof in het heden met zich mee. Die culturele bagage ervaren christenen in andere werelddelen

Vendée neersloegen, schreef in zijn verslag aan het Comité voor Publieke Veiligheid in Parijs: “De Vendée bestaat niet meer. Zij stierf onder onze sabels samen met haar vrouwen en kinderen. Ik heb hen in de moerassen en wouden van Savenay begraven. Ik heb de kinderen onder de hoeven van mijn paarden vertrapt en de vrouwen neergesabeld. Ik hoef mijzelf niet te verwijten gevangenen te hebben gemaakt. Ik heb ze allemaal verdelgd. De straten liggen bezaaid met lijken. Kléber en Marceau waren er niet. Wij maakten geen gevangenen. Het was noodzakelijk hen met het brood der vrijheid te spijzigen en medelijden is geen revolutionair sentiment.”

²⁴⁶ Onder de terreur van het nazisme vielen circa 25 miljoen doden, terwijl het totaal aantal slachtoffers van het communisme 100 miljoen doden benadert, volgens een schatting van historici. Zie S. Courtois e.a., *Zwartboek van het communisme. Misdaaden, terreur, onderdrukking*, Amsterdam 1998, p. 17, 31.

²⁴⁷ H.L. Murre-van den Berg, o.c., p. 10 en 11.

als net zo vreemd voor hen zoals bijvoorbeeld de islam en de ermee samenhangende culturele waarden en normen vreemd overkomen op westerlingen.

8.8.2 Kansen

De kennismaking met christenen uit andere culturen, tradities en samenlevingen maakt een heroverweging van hoofd- en bijzaken in de westerse christelijke traditie mogelijk. Het contrast tussen wat wezenlijk en wat van minder betekenis is wordt scherper. Dit zou de sterk verdeelde christenheid in West-Europa kunnen helpen, mits christenen bereid zijn zich een spiegel te laten voorhouden door christenen uit bijvoorbeeld Afrika. Het Woord van God is immers niet alleen aan westerlingen toebetrouwd en hebben zij geen monopolie op de juiste uitleg of interpretatie ervan. Een toenemende betrokkenheid tussen westerse en niet-westerse denkers kan behulpzaam zijn voor het beter begrijpen en een dieper verstaan van het Woord van God. Het is zeer aannemelijk dat de moderniteit haar tol geëist heeft van het westerse christendom.²⁴⁸

Globalisering versnelt tal van ontwikkelingen in de samenleving. Zoals gezegd worden mensen daardoor onzeker, soms zelfs angstig, en gaan op zoek naar duurzame zekerheden. Het christelijke geloof inspireert tot een positieve weerslag die niet weggepoetst mag worden. Zo biedt het geloof niet alleen steun en troost in onzekere tijden, het geeft ook motivatie voor sociale zorg, vrijwilligerswerk, solidariteit met armen, het tegengaan van verkilling en eenzaamheid. De universele ethische principes uit de Bijbel geven houvast en dragen bij aan een vergroting van de geestelijke weerbaarheid van mensen. Verder kan gedacht worden aan de positieve betekenis van godsdienst of godsdienstige overtuigingen bij ontwikkelingssamenwerking.²⁴⁹ Zo worden al decennialang alfabetiseringsprojecten opgezet door Bijbelvertalers, die wezenlijk bijdragen aan de ontwikkeling van volken door verbetering van het onderwijs. Daarnaast kan de bewustwording worden

²⁴⁸ Aldus ook D.F. Wells, in: *Reformatorisch Dagblad*, 19 mei 2008; vgl. de publicatie in juni 2006 van *Africa Bible Commentary*, een Bijbelcommentaar bezorgd door zeventig Afrikaanse theologen, onder redactie van Tokunboh Adeyemo.

²⁴⁹ Zie hoofdstuk 5 over globalisering en armoede.

gestimuleerd voor de situatie waarin andere mensen in andere werelddelen of landen leven.

Het internet biedt ook mogelijkheden voor alternatieve vormen van interactie tussen gelovigen, nationaal maar ook wereldwijd. Naast de traditionele geloofsgemeenschappen of in de plaats ervan komen denkbeeldige, virtuele gemeenschappen tot stand, veelal uitgaande van het individu. Globalisering brengt via ICT contacten tussen gelovigen, met name die in een diaspora leven, gemakkelijker tot stand. Zo worden mensen die geografisch gezien ver van elkaar verwijderd zijn, dichterbij elkaar gebracht. Een veel snellere informatie-uitwisseling over christenvervolgingen is mogelijk, waardoor het gebed voor vervolgte christenen op persoonlijke wijze kan worden ingevuld, ook kan de steun aan een internationale lobby voor verdrukte of gediscrimineerde christelijke minderheden in andere landen vanuit het lokale vlak worden georganiseerd.

De exclusieve waarheidsclaim van de onderscheiden godsdiensten, met name christendom en islam, behoeft geen belemmering te vormen voor de wereldvrede, mits geen politieke of maatschappelijke dwang wordt uitgeoefend bij de overgang naar of (het tegengaan van) afval van het geloof. Dit blijkt met name problematisch te zijn voor moslims, omdat volgens de islamitische norm verandering van geloofsovertuiging aan moslims niet is toegestaan. Godsdiensten kunnen ten slotte een verzoenende bijdrage leveren door mensen te wijzen op hun gemeenschappelijke afkomst, de morele regel om een ander te behandelen zoals je zelf door die ander behandeld zou willen worden.²⁵⁰

8.9 Slotconclusies en aanbevelingen

In de visie van de Staatkundig Gereformeerde Partij heeft godsdienst niet alleen een persoonlijke betekenis, maar ook een maatschappelijke en politieke relevantie. De Bijbelse geboden, de waarden die zij verwoorden, hebben een universele strekking ter bescherming van het menselijk leven en dienen daarom ook in de manier van samenleven tot

²⁵⁰ De positieve, Bijbelse variant van de categorische imperatief van de filosoof I. Kant (1724-1804). Zie Mattheüs 7 vers 12: 'Alle dingen dan, die gij wilt dat u de mensen zouden doen, doet gij hun ook also; want dat is de wet en de profeten.'

uitdrukking te komen. Met het oog daarop is het zinvol dat christenen zich in het verband van een politieke partij organiseren. Tegelijk is voor lang niet alle christenen deze vorm van politieke presentie een vanzelfsprekende zaak.²⁵¹ En zo zijn er talloze verschillen tussen christenen op te noemen die samenhangen met een verschil in opvatting over de rol van het christelijk geloof in het publieke domein. Dit toont dat er sprake is van contextualisering, wat overigens niet hoeft te leiden tot relativering van de waarde van het eigen standpunt.

Godsdienstige activiteiten kunnen zowel een oorzaak zijn als een gevolg van globalisering. Zendingswerk en territoriale expansie van godsdiensten leidden tot een vorm van globalisering *avant la lettre*. De christelijke kerk is de oudste wereldomvattende geloofsgemeenschap; daarna is de islam ontstaan als universele godsdienst. Het boeddhisme bestond al eerder, maar heeft zich pas vanaf de twintigste eeuw verspreid over meer dan een werelddeel. De overige wereldgodsdiensten zijn sterk verbonden aan een volk (de joodse godsdienst) of aan een land of regio (hindoeïsme), wat niet wil zeggen dat er op deze regel geen uitzonderingen zijn. Het dominante secularisme in West-Europa vormt op globale schaal gezien de uitzondering en mag aangemerkt worden als een fenomeen dat voortkomt uit de Verlichting en behoort tot de westerse cultuur. De grotere migratiestromen gedurende de laatste vijf decennia leiden tot een toename van godsdienstige minderheden, niet alleen in de Europese landen.

In dit licht vormt globalisering geen ernstige bedreiging voor de christelijke kerk. Zij zal wel de nadruk moeten leggen op toerusting ter bevordering van de geestelijke weerbaarheid tegen ideologieën en valse godsdiensten. In een tijd van globalisering maken mensen meer en vaker een (verre) reis. Daardoor doen gelovigen contacten op met medegelovigen buitenslands die andere gewoonten hebben. Dat relativiseert de wijze van vormgeving van het geloof zoals men die tot dan toe kende. Christelijke kerken moeten globalisering benutten zonder afbreuk te doen aan de kern van de identiteit van en de

²⁵¹ Voor een indruk van de variatie aan protestantse politieke partijen in mondiaal perspectief, zie P. Freston, *Protestant political parties. A global survey*, Hampshire 2004, pp. 1-12.

samenhang in de geloofsgemeenschap. Gegeven de ontwikkeling waarin de nationale staat sterk aan zelfstandigheid heeft ingeboet, is het voor een effectieve beïnvloeding van het publieke domein en de politieke discussie wenselijk en nodig dat kerken en godsdienstige groeperingen contacten over de grens leggen en coalities sluiten met (andere) geloofsgemeenschappen in andere landen. En zich laten zien en horen.

Intussen is het duidelijk dat de ontwikkeling van globalisering vooral de islam met een probleem confronteert, omdat deze godsdienst c.q. een groot deel van haar aanhangers grote moeite heeft met de acceptatie van haar minderheidspositie in de westerse landen. Dit hangt samen met het gegeven dat de islamitische religie geen onderscheid maakt tussen de publieke, private, religieuze en culturele sferen. In de politieke discussie over de rol van deze en andere godsdiensten in het publieke domein is het van belang om onderscheid te maken tussen het tegengaan van de religie (met geestelijke middelen) of de bestrijding van politisering en manipulatie van religie, waarbij godsdienst perverteert in een ideologisch fundamentalisme. Juist de laatste vorm verdraagt zich niet met de democratische rechtsstaat.

De verhouding tussen globalisering en godsdienst is paradoxaal: het globaliseringsproces kan religie ondermijnen, maar ook versterken. De ondermijnende werking gaat uit van de door globalisering versterkte individualisering, ook van gelovigen. Verder kan de stortvloed van beschikbare informatie verwarring scheppen voor gelovigen en 'geloofswaarheden' betwifelbaar maken. Door deze tweeledige werking gaat traditioneel gezag teloor, vallen traditionele geloofsgemeenschappen uiteen of vertonen ze een minder hechte samenhang. Hier toont zich een parallel met het uiteenvallen van sociale structuren in de westerse samenleving, dat zou kunnen samenhangen met een teloorgang aan waarden en normen. Wat in elk geval ontbreekt, is een richtinggevend maatschappelijk perspectief. Het liberaal-humanisme weet dat ook niet te bieden omdat dit het ultieme doel van het leven in de mens zelf legt. Door de hyperindividualisering van het neoliberalisme lijkt er een tegenreactie te komen die de nadruk weer op de gemeenschap gaat leggen. Deze ontwikkeling is toe te juichen. Gelet op het proces van globalisering kan deze gemeenschap zich echter niet

beperken tot een regio of natie. Daarom zal ook ingezet moeten worden op het stimuleren van internationaal gemeenschapsdenken, waarbij contacten met christenen in alle werelddelen worden benut om elkaar te steunen en te corrigeren.

Hier komen we de positieve zijde van de paradoxale verhouding van globalisering en godsdienst op het spoor. Wanneer geloofsgemeenschappen met elkaar samenwerken, staan zij sterker. Naarmate individuele christenen een sterkere mate van verbondenheid ervaren met medechristenen binnen en buiten de eigen geloofsgemeenschap, is het risico van verwarring en vertwijfeling minder groot. De basale waarden van het christendom zijn immers beschermend voor het menselijk leven en scheppen kaders voor zinvol samenleven. Voor westerse christenen geldt dat een bredere oriëntatie op en kennis van het christendom als wereldgodsdienst, in het bijzonder zijn ontwikkeling op het zuidelijk halfrond, de pretenties van het secularisme in bijzondere mate doet relativeren. Langs deze route kan globalisering de betekenis en relevantie van godsdienst voor mens en samenleving versterken.

Literatuur

- P. Beyer en L. Beaman (eds.), *Religion, Globalization and Culture*, Leiden/Boston 2007
- P. Boersema e.a., *Christenen verkennen andere godsdiensten in West-Europa*, Zoetermeer 2008
- R. Boomkens, *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving*, Amsterdam 2006
- C. Catherwood, *Een gedeelde God. Verschillen tussen islam, christendom en jodendom*, Kampen 2008
- M.D. Coogan, *Wereldreligies*, Kerkdriel 2007
- W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, WRR-verkenning nr. 13, Amsterdam 2006
- J.L. Esposito, D.J. Fasching, T. Lewis, *Religion and globalization. World religions in historical perspective*, New York/Oxford 2008
- P. Freston, *Protestant political parties. A global survey*, Hampshire 2004

- *Gemeente-zijn in de mondiale samenleving*, Pastorale Handreiking van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, 's-Gravenhage 1989²
- S. Hellemans, *Het tijdperk van de wereldreligies. Religie in agrarische civilisaties en in moderne samenlevingen*, Zoetermeer/Kapellen 2007
- A. Hvithamar, M. Warburg, B.A. Jacobsen (eds.), *Holy nations and global identities. Civil religion, nationalism and globalization*, Leiden/Boston 2009
- Ph. Jenkins, *The Next Christendom. The Coming of Global Christianity*, New York 2003
- Idem, *Gods werelddeel. Christendom, islam en de religieuze crisis in Europa*, Amsterdam 2010
- D. Loose e.a., *Religie in het publieke domein. Fundament en fundamentalisme*, Vught 2007
- H.L. Murre van den Berg, *Globalisering, christendom en het Midden-Oosten*, oratie, Leiden 2009
- S. Neill, *De wereldreligies. Vergelijkende studie van het christendom temidden van de voornaamste levensbeschouwingen*, Utrecht/Antwerpen 1964
- P. Norris, R. Inglehart, *Sacred and secular. Religion and politics worldwide*, New York 2007⁵
- O. Roy, *De globalisering van de islam*, Amsterdam 2005²
- Ch. Taylor, *Een seculiere tijd*, Rotterdam 2009
- D. Westerlund (ed.), *Questioning the secular state. The worldwide resurgence of religion in politics*, London 1996

9. Slotbeschouwing: globalisering op waarde geschat

9.1 Globalisering nader beschouwd

In dit afsluitende artikel van een bundel essays die elk een aspect van globalisering uitdiepen, dringt zich allereerst de vraag op hoe het veelomvattende verschijnsel het beste getypeerd kan worden. Belangrijk hierbij is de vraag of globalisering vooral een autonoom mechanisme is, dus iets wat ons overkomt, of vooral een ideologie, iets waar we voor kiezen.

De voorgaande essays laten zien dat globalisering een hybride karakter heeft. Deels is het een mechanisme: het is een 'natuurlijk' proces dat bijvoorbeeld transport- en communicatiemiddelen verbeteren vanwege de voordelen die dergelijke middelen bieden in allerlei opzichten. Een logisch gevolg daarvan is dat men 'het gras bij de buren gaat besnuffelen', uit nieuwsgierigheid of op zoek naar betere producten, en dit genereert weer de behoefte aan politieke samenwerking. Door dit alles nemen interdependenties noodzakelijkerwijs toe - iets wat van alle tijden is, maar pas sinds de laatste vier à vijf eeuwen op mondiale schaal gebeurt en nu in rap tempo intenser wordt. In zoverre is globalisering een proces dat niet zozeer een waardering behoeft, als wel vraagt om een adequate reactie.

Maar voor een deel is globalisering ook ideologisch geladen en door keuzes gestuurd. De laatste decennia had ze bijvoorbeeld onmiskenbaar sterk neoliberale trekken, waarvan de kritiek van de zogenoemde 'andersglobalisten' belangrijke nadelen aan de kaak stelt.²⁵² Momenteel lijkt het neoliberalisme weer op zijn retour te zijn, ten gunste van pleidooien voor meer *governance*. Wat daarvan zij, globalisering wordt in elk geval duidelijk omarmd, bevorderd en gestuurd door het in onze tijd in het Westen heersende ideaal van individuele autonomie. Met globalisering gaat immers meer individuele onafhankelijkheid gepaard, door de

²⁵² Zie hoofdstuk 3, paragraaf 3.6, p. 42 e.v.

explosieve toename van keuzemogelijkheden en kansen en door de groeiende anonimiteit. Met deze laatste gedachte hangt nauw samen dat velen denken vanuit de vooruitgangspremisse en veronderstellen dat de wereld (onder andere als gevolg van de globalisering) er nu beter uitziet dan vroeger en nog steeds vooruitgaat. Bovendien zouden we met elkaar in staat zijn om een betere wereld te maken, met behulp van blauwdrukken en theorieën over het juiste pad naar een dergelijke betere wereld.

In deze bijdrage wordt, op basis van de voorgaande essays, tegenover dit ideologische aspect een christelijke benadering van globalisering voorgesteld, vanuit een aantal belangrijke waarden. Deze benadering biedt een duidelijk richtingwijzend kader voor de in de inleiding geschetste dilemma's. Dilemma's op het terrein van economie, armoede en ecologie: hoe bevorderen we wereldhandel op een wijze waarbij de armen en ook het milieu baat hebben? Dilemma's verbonden met het openbaar bestuur, zoals de vraag hoe ver internationale samenwerking moet gaan. En dilemma's op het culturele en godsdienstige terrein: hoe vinden we de weg tussen relativisme en verlicht imperialisme?

Eerst zal hieronder een korte schets van het speelveld worden gegeven, door een aantal gevolgen van de globalisering voor het openbaar bestuur te noemen. Afsluitend komt een aantal aanbevelingen aan bod, zowel voor politieke beslissers als voor burgers.

9.2 Gevolgen van globalisering voor openbaar bestuur

Het is een logische consequentie van globalisering dat het openbaar bestuur zich vandaag de dag afvraagt in hoeverre zijn functie nog relevant en zinvol is. De afnemende soevereiniteit van de nationale staten is immers een gegeven en de internationale politieke verhoudingen worden steeds ingewikkelder. Niettemin heeft de bestuurder nog veel te doen, al was het maar omdat internationaal beleid nog altijd voor het grootste deel tot stand komt door middel van inspraak van nationale staten.

En waarmee moet deze bestuurder rekening houden in het licht van het proces van globalisering? Reeds genoemd is de afnemende staatssoeve-

reiniteit. Verder wijzen de voorgaande essays onder meer op de toenemende grensoverschrijdende milieuproblematiek en grensoverschrijdende problemen met betrekking tot ICT (denk aan cybercrime). Daarnaast lijkt globalisering gepaard te gaan met de dreiging van religieus fundamentalisme en radicalisme (in het bijzonder bij islamitische groeperingen). Overigens opent globalisering wel de ogen voor het feit dat het secularisme wereldwijd gezien slechts een kleine minderheid vertegenwoordigt en zeker geen noodzakelijk onderdeel uitmaakt van modernisering. Evenmin staat secularisme gelijk aan neutraliteit.

In economisch opzicht lijkt de westerse dominantie haar langste tijd te hebben gehad: de Zuid-Oost-Aziatische economieën groeien in hoog tempo. Aparte aandacht verdient de rol van China. Hoewel dit land op vrij dictatoriale wijze wordt bestuurd, een planeconomie kent en zich in veel opzichten gesloten opstelt, neemt de Chinese economische groei een hoge vlucht en neemt het land een prominente plaats in de wereldhandel in. Het toont zich daarbij een actief voorstander van meer vrijhandel en bekommert zich weinig om de ethische aspecten die aan globalisering kleven, zoals bijvoorbeeld blijkt uit China's handelwijze in Afrika.

Ten slotte moet hier nog gewezen worden op de regionalisering, die met globalisering gepaard gaat ('glocalisering'). Mensen zoeken immers als reactie op de vervaging van vertrouwde identiteiten hun identiteit voor een belangrijk deel in de regio, zodat de regio in veel opzichten belangrijker wordt. Ook in economisch opzicht geldt dat sommige regio's die sterk zijn in een bepaald product zich daarin specialiseren en in belang toenemen.

Voor een antwoord op deze ontwikkelingen biedt de volgende paragraaf een waardenkader.

9.3 Waarden

De SGP ontleent de waarden van waaruit zij politiek bedrijft aan het Woord van God en het christelijk geloof. Daarbij kan gezegd worden dat deze christelijke waarden ook humane waarden zijn. In het essay over wereldgodsdiensten is uiteengezet waarom het christelijk geloof past in

een globaliserende context en relevantie heeft voor politiek en maatschappij. Globalisering kan tegemoet getreden worden met hetzelfde ethische kader als andere maatschappelijke en politieke verschijnselen. Er doen zich immers uiteindelijk vergelijkbare vragen voor, maar dan op een grotere schaal, zo kan uit voorgaande essays worden geconcludeerd. Hieronder zullen de waarden gerechtigheid, rentmeesterschap, wederkerigheid, verantwoordelijkheid, barmhartigheid en menselijke waardigheid kort de revue passeren, om te laten zien hoe deze waarden een zinvol en duurzaam kader bieden om met globalisering om te gaan. Gerechtigheid is immers het leidende principe voor de taakopvatting van de overheid volgens de SGP. De waarden rentmeesterschap, wederkerigheid, verantwoordelijkheid en barmhartigheid vloeien voort uit het organisch maatschappijbeeld dat de SGP koestert.²⁵³ De menselijke waardigheid wordt in brede kringen gezien als de kernwaarde waaruit de mensenrechten voortvloeien, waarom ook deze waarde hier vermelding verdient.

9.3.1 Gerechtigheid

De waarde van gerechtigheid betekent dat in mondiaal verband ieder mens of ieder volk recht moet worden gedaan. Hierbij dringt zich de vraag op in hoeverre verschillen in culturen een verschillende invulling van gerechtigheid met zich mee kunnen brengen. Behoort er overal een democratische rechtsstaat te zijn naar westers model? En een dito burgerlijk wetboek? Een belangrijk vereiste is dat de wetten van een land toegesneden zijn op de lokale context, aangepast naar tijd en plaats. Anderzijds zijn er, *in abstracto*, wel universele richtlijnen denkbaar. Zo kan huwelijks- en erfrecht op allerlei manieren vorm krijgen, maar dient bijvoorbeeld polygamie niet als een zuiver cultureel, maar vooral als een on-Bijbels verschijnsel te worden beschouwd. Ook getuigt het van naïviteit om over heel de wereld parlementaire meerpartijendemocratieën te willen installeren. Anderzijds is een dictatoriaal regime onrechtvaardig te noemen, en heeft de geschiedenis geleerd dat het over het algemeen bevorderlijk is als een regering haar oor op enigerlei wijze te luisteren legt bij de burgers.

²⁵³ Zie H.F. Massink e.a., *Dienstbaar tot gerechtigheid. SGP-visie op de aard en de omvang van de overheidstaak*, Houten 1993.

Concreet houdt gerechtigheid in dat ervoor gewaakt moet worden dat ongecontroleerde invloed van internationale rechtsbronnen de Nederlandse rechtsstaat op onderdelen ondermijnt. Het probleem van de fallende staten, waar geen sprake is van een overheid of staten waar de overheid op grote schaal en in ernstige mate haar bevolking onderdrukt, vraagt om een heldere internationale interventie-ethiek.

Gerechtigheid betekent ook dat de wereldhandel eerlijk ingericht moet zijn. Het Westen dient bijvoorbeeld de handelsbarrières, voor zover die in het nadeel werken van ontwikkelingslanden, te slechten. Overigens is een eenzijdige focus op vrijhandel evenmin wenselijk voor ontwikkelingslanden: zij hebben er bijvoorbeeld in veel gevallen baat bij hun economieën enigszins af te kunnen scherm.

Een andere toepassing van deze waarde ligt op het terrein van ICT. De overheid heeft de taak om waar mogelijk haar bevolking te beschermen tegen criminaliteit en de verspreiding van moreel verwerpelijke en schadelijke *content* via internet.

9.3.2 Rentmeesterschap

Deze waarde houdt in dat niets op deze aarde van onszelf is, maar dat alles geleend is van de Schepper en daarom volgens Zijn 'instructies' gebruikt moet worden. De mens heeft de aarde en zijn rijkdom niet in eigendom, maar wel in bezit om deze te beheren. Over dat beheer is ieder mens als rentmeester verantwoording schuldig tegenover God, de Eigenaar van al het zijnde. Tegenover medemensen kan elk mens zijn bezit gebruiken en beschermen, mits daarbij waarden zoals gerechtigheid en wederkerigheid in acht worden genomen. Dit betekent ook dat ieder mens de ruimte moet krijgen om zijn persoonlijk rentmeesterschap waar te kunnen maken. Verder impliceert rentmeesterschap de bereidheid om welvaart te delen met armere medemensen (nader hierover paragraaf 9.3.5 over barmhartigheid). Tenslotte vraagt rentmeesterschap om een duurzame omgang met het milieu en het klimaat.²⁵⁴

²⁵⁴ Vgl. J.J. Polder e.a., *Tussen beginsel en belang. Normatieve gedachten over economie, markt en samenleving*, Houten 1998, pp. 70-73.

9.3.3 Wederkerigheid

Dat we met elkaar als mensen op deze aarde, en in het bijzonder binnen bepaalde sociale verbanden geplaatst zijn, is niet voor niets: we hebben elkaar allemaal nodig. Hoewel globalisering processen van individualisering kan bevorderen (zoals aan het begin van deze slotbeschouwing gezegd), moet dit eerder als een bedreiging dan als een kans worden beschouwd. Wanneer individuen steeds meer worden losgemaakt van sociale verbanden, en deze waarde van wederkerigheid en verbondenheid door globalisering in de knel komt, dreigt de samenleving te verworden tot een massa individuen, zonder identiteit, zonder sociale cohesie en zonder solidariteit.

9.3.4 Verantwoordelijkheid

Als mens is ieder verantwoordelijk, voor zichzelf en ook voor de zorg voor de naaste (primair de naaste in de eigen omgeving). Dit brengt mee dat het goed is als het particulier initiatief op allerlei terreinen zo veel mogelijk ruimte krijgt. De rol van private ondernemingen in internationaal perspectief (maatschappelijk verantwoord ondernemen) kan veel verschil maken. Als handelspartner, als beheerder van kapitaal, als werkgever, als energieverbruiker en producent van afval kunnen ondernemingen veel doen om deze waarden te realiseren. Non-gouvernementele organisaties (NGO's) kunnen zeer veel betekenen in het kader van ontwikkelingshulp. Deze waarde houdt ook in dat in ontwikkelingslanden de ontwikkeling vooral vanuit de landen zelf moet plaatsvinden. Hulp moet afgestemd zijn op de specifieke behoeften van een bepaald land of dorp om zelf in de eigen levensbehoeften te kunnen gaan voorzien.

Technologie biedt kansen op allerlei terreinen, zoals de ontwikkeling van ontwikkelingslanden, maar ook de verspreiding van het Evangelie. Die kansen moeten worden aangegrepen. Anderzijds vereisen de ontwikkelingen met betrekking tot ICT dat iedereen zijn verantwoordelijkheid neemt om de bedreigingen ervan tegen te gaan.

Sterk verbonden aan de notie van verantwoordelijkheid is die van subsidiariteit. Het is wenselijk dat elke vorm van bestuur op een zo laag

mogelijk schaalniveau plaatsvindt. Hoewel de Bijbelse notie van gezag niet voorbehouden is aan nationale overheden, betekent subsidiariteit wel dat de overdracht van bevoegdheden op alle terreinen aan intergouvernementele en supranationale instanties pas aan de orde is als en voor zover het duidelijk is dat het beleidsterrein in kwestie niet meer door de nationale overheid geregeld kan worden. Een interessante vraag in dit verband is ook of het denkbaar en wenselijk is om tot een wereldregering te komen. Momenteel lijkt deze mogelijkheid niet realistisch, gezien de tanende invloed die de VN-instellingen op dit moment hebben. Daarnaast is het in het licht van deze waarden niet wenselijk ernaar te streven, gezien het belang van het tegengaan van machtsconcentratie door het *bottom-up* toepassen van subsidiariteit. Dit neemt uiteraard niet weg dat internationale verdragen en afspraken op bepaalde terreinen nodig en waardevol zijn.

9.3.5 Barmhartigheid

Barmhartigheid betekent hulpverlening aan de hulpbehoevende die op onze weg komt. Globalisering maakt het mogelijk om op allerlei manieren de verre (arme) naaste te helpen, en die kans moet dan ook worden aangegrepen. In het licht van deze waarde is het bijvoorbeeld onverantwoord om, nu het budget als gevolg van de economische crisis wat kleiner is, de omvang van de hulp aan de ontwikkelingslanden, waar velen van het meest noodzakelijke verstoken zijn, nog verder te verkleinen.

Anderzijds verdient het wel nadruk dat dit niets afdoet aan onze verantwoordelijkheid voor de hulpbehoevende naast de deur. Met betrekking tot armoede bijvoorbeeld: zes procent van de Nederlandse huishoudens leeft onder de door het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) gehanteerde armoedegrens.²⁵⁵

9.3.6 Menselijke waardigheid

Alvorens in te gaan op de praktische consequenties van de menselijke waardigheid, moet iets worden gezegd over de oorsprong of de herkomst

²⁵⁵ Zie de website van het SCP, http://www.scp.nl/Onderwerpen/A_t_m_I/Armoede, geraadpleegd op 17 augustus 2010.

ervan. In de visie van de SGP is het essentieel om de menselijke waardigheid te verbinden met het geschapen zijn door God. Deze transcendente benadering voorkomt, in tegenstelling tot een zuiver horizontale, dat deze waarde het individu als onafhankelijk en autonoom vooropstelt.

Bij deze waarde komen de eerder genoemde waarden in feite samen. Op deze plaats nog enkele concrete punten die hierbij genoemd moeten worden. Allereerst moeten dehumaniserende praktijken krachtig worden tegengegaan. Een belangrijk voorbeeld hiervan is internationale vrouwenhandel. Maar ook het sekstoerisme schendt de menselijke waardigheid, evenals veel praktijken op internet. Daarnaast brengt deze waarde mee dat de persoonlijkheid en verantwoordelijkheid van mensen niet mag worden gemarginaliseerd als gevolg van het werken vanuit theoretische blauwdrukken met betrekking tot de ontwikkeling van arme landen. Een dergelijke conceptuele benadering ziet mensen namelijk min of meer als machines, zonder eigen creativiteit, uniciteit en verantwoordelijkheid. Verder moet de positieve betekenis van godsdienst voor mens en samenleving niet worden onderschat.

9.4 Globalisering en waarden

Een belangrijke opmerking bij de praktische toepassing van dit waardenoverzicht is dat de verschillende genoemde waarden beschouwd moeten worden in hun onderlinge samenhang. Het is van belang te voorkomen dat één bepaald type normen sterk overheerst in het globaliseringsproces. De laatste decennia domineerde bijvoorbeeld de economische doelmatigheidsnorm, wat in het bijzonder het milieu en de zwakkere economische partijen (ontwikkelingslanden) in de verdrukking bracht. Overigens moet de focus nu dus ook niet eenzijdig op *governance* komen te liggen, gezien het risico van machtsconcentratie en de waarde van gespreide verantwoordelijkheden.

Een tweede opmerking die gemaakt moet worden, is dat de christelijke waarden culturen overstijgen. Met deze gedachte kan zowel de klip van cultuurrelativisme als die van westerse arrogantie worden vermeden. Het is belangrijk de verscheidenheid van culturen te erkennen: de wereldwijde verscheidenheid in culturen is in de schepping gelegd en moet

daarom gerespecteerd worden (denk ook aan de opdracht tot verspreiding voorafgaand aan de torenbouw van Babel). Er is ook geen reden om culturen te willen relativiseren, te verplaatsen of te vermengen: mensen zijn geplaatst in een bepaalde cultuur en traditie. In elke cultuur kunnen de christelijke waarden gerealiseerd worden. Dit betekent dat het Westen moet oppassen om het mondiale debat te willen domineren met zijn culturele normen en ideeën over moderniteit. Dit is even intolerant als het relativisme dat elke vorm van vergelijken en waarderen van culturen afwijst. Overigens moet hierbij voor de duidelijkheid wel een onderscheid worden aangebracht tussen culturen en godsdiensten. Ten aanzien van godsdiensten en geloof geldt dat Christus de Weg, de Waarheid en het Leven is.²⁵⁶

Ten derde is het belangrijk te letten op de structuren waarbinnen deze waarden gerealiseerd moeten worden. Evenals de visie op de waarden, wordt ook die op de maatschappelijke structuren bepaald door het mens- en maatschappijbeeld. Een realistisch (en christelijk) mensbeeld houdt er bijvoorbeeld rekening mee dat ieder mens van nature geneigd is tot het kwade en ik-gericht leeft. Maatschappelijke structuren dienen zo opgezet te zijn dat het kwade wordt ingedamd, maar zullen nooit de ideale samenleving bewerkstelligen. Dit impliceert dat het vooruitgangsen het maakbaarheidsdenken vanuit theoretische blauwdrukken op erg onrealistische leest is geschoeid. Het kwaad in de wereld komt immers vanuit de mensen zelf, niet zozeer vanuit structuren. Met dit mensbeeld hangt samen wat hiervoor onder 'Wederkerigheid' is gezegd over het belang van sociale verbanden en het gevaar van doorgeschoten individualisme.

9.5 Aanbevelingen

De belangrijkste vraag van deze bundel is of globalisering de realisering van deze waarden bemoeilijkt of juist bevordert. Een winstpunt is dat globalisering de gevolgen van menselijk handelen duidelijker aan het licht lijkt te brengen. De laatste decennia is bijvoorbeeld overtuigend gebleken dat een eenzijdige gerichtheid op eigenbelang en doelmatigheid onwenselijke consequenties heeft. Verder is er geen eenduidig

²⁵⁶ Vgl. Johannes 14 vers 6.

antwoord op deze vraag te geven: het hangt af van de wijze waarop we met globalisering omgaan, of dit proces de realisering van de waarden bevordert of niet. Met andere woorden: afhankelijk van onze omgang ermee kan globalisering werken als een katalysator ten goede of ten kwade. Hieronder worden tot slot nog enkele aanbevelingen geformuleerd om te komen tot een goede en 'waardenbevorderende' omgang met globalisering. Verder wordt hier verwezen naar de concrete punten die in paragraaf 9.3 genoemd zijn bij de uitwerking van de verschillende waarden, alsook naar de aanbevelingen die aan het slot van de essays zijn gedaan.

Voor de Nederlandse politiek geldt dat het noodzakelijk is om een duidelijk doel voor ogen te houden in het omgaan met het proces van globalisering, omdat het anders niet mogelijk is er enigermate grip en sturing op te krijgen en te houden. Dit doel is gelegen in het realiseren van bovenstaande waarden in hun onderlinge samenhang. Het openbaar bestuur dient niet te aarzelen om waar nodig maatregelen te nemen met het oog hierop en krachtig op te treden. Wel moet het bescheiden prementies koesteren over de eigen mogelijkheden en de eigen verantwoordelijkheid van burgers en bedrijven zo veel mogelijk honoreren.

Deze slotbeschouwing sluit af met een aantal concrete aanbevelingen aan de Nederlandse politiek, waarbij de belangrijkste conclusies van de verschillende essayisten worden samengevat.

Aanbevelingen over internationale samenwerking en economie

- Het christelijk geloof en de waarden die daarbij horen zijn relevant in een globaliserende politieke context.
- De Nederlandse overheid dient zich rekenschap te geven van het feit dat het secularisme op wereldschaal slechts een kleine minderheid vertegenwoordigt, en zeker niet samenvalt met neutraliteit.
- De Nederlandse overheid dient ervoor te waken dat westerse ideologieën en culturele concepten niet aan de hele wereld worden opgelegd, via bijvoorbeeld internationaal recht, ontwikkelingshulp of mensenrechtenbevordering.
- De economische doelmatigheidsnorm en het marktdenken mogen in het buitenlandse beleid niet domineren, omdat daarbij andere nor-

men als sociale en ecologische bescherming in de verdrukking komen.

- ‘Globalisering’ moet worden benut om economische kennisregio’s te stimuleren en regionale sociale cohesie te bevorderen.
- Op terreinen waar internationale samenwerking geboden is dient deze plaats te vinden, maar hierbij moet wel terughoudendheid worden betracht vanwege het belang van gespreide verantwoordelijkheid en het gegeven van culturele diversiteit.
- De Nederlandse overheid moet ervoor waken dat de nationale *checks and balances* niet door de doorwerking van internationaal recht worden verstoord. Ratificatie van internationale verdragen met constitutionele aspecten dient zeer zorgvuldig en terughoudend plaats te vinden.
- Internationale samenwerking kan het beste op een ‘getrapte’ wijze vorm krijgen, waarbij verschillende verbanden bij de oplossing van internationale problemen samenwerken, zodat het principe van machtspreiding niet te veel in de verdrukking komt.

Aanbevelingen over armoedebestrijding, milieu en ICT

- Ontwikkelingshulp benaderen vanuit christelijke waarden biedt oplossingen. Een benadering vanuit theoretische blauwdrukken pakt echter nadelig uit, evenals een eenzijdige focus op effectiviteit en meetbaarheid van de hulp.
- Ontwikkeling moet plaatsvinden vanuit de lokale context en door de mensen zelf, zodat in elk ontwikkelingsland een specifieke aanpak op maat vorm kan krijgen.
- Belangrijk is de mogelijke rol van het maatschappelijk middenveld te onderkennen, zowel in het Noorden als het Zuiden, in het bijzonder waar het falende staten betreft.
- De overheid dient haar bevolking via de providers waar nodig en mogelijk te beschermen tegen schadelijke en verwerpelijke *content* op internet.
- Cybercrime moet strafbaar gesteld en met alle daartoe geëigende middelen bestreden worden. De bestrijding van cybercrime is gebaat bij een regionale en mondiale aanpak; ICT maakt dit mogelijk.
- De internationale afspraken die worden gemaakt, onder andere met betrekking tot de uitstoot van schadelijke stoffen, verdienen de in-

stemming van de SGP, al moeten de doelen wel naar boven bijgesteld worden.

- Bredere toepassing van 'groene' belastingen, subsidies voor onderzoek naar duurzame energiebronnen en de productie van duurzame biobrandstoffen verdienen aanbeveling.

Aanbevelingen voor burgers

- De burger moet zijn of haar verantwoordelijkheid nemen, individueel (al was het maar door te kiezen voor *fair trade*-producten en bewust om te gaan met afval en water), maar niet minder binnen gezin, kerk, bedrijf, vereniging en organisatie. Op deze wijze kan hij of zij aan de genoemde waarden vorm geven. Globalisering biedt kansen om dit zelfs in wereldwijd verband te doen.
- Globalisering hoeft geen reden te zijn om te vrezen voor de eigen identiteit: het blijft mogelijk en ook belangrijk om de eigen cultuur positief te blijven waarderen en – mogelijk bewuster – in de eigen traditie te blijven staan. Als gevolg van globalisering ervaren veel meer christenen daadwerkelijk dat het christendom een mondiale godsdienst is, wat zich manifesteert in een diversiteit aan uitingsvormen in van elkaar verschillende culturen. Een oriëntatie op cultuuroverstijgende christelijke waarden kan behoeden voor zowel een dwingend relativisme van waarheid als voor een streven naar een geheel westerse wereld – beide vormen van een intolerante opstelling.
- Ten slotte onderstreept het fenomeen globalisering de noodzaak van een diepe persoonlijke verworteling in het christelijk geloof. Hierdoor kan een christen weerbaar zijn en blijven te midden van bijvoorbeeld schadelijke invloeden van internet en van toenemende confrontaties met niet-christelijke religies en ideologieën.

Personalia auteurs

Jaco van den Brink (1988) voltooide de bacheloropleidingen Rechtsgeleerdheid en Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Momenteel volgt hij een masteropleiding Rechtsgeleerdheid aan de Universiteit Leiden.

Johan van den Brink (1968) studeerde in Wageningen Moleculaire Wetenschappen en promoveerde in Leiden i.c.m. Oxford. Sindsdien werkt hij bij Philips Healthcare als System Architect en Principal Scientist. Verder is hij secretaris van het bestuur van de Guido de Brès-Stichting.

Jan Mark ten Hove (1986), studeerde tussen 2004 en 2009 Geschiedenis van Politiek en Cultuur aan de Universiteit Utrecht, was stagiair bij de SGP-Tweede Kamerfractie en bij het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP. Van 2009 tot 2010 werkte hij als journalist bij het *Reformatorsch Dagblad*.

Henk Kievit (1971), studeerde Agrarische Economie aan de Wageningen Universiteit. Hij werkte ruim 12½ jaar in het internationale bedrijfsleven. Tegenwoordig is hij verbonden aan de Nyenrode Universiteit te Breukelen en Christelijke Hogeschool Ede als docent-onderzoeker op onderwerp van Maatschappelijk Ondernemen. Daarnaast werkt hij als zelfstandig adviseur voor familiebedrijven en maatschappelijke organisaties.

Addie Lassche (1966) studeerde Chemische Technologie en Bedrijfskunde. Hij is al ruim twintig jaar werkzaam bij Infor Global Solutions (v/h Baan Company), momenteel in een internationale functie als Delivery Manager Technical Services. Daarnaast is hij als vrijwilliger actief in het kerkelijk jeugdwerk en in de zorgsector.

Jan Lock (1956), studeerde plantenveredeling (met bijvakken ontwikkelingseconomie en niet-westerse sociologie) aan de Landbouw Universiteit Wageningen, was voor de Zending Gereformeerde Gemeenten van 1983-1994 uitgezonden naar Irian Jaya (Indonesië) en is sinds 1994 directeur van de ontwikkelingsorganisatie Stichting Woord en Daad. Daarnaast is hij o.a. actief in de besturen van Prisma en Partos, lid van

de stuurgroep beleidsdialoog van het ministerie van Buitenlandse Zaken en het Nederlandse maatschappelijk middenveld. Ook is hij fractievoorzitter van de SGP in de gemeenteraad van Giessenlanden.

Walter van Luik (1983) studeerde Bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en was van 2007 tot 2009 als beleidsadviseur werkzaam voor de fractie van ChristenUnie-SGP in het Europees Parlement. Vanaf 2009 is hij beleidsadviseur voor de SGP en de *Europe for Freedom and Democracy*-fractie in het Europees Parlement.

Jan Schippers (1968), studeerde Staatkundige Economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, was als beleidsadviseur werkzaam voor de fractie van ChristenUnie-SGP in het Europees Parlement en is sinds 2006 directeur van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.

Marco Verloop (1963) studeerde Technische Natuurkunde en promoveerde aan de Technische Universiteit Delft. Hij werkte ruim tien jaar in het ICT bedrijfsleven en daarna bij het Landbouw Economisch Instituut (LEI, onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum). Sinds april 2010 is hij wethouder in de gemeente Veenendaal.